

Богдан Галайко, Віктор Голубко
Олександр Дедик, Роман Коваль
Андрій Козицький, Юрій Михальчишин
Олександр Пагіря, Орест Тучковський
Ігор Федик, Іван Хома

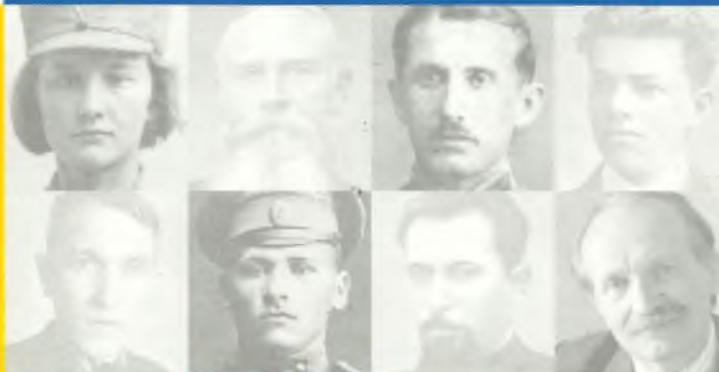
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

10-11 класи

Матеріали до підручника
для загальноосвітніх шкіл

За загальною
редакцією
**Андрія
Козицького**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

10-11 класи

Матеріали до підручника
для загальноосвітніх шкіл

Львів 2013

Богдан Галайко, Віктор Голубко
Олександр Дєдик, Роман Коваль
Андрій Козицький, Юрій Михальчишин
Олександр Пагіря, Орест Тучковський
Ігор Федик, Іван Хома

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

10-11 класи

Матеріали до підручника
для загальноосвітніх шкіл

За загальною
редакцією
**Андрія
Козицького**

УДК 94(477)(075.3)
ББК ТЗ(4УКР)я721
І-90

Історія України. 10–11 класи. Матеріали до підручника для учнів загальноосвітніх шкіл / За загальною редакцією Андрія Козицького. Друге, доповнене і виправлене видання. — Львів: Видавництво «Астролябія», 2013. — 208 с.

Книга присвячена висвітленню найважливіших подій у житті України ХХ століття. Особливу увагу приділено темам, що відсутні у виданих після 2010 року підручниках для загальноосвітніх шкіл. Це видання підготовлене на основі широкого кола джерел, із урахуванням найновіших здобутків української та зарубіжної історіографії. В окремих розділах подано об'єктивну інформацію та виражені оцінки найбільш дискусійних проблем новітньої історії нашої країни. Книга розроблена із урахуванням вимог Рівня стандарту Програми для загальноосвітніх навчальних закладів «Історія України. 10–11 класи» і призначена для учнів та вчителів загальноосвітніх шкіл, а також усіх, хто хоче знати справжню, неспотворену історію рідної держави.

Рецензенти:

Ярослав Папуга, кандидат історичних наук, начальник відділу організаційно-кадрової роботи Миколаївської районної ради

Іван Патер, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України

Олег Фешовець, кандидат філософських наук, головний редактор Львівського мілітарного альманаху «Цитаделя», директор Видавництва «Астролябія»

Роман Шуст, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри давньої історії України та архівознавства, декан історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Авторські тексти © Галайко Б. М. (10 кл., теми 4.1, 4.2), Голубко В. Є. (10 кл., теми 2.1, 2.3), Дедик О. Г. (10 кл., тема 2.2), Коваль Р. М. (10 кл., тема 2.4), Козицький А. М. (10 кл., теми 3.1, 3.2), Михальчишин Ю. А. (11 кл., тема 3.1), Пагіря О. М. (10 кл., тема 4.3), Тучковський О. Р. (10 кл., тема 1.1; 11 кл., теми 1.1, 2.2), Федик І. І. (11 кл., теми 1.2, 2.1), Хома І. Я. (10 кл., тема 1.2; 11 кл., тема 3.2)

Загальна редакція © Козицький А. М. 2012, 2013

Упорядкування, літературне редагування, дизайн © Видавництво «Астролябія» 2013

ISBN 978-617-664-026-4

Зміст

	ВСТУП	7
	10 КЛАС	9
Т Е М А	(2). УКРАЇНА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	10
1	1.1. Легіон Українських Січових Стрільців	10
	1.2. Січові Стрільці	19
Т Е М А	(3). УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ У 1917–1923 РОКАХ	25
2	2.1. Російсько-українська війна 1917–1920 років	25
	2.2. Західно-Українська Народна Республіка	46
	2.3. Другий зимовий похід армії УНР	57
	2.4. Холодний Яр. Повстанський рух 1918–1920-х років	62
Т Е М А	(6). ЗАКРІПЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ	73
3	3.1. Перехід до колективізації. Розкуркулення	73
	3.2. Голодомор 1932–1933 років — геноцид українського народу. Масштаби та наслідки Голодомору	82
Т Е М А	(7). ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 1921–1939 РОКАХ	109
4	4.1. Розгортання українського націоналістичного руху	109
	4.2. Утворення ОУН та її діяльність	121
	4.3. Карпатська Україна	129
	11 КЛАС	145
Т Е М А	(1). УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 РОКИ)	146
1	1.1. Партизанський рух в Україні. Діяльність УПА	146
	1.2. Українці на фронтах Другої світової війни	158
Т Е М А	(2). УКРАЇНА В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945 – ПОЧАТОК 1950-х РОКІВ)	168
2	2.1. Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви	168
	2.2. Боротьба українського збройного підпілля протягом другої половини 1940–1950-х років	180

Т Е М А	(6). УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	185
3	3.1. Державотворчі процеси у незалежній Україні	185
	3.2. Розвиток української культури	196
	ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	204
	ПОХОДЖЕННЯ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ	206

Вступ

Вивчення історії власного народу є обов'язковою умовою формування відповідального за свою країну громадянина. Від найдавніших часів володіння знаннями про минуле рідної землі вважалося однією з головних рис цивілізованої людини. Історія дає нам не просто набір фактів та уявлення про історичний процес, а й відчуття нерозривної єдності з минулими поколіннями, розуміння історичної долі та історичного призначення своєї нації.

Сумним наслідком нашого бездержавного існування тривалий час була відсутність об'єктивної та виваженої картини минулого, брак власного варіанту історії, який би представляв погляд на неї очима українців. Утім, незважаючи на спротив окупаційних режимів різних імперій, завдяки зусиллям окремих подвижників, уже від середини XIX століття почала формуватись українська національна історіографія. Але особливо активний розвиток історичних досліджень відбувається в останні два десятиліття: вже після здобуття нашою державою Незалежності.

Та слід відзначити і той факт, що навіть у незалежній Українській державі існують політичні середовища, які вперто тримаються за старі колоніальні міфи, намагаються викривити історичну перспективу сприйняття нашого спільного минулого, а коли це не вдається — принаймні замовчувати неприємні для них сторінки історії України. Одним із елементів такої антиукраїнської політики стали зміни у шкільних підручниках з історії. Впродовж 2010–2011 років із них були вилучені важливі для розуміння історичного розвитку теми, а частина подій отримала нове, неадекватне історичним реаліям трактування.

Пропонований Вашій увазі посібник покликаний, принаймні частково, заповнити пробіли, які виникли у вищезгаданих шкільних підручниках. До його створення був залучений колектив авторів, до якого увійшли викладачі як загальноосвітньої, так і вищої шкіл, а також історики-дослідники:

- Галайко Богдан, кандидат історичних наук, викладач НУ «Львівська Політехніка», розкрив теми 4.1–2 за 10 клас;
- Голубко Віктор, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичного краєзнавства ЛНУ ім. Івана Франка, — теми 2.1 і 2.3 за 10 клас;
- Дедик Олександр, історик, заступник головного редактора Львівського мілітарного альманаху «Цитаделя», — тему 2.2 за 10 клас;
- Коваль Роман, історик, президент історичного клубу «Холодний Яр», — тему 2.4 за 10 клас;

- Козицький Андрій, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн ЛНУ ім. Івана Франка, — теми 3.1–2 за 10 клас;
- Михальчишин Юрій, кандидат політичних наук, народний депутат України, — тему 3.1 за 11 клас;
- Пагіря Олександр, кандидат історичних наук, заступник головного редактора журналу «Український тиждень», — тему 4.3 за 10 клас;
- Тучковський Орест, викладач історії, НВК школа-садок № 94 м. Львова, — тему 1.1 за 10 клас, а також теми 1.1 і 2.2 за 11 клас;
- Федик Ігор, заслужений вчитель України, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, вчитель історії у середній школі № 34 м. Львова, — теми 1.2 та 2.1 за 11 клас;
- Хома Іван, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та етнокомунікації НУ «Львівська політехніка», — тему 1.2 за 10 клас і тему 3.2 за 11 клас.

Усі вміщені у цьому виданні теми передбачені у Програмі для загальноосвітніх навчальних закладів «Історія України. 10–11 класи», затвердженій як Рівень стандарту. Власне в дужках у змісті, біля порядкового номера теми цієї книги, додатково вказано також номер теми, відповідно до вищезгаданої стандартної програми.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

10
КЛАС

1

УКРАЇНА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

1.1. Легіон Українських Січових Стрільців

У другій половині XIX століття у Галичині з'явилася низка громадських організацій, що поставили собі за мету відродження національної свідомості галицьких українців, розвиток української мови і культури. Аналогічні цілі переслідували й перші на західноукраїнських землях українські політичні партії, які засновувалися у 1890-х роках. Частина українських політиків уже на початку XX століття роздумували над шляхами будівництва Української держави.

Лідери галицьких політичних партій розуміли, що у майбутній боротьбі за Українську державу не обійтись без своєї армії, а особливу роль тоді відіграють патріотично налаштовані військовики. Оскільки австрійська влада не дозволяла створювати національні мілітарні (військові) організації, то було вирішено обійти урядову заборону в легальний спосіб. Ідею того, як вишколити національні військові кадри, галицькі українці запитали у чехів та поляків, що вже тривалий час розвивали національні військово-спортивні рухи.

Наприкінці XIX століття українці почали створювати молодіжні спортивні (як тоді говорили — руханкові) і пожежно-спортивні товариства. Першим таким товариством став «Сокіл», заснований з ініціативи Василя Нагірного ще у 1894 році. Й на 1914 рік майже у тисячі філій цього товариства вишкіл пройшли близько 70 тисяч юнаків та дівчат. А у 1900 році було створено товариство «Січ», яке очолив Кирило Трильовський.

Василь Нагірний

Іван Боберський

Кирило Трильовський

Члени українського сокільського товариства на з'їзді у Празі. 1912 рік

Військовий вишкіл пластунів у Карпатах, організований Іваном Чмолюю. 1913 рік

Незважаючи на активну протидію з боку поляків, які працювали в місцевій австрійській адміністрації, до 1914 року у Галичині вже діяло 916 таких «Січей», що об'єднували десятки тисяч молодих українців. Заходами Івана Чмоли, сина Івана Франка — Петра, Олени Степанів, Романа Сушка та інших у 1911 році було створено українську скаутську організацію «Пласт», яка вже через три роки мала 34 філії та налічувала близько двох тисяч членів. І хоча члени товариств «Сокіл» та «Пласт» не носили зброї, втім мали наближені до військових статуту, чітку дисципліну, фізично вишколювали своїх членів тощо.

Наступний етап розвитку українського військово-спортивного руху почався в березні 1913 року, коли було створено військове товариство «Січові Стрільці». На відміну від попередніх організацій, члени цього об'єднання мали право набувати стрілецьку зброю та легально вчитися нею володіти. Кількість осередків українських військово-спортивних товариств швидко зростала, їхні відділки існували у багатьох містах та селах по всій Галичині, а також на Буковині. У лютому 1914 року члени товариства «Січових Стрільців» створили спеціальний «Военний фонд», гроші якого планувалося використати на закупівлю зброї. До кінця літа 1914 року у Галичині вже налічувалося 96 українських стрілецьких товариств, що мали 8200 активних членів.

Загалом, згідно зі сучасними підрахунками, станом на червень 1914 року на західноукраїнських землях налічувалося 2166 стрілецьких, січово-сокільських та пластових організацій, до яких входило 120 177 членів.

І здобутий українською молоддю військовий вишкіл невдовзі знадобився. 1 серпня 1914 року почалась Перша світова війна. Вже у перші тижні війни Росія розгорнула масштабний наступ на українські землі, що тоді перебували в складі Австро-Угорщини. Царські стратеги зосередили свій головний удар проти Галичини, намагаючись захопити землі, які вважали «розплідником українського сепаратизму». Російський уряд не

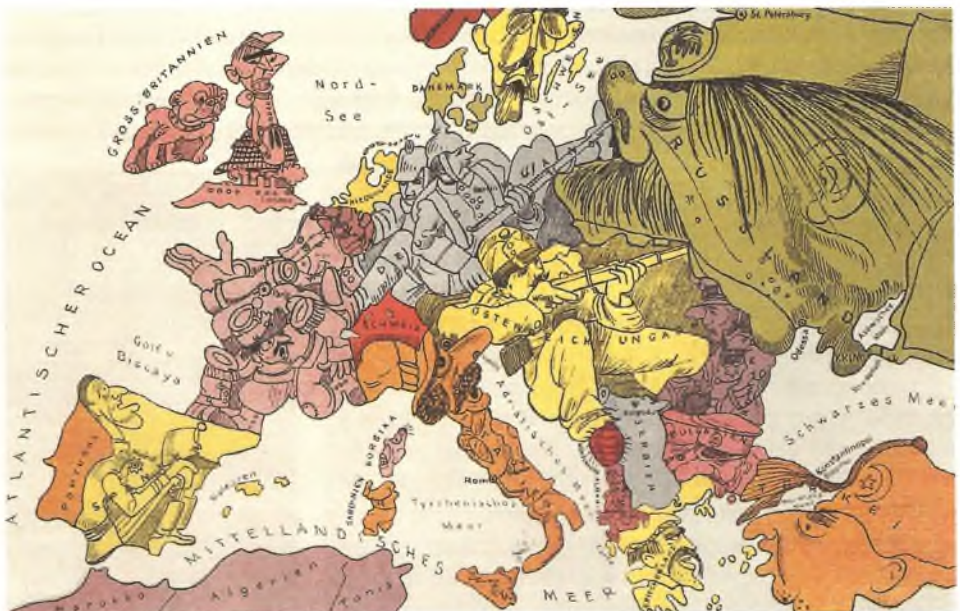
Іван Чмола

Члени Української Бойової Управи

приховував свого наміру окупувати Галичину й приєднати її до своєї імперії, завершивши в такий спосіб «збирання Руських земель», яке Москва провадила від середини XIV століття.

Стурбовані таким розвитком подій, представники чільних українських галицьких партій зібрались у Львові, де 1 серпня 1914 року створили спільний політичний орган — Головну Українську Раду, яку очолив Кость Левицький. Галичани добре усвідомлювали, що, захопивши Галичину, Росія почне нищити тут усе українське, що вже відбувалося раніше на підвладній Москві території Наддніпрянської України. Для збройного захисту

Карикатурна мапа Європи. 1914 рік

Кость Левицький

Теодор Рожанківський

Михайло Галушинський

українства галицькі політики вирішили створити національний військовий Легіон, що в майбутньому мав стати осердям української національної армії. Для реалізації цього задуму 4 серпня 1914 року у Львові було створено Українську Бойову Управу, яка почала працювати над створенням Легіону Українських Січових Стрільців. Бійців цього підрозділу згодом почали називати «усусами».

Українська Бойова Управа діяла за погодженням із австрійською владою, яка мала власний інтерес у тому, щоби мобілізувати українське населення Галичини до боротьби проти загрози з боку Росії. Щоправда, щоби не перешкоджати проведенню урядової мобілізації, до Легіону УСС могли набирати тільки тих добровольців, кому ще не виповнилося 18 років, або кому вже минуло 40 років, чи інших, на яких також не поширювалася мобілізація до австрійського війська.

6 серпня 1914 року Головна Українська Рада видала маніфест до українського народу, в якому закликала молодь вступати в ряди Українських Січових Стрільців. Заклик спричинив значний ентузіазм, і впродовж кількох днів до українського підрозділу зголосилось 28 тисяч добровольців. Це був і справді «цвіт української нації» — молодь з інтелігентних сімей, священичих родин, а також прості сільські хлопці, патріотизм яких був виплеканий у «Соколах», «Січах» та «Пласті». Але через швидке розгортання воєнних дій у Галичині не всі бажаючі вступити до української військової формації змогли дістатися до збірного пункту. У перших числах вересня 1914 року до Стрия, де збирали добровольців, з'їхалось

Український стрілець.
1914 рік

Листівка із зображенням прапора Легіону Українських Січових Стрільців

близько 10 тисяч українців, що виявили бажання служити у Легіоні.

Із них до цього підрозділу було відібрано 2 тисячі стрільців, а згодом їх чисельність було збільшено до 2,5 тисяч. Вони й утворили основу Легіону Українських Січових Стрільців (УСС), що складався із двох куренів (батальйонів) та одного півкуреня, які поділялися, своєю чергою, на десять сотень (рот). Окрім цього, у Легіоні були також тилові та допоміжні підрозділи. Хоча формування й називалося легіоном, за військовою силою воно

дорівнювало одному полкові австрійського війська. З огляду на брак коштів, українських стрільців на перших порах було озброєно однозарядними гвинтівками системи Верндля моделі 1867/77 років, які на той час уже широко не використовувалися.

У серпні 1914 року Легіон очолив Теодор Рожанківський, але вже за два тижні його замінив Михайло Галуцинський, який командував стрільцями до січня 1915 року. Для того, щоби підкреслити український характер формування, стрільці окремо присягли українському народові. Наприкінці літа 1914 року новобранці від'їхали на Закарпаття для військового вишколу. А тим часом російська армія стрімко просуvalася вперед західноукраїнськими землями. Упродовж вересня 1914 року царське військо

Старшини та підстаршини УСС: Зенон Носковський, Олена Степанів, Іван Чмола, Осип Яримович та Софія Галечко на горі Маківка. 1915 рік

захопило Львів, Галич та вийшло до Карпат. І вже наприкінці вересня 1914 року у Карпатах дві сотні Легіону УСС пройшли «бойове хрещення»: їм довелося захищати Ужоцький перевал. У цих боях стрільці втратили 10 осіб убитими, 11 — пораненими, а ще 8 добровольців потрапило у полон. Це були перші бої між регулярними українськими формуваннями та російським військом з часів визвольної боротьби Івана Мазепи та Пилипа Орлика.

Упродовж суворої зими 1914–1915 років бійці Легіону несли важку службу в зимових горах. Українські стрільці ходили у стежі (розвідку), провели кілька коротких, але завзятих боїв. А навесні 1915 року Українські Січові Стрільці взяли участь у запеклій боротьбі за гору Маківка. Бої за цю гору були першою воєнною операцією, в якій Легіон діяв як самостійна одиниця, виконуючи окреме завдання. Гора Маківка мала ключове значення для контролю над широкою ділянкою фронту. Тут російські війська мали намір пробитися у долину Тухлі та Славська. Саме під час найактивнішої фази боїв за Маківку до Галичини приїхав цар Микола II, тож російські генерали хотіли порадувати його успішною операцією. Найзапекліші бої за Маківку тривали від 28 квітня до 2 травня 1915 року.

У цих боях Січові Стрільці вистояли, але заплатили за це велику ціну: 42 стрільці загинули, 76 було поранено, а 35 потрапило у полон. Та російські війська втратили у цих боях значно більше бійців: лише полоненими — понад дві сотні. В наш час на горі Маківка, де поховані українські стрільці, було зведено величний пантеон. І щороку, на початку травня, тут відбувається урочисте вшанування полеглих героїв.

У травні 1915 року російські війська стрімко почали відступати з Галичини. Разом із австрійськими і німецькими військами, що перехопили

Сотня УСС у районі Золотої Липи. У першому ряду сидять хорунжий Федь Черник, четар Василь Кучабський, сотник Андрій Мельник, хорунжий Северин Яремкевич. 1915 рік

Гриць Коссак

Мирон Тарнавський

Осип Букшований

Перша кокарда УСС:
її виготовили в
«Українському комітеті
допомоги пораненим».
Зазвичай носилася на
лівому боці головного
убору, а пізніше
використовувалась
як основа для інших
стрілецьких відзнак

Одна з відзнак УСС.
1915 рік

ініціативу, наступав і легіон УСС. Українські Січові Стрільці брали участь у боях за Болехів, Вікторів, Галич. Першими 28 червня 1915 року у давню столицю Галичини увійшли бійці сотні Дмитра Вітовського. Стрільці підняли над Галичем синьо-жовтий прапор, викликавши великий ентузіазм серед місцевого населення. Хоча стрільці Легіону УСС й воювали у складі австро-угорської армії, галицькі українці вважали їх справжнім національним військом і влаштовували для них урочисті прийоми та різні святкування. Головною причиною такого зростання симпатій до УСС була політика російської окупаційної адміністрації. За короткий період свого панування, що на більшій частині території Галичини тривав від осені 1914 до літа 1915 року, російські окупанти спробували налаштувати проти себе майже усе місцеве населення. Царська адміністрація закривала українські газети та часописи, нищила бібліотеки, забороняла діяльність українських політичних партій та громадських організацій. Багатьох українців вивезли із Галичини до Росії як заручників. Серед репресованих виявилися навіть галицькі москвофіли — представники тієї галицької культурно-політичної течії, яка постійно декларувала свої симпатії до Москви.

На початку червня 1916 року російська армія почала масовий наступ територією Волині. Цей наступ отримав згодом назву «Брусилівського прориву». Коли росіяни прорвали австрійський фронт, частини Легіону УСС саме перебували

на лінії р. Стрипа на Галицькому Поділлі. Під час запеклих боїв серпня–вересня 1916 року за гору Лисоня біля Бережан Січові Стрільці зазнали важких втрат, утім утрималися на своїх позиціях. У боях на Лисоні Легіон УСС втратив майже весь особовий склад. Сотні українських старшин та стрільців загинули або потрапили у полон. Після цих боїв у строю залишилося тільки 16 старшин і 150 стрільців. Підрозділ довелося вивести у тил, де його поповнили новобранцями. Боездатність підрозділу була повністю відновлена у березні 1917 року.

Протягом 1915–1918 років Українськими Січовими Стрільцями по чергово командували Гриць Коссак, Антін Варивода, чех за походженням Франц Кікаль, Мирон Тарнавський та Осип Микитка. Українське стрілецьке військо мало свої однострої, які дещо відрізнялися від австрійської уніформи. Характерною ознакою стрільців були шапки-мазепинки, які своїми стилізованими відворотами нагадували гетьманські шапки XVII–XVIII століть. Також УСС мали власні кокарди та нагрудні відзнаки. У Легіоні УСС застосовувалися українські військові звання, систему яких розробили на основі козацьких: хорунжий (молодший лейтенант), четар (лейтенант), поручник (старший лейтенант), сотник (капітан), отаман (майор) та ін. Мовою підрозділу була українська.

У лютому–березні 1918 року у Бресті-Литовському Центральні держави (Австро-Угорщина, Німеччина, Болгарія та Туреччина) уклали із Росією та Українською Народною Республікою мирні угоди. Згідно з її умовами, підрозділи УСС разом із австрійськими та німецькими військами ввійшли на територію Наддніпрянської України. Тут вони перебували до осені 1918 року. А у жовтні 1918 року стрілецьке військо було переведене на Буковину, де його застав розпад Австро-Угорської імперії.

Ті відділи УСС, що перебували на Буковині, стали основою Галицької Армії, яка була сформована під час Українсько-польської війни 1918–1919 років за Галичину. На початку листопада 1918 року «усуси» прибули

Бійці штурмового підрозділу

Гурт Пресової квартири полку УСС, липень 1916 року. Зліва направо: Р. Купчинський, І. Іванець, В. Оробець, В. Дзіковський, Л. Лепкий, Т. Мойсейович. Липень 1916 року

до Львова, де стали на захист Західно-Української Народної Республіки. У січні 1919 року підрозділи Січових Стрільців були переформовані в Першу бригаду УСС, що складалася із одного, а пізніше двох полків піхоти, кінної сотні, гарматного полку і допоміжних частин. Командантом Першої бригади УСС став отаман Осип Букшований.

Історія Легіону УСС та його бойовий шлях часів Першої світової війни відобразились у галицькому фольклорі й піснях. Багато хто із стрільців самі творили пісні, які зразу ж ставали популярними: співають їх і сьогодні. Стрілецькі пісні — це цілий пласт в українській культурі, яскраве явище нашого життя. Авторами стрілецької музики й віршів були талановиті митці, які пізніше стали відомими письменниками, поетами, композиторами: Лев та Богдан Лепкі, Роман Купчинський, Микола Голубець, Юрій Шкрумеляк, Михайло Гайворонський та багато інших. Такі їхні пісні, як «Їхав стрілець на війноньку», «Ой видно село», «За рідний край», «Накрила нічка», «Пиймо, друзі», «Зажурились галичанки», «Журавлі» та багато інших, увійшли в золотий фонд української пісенної творчості. Серед стрільців було немало художників та фотографів, які увіковічували батальні сцени, побут і відпочинок УСС. Частина митців, що воювали в складі УСС, були членами його Пресової квартири, яка стала впливовим культурно-освітнім центром. Пресова квартира займалась видавничою діяльністю, створила бібліотеку, театральний гурток, хор та духовий оркестр. Коли 1916 року частину старшин УСС скерували на звільнені від російських військ території Волині для роботи в комендатурах, то вони спромоглися створити там 46 українських початкових шкіл.

Висновки

Легіон УСС був першою українською військовою формацією, яку було створено в Україні після часів Козаччини. Багато старшин і стрільців УСС ніколи не припиняли участі у національно-визвольній боротьбі, воювали у лавах Української Галицької Армії, а під час Другої світової війни — Української Повстанської Армії. Саме у середовищі колишніх старшин УСС влітку 1920 року було створено Українську Військову Організацію, що через дев'ять років стала основою для формування Організації Українських Націоналістів. Відвага, жертвовність, глибокий патріотизм Українських Січових Стрільців стали прикладом для наступних поколінь борців за Українську державу.

1.2. Січові Стрільці

Січовими Стрільцями називають військову формацію, яка була створена у Києві в листопаді 1917 року й проіснувала у складі армій Української Народної Республіки та Української Держави до грудня 1919 року. Аби відрізнити вояків цього формування від галицьких УСС, їх називали Січовими Стрільцями, іноді з додатком «київські».

До складу цього підрозділу увійшли колишні українські військовополонені, які воювали у складі Легіону УСС та австрійської армії й потрапили у полон до росіян у 1915–1917 роках. Після Лютневої революції 1917 року у Росії їх було звільнено із таборів для військовополонених. Більшість засновників Січових Стрільців були колишніми вояками Легіону Українських Січових Стрільців.

Ідея створити військовий підрозділ із полонених галичан виникла у Києві ще у липні–жовтні 1917 року. На той час в українській столиці при Галицько-Буковинському комітеті допомоги жертвам війни зібралася значна кількість колишніх військовополонених із Галичини. Задум вдалося реалізувати лише в листопаді 1917 року, після часткової зміни ставлення Української Центральної Ради до проблем військового будівництва: зокрема, завдяки проголошеному наміру підтримувати не українізовані, а наново створені національні військові частини. Наказ про створення Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців було видано 12 листопада 1917 року. Цей курінь став, урешті, першим національним підрозділом Армії УНР.

Утвердження куреня як найбоекватнішої частини Армії УНР нерозривно пов'язане з діяльністю на посту його командира полковника Євгена Коновальця, який очолив підрозділ у першій декаді січня 1918 року. Євген Коновалець реорганізував курінь, застосувавши при цьому ідейні

Відзнака Ради Січових Стрільців (київських)

Євген Коновалець

Андрій Мельник

Роман Сушко

та організаційні засади Легіону УСС. Водночас, бажаючи підкреслити загальноукраїнський, а не суто регіональний характер підрозділу, полковник наполіг на офіційній зміні його назви на I-й курінь Січових Стрільців. Тоді ж до складу куреня були включені й наддніпрянці.

У грудні 1917 – лютому 1918 років курінь активно брав участь у боях першої Російсько-української війни. Січові Стрільці діяли проти більшовицьких загарбників на Лівобережжі, а також були активно задіяні до придушення більшовицького заколоту в Києві у другій половині січня 1918 року. Чисельність цього підрозділу на той час становила близько 700 стрільців.

Після повернення на початку березня 1918 року до Києва за куренем було закріплено символічний статус гвардії Армії УНР. Після мобілізації та поповнення куреня особовим складом підрозділ було перетворено на I-й

Підрозділ Січових Стрільців під час вишколу. 1918 рік

Павло Скоропадський

Дмитро Донцов

Дмитро Дорошенко

полк Січових Стрільців, чисельність якого на середину квітня 1918 року сягала 3-х тисяч стрільців. На той момент близько 75% складу полку походило із західноукраїнських земель. Командир полку Євген Коновалець та начальник штабу Андрій Мельник отримали звання полковників. І на той час полк Січових Стрільців був переважно задіяний для охорони українських державних інституцій, а також для підтримки правопорядку в Києві та околицях.

Ситуація підрозділу змінилася після гетьманського перевороту, коли було усунуто від влади Українську Центральну Раду. Полк був заблокований у казармах союзними гетьману Павлу Скоропадському німецькими військами. Не бажаючи доводити справу до збройного конфлікту, гетьман 29 квітня 1918 року особисто запропонував Євгенові Коновальцю разом із полком присягнути на вірність і продовжити службу в армії Української

Почесна варта Січових Стрільців у Фастові. 1918 рік

Сотник Січових Стрільців
Федір Черник загинув
під Мотовилівкою
18 листопада 1918 року.
У цьому бою він очолював
авангард військ УНР,
який забезпечив перемогу

Держави. На своїй нараді Січові Стрільці вирішили відмовитися від цієї пропозиції і розформувати полк.

І після того як німецькі війська зняли блокаду стрілецьких казарм, 1 травня 1918 року полк склав зброю. Частина стрільців повернулася додому, в Галичину, а інші залишилися у Києві або ж, виїхавши з міста, приєдналися до селянських повстанських загонів. А приблизно третину особового складу колишнього полку було переведено до 2-го полку Запорозького корпусу. Серед частини Січових Стрільців також виникла ідея організовано перейти на службу до Легіону УСС, який саме у той час перебував на півдні України. Однак тогочасне командування Легіону не підтримало таку ідею.

Наприкінці травня 1918 року Євгена Коновальця було обрано головою Головної ради галицьких, буковинських та угорських українців. Це суттєво зміцнило його особистий авторитет не лише як військового, але й як політичного лідера. Низка опозиційних до влади гетьмана сил, які вважали політику Павла Скоропадського надто проросійською, почали пов'язувати свої плани щодо захисту державного суверенітету України саме зі Січовим Стрілецьтвом та його колишнім командиром. А Дмитро Донцов та Дмитро Дорошенко, які представляли в оточенні гетьмана проукраїнську фракцію, розглядали стрілецьтво як головну протизагугу

Бронепотяг «Стрілець» та його обслуга. 1918 рік

російським монархічним силам, що намагалися повернути Україну на орбіту Москви. З цією метою згадані політики розпочали переговори про умови, на яких мало б відбутися відновлення діяльності формування Січових Стрільців. Зрештою, 23 серпня 1918 року гетьман видав наказ про створення в Білій Церкві Окремого загону Січових Стрільців на чолі з Євгеном Коновальцем. Проти формування загону виступило про-російське оточення Павла Скоропадського. Бажаючи завадити планам відновлення підрозділу Січових Стрільців, воно інспірувало арешт полковника Коновальця та близько 30 стрільців. Це сталося 6 вересня 1918 року у штабі загону, що тимчасово діяв у Києві. Але після нетривалого утримання під вартою всіх звільнили, і командир загону разом із іншими галичанами виїхав до Білої Церкви. Станом на початок листопада 1918 року Окремий загін Січових Стрільців уже нараховував 1187 стрільців та 59 старшин.

Працюючи над відновленням боєздатності свого підрозділу, Євген Коновалець водночас налагодив таємні контакти з лідерами блоку опозиційних щодо гетьмана сил — Українським національним союзом. Лідери союзу, акцентуючи увагу на невирішених гетьманським урядом соціальних та національних питаннях, почали схиляти полковника Коновальця до участі в антигетьманському повстанні. Остаточну згоду підтримати повстання він дав 14 листопада 1918 року, після того як Павло Скоропадський офіційно проголосив про намір укласти федеративну угоду між Українською Державою та антибільшовицькими військово-політичними силами Росії. Гетьманська декларація фактично означала повернення України до складу Російської держави. Тож у ніч на 16 листопада 1918 року у Білій Церкві почалося повстання проти влади гетьмана. Значним успіхом Січових Стрільців стала переможна битва під Мотовилівкою, що відбулася 18 листопада 1918 року і внаслідок якої було відкрито шлях на Київ. Уже в ході повстання Окремий загін Січових Стрільців було реорганізовано в I-шу дивізію Січових Стрільців. А 3 грудня 1918 року дивізія увійшла разом із Чорноморською і Дніпровською дивізіями до

Полковник Юрій Отмарштайн, начальник штабів Осадного корпусу (1918), Корпусу і Другої дивізії Січових Стрільців (1919), убитий, імовірно, радянськими спецслужбами 1922 року

Хрест Легіону Українських Січових Стрільців. Ним нагороджували Січових Стрільців, що воювали в Легіоні, а також у лавах армій УНР та ЗУНР. Заснований 1918 року

складу новоствореного Осадного Корпусу. Загальна чисельність корпусу становила близько 50 тисяч вояків.

15 грудня 1918 року сили Осадного Корпусу вступили до Києва. А вже у другій декаді січня 1919 року Євген Коновалець виступив одним із організаторів запрошення до Києва політиків ЗУНР, які згодом підписали Акт Злуки двох українських держав.

На початку 1919 року підрозділи Осадного Корпусу були задіяні в боях проти більшовицьких військ на Лівобережній Україні. Наприкінці січня 1919 року штаб корпусу, перейменованого в корпус Січових Стрільців, забезпечував організацію оборони Києва, евакуацію державних інституцій та мешканців. Останні підрозділи Січових Стрільців залишили столицю 5 лютого 1919 року. А 15 травня 1919 року корпус Січових Стрільців, що залишався найбоездатнішою частиною армії УНР, було реорганізовано в групу Січових Стрільців.

Упродовж травня–липня 1919 року Січові Стрільці майже безперервно брали участь у боях проти більшовиків. Окремі їхні підрозділи перейшли в Галичину, де в складі Галицької Армії воювали проти поляків. А у жовтні–листопаді 1919 року Січові Стрільці вели бойові дії проти частин російської Добровольчої армії генерала Антона Денікіна.

Після того як уряд УНР оголосив про перехід до партизанської форми боротьби, 6 грудня 1919 року Стрільецька Рада вирішила розформувати та демобілізувати групу Січових Стрільців. Але особисто для Євгена Коновальця та його найближчого оточення це рішення не означало припинення Визвольних змагань. Всього лише через півроку виникла Українська Військова Організація, яка продовжила боротьбу за українську незалежність, але вже підпільними методами.

Висновки

Січові Стрільці були одним із найбоездатніших підрозділів Української Народної Республіки. Спочатку ця бойова одиниця була сформована із колишніх військовополонених — галицьких українців, які воювали у складі Легіону УСС та австрійської армії й потрапили у полон до росіян у 1915–1917 роках. Згодом формування поповнили й наддніпрянці. Підрозділ, який було сформовано у листопаді 1917 року як курінь, упродовж наступного року суттєво зріс й на початку 1919 року був перетворений на корпус Січових Стрільців. Формування стало наочним утіленням ідеї соборності українських земель, символом єдності українського народу. Січові Стрільці вирізнялися високим рівнем національної свідомості, багато вихідців із цього підрозділу згодом продовжували боротьбу за Українську державу у складі українського підпілля на західноукраїнських землях, служили в українських військових формуваннях часів Другої світової війни.

2

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ У 1917–1923 РОКАХ

2.1. Російсько-українська війна 1917–1920 років

Відродження української державності у період 1917–1920 років супроводжувалося безперервною збройною боротьбою Росії (як радянських, так і білогвардійських формувань під керівництвом генерала Антона Денікіна) проти спроб українських національних урядів вивести Україну поза російську сферу впливу й перетворити її у суверенну державу. Здебільшого збройний конфлікт розгортався між Українською Народною Республікою (УНР) та Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (РРФСР), триваючи з грудня 1917 року до листопада 1920 року. З боку УНР війна мала оборонний, справедливий характер. Натомість РРФСР виступила у цьому конфлікті у ролі агресора, що не перебирав засобами для досягнення своєї мети.

Російсько-українську війну 1917–1920 років зазвичай поділяють на три періоди, які відрізняються внутрішньою динамікою, характером перебігу подій, інтенсивністю впливу зовнішньополітичних факторів тощо.

Плакат Української Народної Республіки.
Видавництво «Вернигора». 1917 рік, художник Б. Шпілліх

Мітинг з нагоди ІІІ Всеукраїнського військового з'їзду у Києві, на якому було ухвалено рішення проголосити незалежність України і створити Українську армію

Перший період тривав із грудня 1917 до квітня 1918 року; другий припадає на грудень 1918 – грудень 1919 року; третій — на грудень 1919 – листопад 1920 року.

Початок та перший період Російсько-української війни. Російсько-українська війна розпочалася 17 грудня 1917 року із проголошенням російським більшовицьким урядом у Петрограді — Радою Народних Комісарів (РНК) — ультиматуму Українській Центральній Раді. У цьому ультиматумі більшовики формально визнали право УНР на самостійність, але водночас висунули вимоги, виконання яких, по суті, означало ліквідацію української незалежності. Після деяких вагань уряд УНР відкинув ультиматум, унаслідок чого опинився у стані війни з урядом комуністичної Росії. Слід зазначити, що воєнні дії проти УНР російські більшовики розпочали ще до формального проголошення ультиматуму — наприкінці листопада – на початку грудня 1917 року, коли силами анархізованих частин колишньої царської армії спробували вдарити по Києву.

Головною ареною бойових дій першого етапу Російсько-української війни здебільшого було Правобережжя України. Спочатку ініціатива належала українській стороні: І-й український корпус під командуванням генерала Павла Скоропадського роззброїв біля Жмеринки ударну більшовицьку силу — 2-й гвардійський корпус, що планував захопити Київ. 11 грудня 1917 року українські війська ліквідували більшовицький заколот у Києві, а 14 грудня того ж року придушили спробу захопити владу в Одесі. Українським частинам вдалося встановити контроль над фронтними та більшістю

армійських штабів Південно-Західного та Румунського фронтів. Важливим успіхом також стало роззброєння частини тих військ, які більшовики могли використати проти уряду УНР. Значну кількість роззброєних солдатів колишньої царської армії український уряд вислав за межі України, проте на Правобережжі ще залишилися підрозділи Південно-Західного та Румунського фронтів.

На початковому етапі війни виділялися два стратегічні райони України, на теренах яких українські війська вели активні бойові операції проти більшовицьких військ. Перший — на Правобережжі, де простягалися Південно-Західний та Румунський фронти, у частинах яких зосереджувалися значні російські сили. Другий був розташований на сході України — між Харковом і Донецько-Криворізьким басейном. Зазнавши поразки на Правобережжі, у другій половині грудня 1917 – на початку січня 1918 року більшовики вирішили інтенсифікувати свої дії у другому районі. Комуністичний уряд у Петрограді надавав йому особливе значення, оскільки контроль над цією територією давав змогу ізолювати область Війська Донського, де формувалася російський антикомуністичний рух. Водночас більшовики почали зосереджувати сили на півночі України, головню на Чернігівщині. Звідси комуністи готувалися завдати удар на Бахмач і далі на Київ.

Бойові дії між українськими і російськими військами не були позиційними, відзначалися високою мобільністю і зазвичай відбувалися вздовж залізничних шляхів, оскільки для створення позиційних фронтів жодна зі сторін не мала у своєму розпорядженні достатньої кількості військ.

Кокарда військ Української Центральної Ради. 1917 рік

Командувач
Правобережної групи Армії
УНР генерал
Павло Скоропадський

Керівник
Лівобережної
ударної групи
полковник Юрій Капкан

Генерал
Олександр Греков
очолив Київську
групу військ

Поворотний пункт першого періоду війни настав після 25 грудня 1917 року, коли в контрольованому більшовиками Харкові було створено маріонетковий український радянський уряд — Народний Секретаріат. Від імені цього уряду, що перебував під повним контролем Москви, російські більшовики розгорнули широкомасштабну агресію проти УНР.

Для оборони країни український Генеральний штаб розділив Армію УНР на три ударні групи: Правобережну під командуванням генерала Павла Скоропадського, Лівобережну на чолі з полковником Юрієм Капканом і Київську, якою керував генерал Олександр Греков. Стратегічна мета більшовицького командування полягала у концентричному блокуванні київського плацдарму, де зосереджувалися головні українські сили. У першій половині січня 1918 року проти військ УНР активізували бойові дії більшовизовані частини Окремої, VII і VIII армій, що були дислоковані на Правобережжі. Українські війська перейшли у наступ, захопили Шепетівку, Здолбунів, Сарни і завдяки цьому оточили Окрему армію, що перебувала під контролем більшовиків. Не досягнувши успіху, більшовицьке командування перенесло бойові дії на Лівобережжя, де розраховувало на підтримку російськомовного пролетаріату великих промислових центрів. Додатковим чинником, який схилив російських комуністів перенести бойові дії на лівий берег Дніпра, була відсутність на цих територіях значних українських сил.

«Батальйон смерті» Михайла Муравйова (в офіцерській уніформі — справа) перед відправкою на фронт. Про ставлення цього військового злочинця до супротивника і власних солдатів свідчив його звичний жаргон: «нещадно знищувати», «травити газом», «підганяти ззаду шрапнеллю». Москва, 1917 рік

Згідно з оперативним планом більшовицького штабу, російські частини під загальним командуванням Володимира Антонова-Овсієнка мали зосередитися у трикутнику Гомель–Бахмач–Брянськ. Звідти вони повинні були наступати у напрямках: Брянськ–Бахмач–Конотоп (червоногвардійський загін під командуванням С. Кудинського), Харків–Полтава–Ромодан–Київ (червоногвардійці на чолі з підполковником М. Муравйовим, який був одночасно і начальником більшовицького штабу), Гомель–Бахмач (загін Р. Берзіна). Загальна чисельність більшовицьких військ становила майже 30 тисяч чоловік, на озброєнні яких було 60 гармат і 10 бронепотягів.

Зважаючи на те, що на Лівобережжі українські сили кількісно поступалися загарбникам, ініціатива у веденні бойових дій перейшла до ворога. Тож упродовж 9–20 січня 1918 року більшовики захопили Лозову, Катеринослав, Олександрівське, Конотоп, Глухів і Полтаву.

Розгортання Російсько-української війни докорінно вплинуло на державницьку концепцію Української Центральної Ради. Зважаючи на факт, що більшовики намагалися подати війну як внутрішньополітичний конфлікт в Україні, де відбувається протистояння двох концепцій соціального розвитку країни, керівники УЦР проголосили 22 січня 1918 року самостійність УНР. Цей крок мав продемонструвати, що конфлікт між Українською Центральною Радою і більшовиками мав саме міждержавний і, значною мірою, міжнаціональний характер, отже, те, що Україна обороняла свій суверенітет від агресії з боку РРФСР.

Загальний наступ російських більшовицьких військ на Київ розпочався 27 січня 1918 року. Для наступу були залучені сили двох ударних груп: 1-ї, під командуванням Єгорова, що рухалася у напрямку залізничної колії Харків–Полтава–Київ, і 2-ї, під командуванням Ремньова, — на Курськ–Бахмач–Київ. Загальне керівництво операцією було покладене на Муравйова. Армія УНР на Лівобережжі зосереджувалася у двох ударних групах — Полтавській і Бахмацькій. На полтавському напрямку ворожий наступ вдалося стримати, натомість на бахмацькому становище чимраз погіршувалося. 26–27 січня 1918 року більшовицькі частини зайняли Кролевець і Конотоп.

Зважаючи на безпосередню загрозу столиці, уряд УНР 26 січня оголосив про запровадження стану облоги і вислав на фронт усі свої сили. Серед підрозділів, які тоді вирушили на фронт, був і студентський курінь Січових Стрільців (300 чоловік), який разом із юнкерами 1-ї Української військової школи (250 чоловік) мав зайняти оборону біля станції Крути.

Бій під Крутами. Бій під Крутами має особливе значення у новітній історії України. Оцінюючи цей бій, зазвичай окремо виділяють військовий

Володимир
Антонов-Овсієнко,
організатор воєнних дій
проти УНР
і масового терору
в Києві

Учасники бою під Крутами: Аверкій Гончаренко, Модест Семирозум, Микола Янів

та символічний аспекти подій. Бій відбувся 29 січня 1918 року, у той час, коли тривав перший період війни більшовицької Росії проти Української Народної Республіки. Уряд УНР виявився цілком неготовим до протидії агресії з боку російських більшовиків. Провідні позиції в українському уряді на той час займали соціалістичні партії, які послідовно та принципово виступали проти створення регулярних національних збройних сил. Відтак, відчуваючи неприховану ворожість з боку власного уряду, українізовані військові частини, що восени 1917 року налічували сотні тисяч солдатів і офіцерів, стихійно розпадалися.

На початку 1918 року особливо загрозливе становище для української сторони склалося на бахмацькому напрямку. Тут енергійно наступали російські війська під командуванням підполковника Михайла Муравйова. Їм протистояло невелике угруповання українських військ під проводом штабс-капітана Федора Тимченка. До складу українського угруповання входили юнкери 1-ї Української військової школи, які займали оборону в районі Бахмач–Конотоп. Цей відділ тривалий час безперервно перебував на фронті. Особовий склад був виснажений численними дрібними сутичками із ворогом та саботажниками із числа місцевих прибічників більшовиків. Під впливом більшовицької агітації частина юнкерів подалася назад до Києва, аби вимагати там підкріплення. На фронті залишилася лише одна сотня з командуванням школи і два панцерні потяги.

З метою формування допомоги українським частинам, що перебували на фронті, київська газета «Нова Рада» 24 січня 1918 року опублікувала відозву до молоді, яку закликали записуватися до «куреня Січових Стрільців». Створення цього підрозділу саме розпочалося в Києві зі студентів Університету Святого Володимира та Українського народного університету. Крім студентів, до нього також записувалися й учні старших класів київських гімназій. Упродовж 21–26 січня 1918 року добровольці, які виявили бажання захищати свою країну, збиралися у казармах колишнього Костантинівського військового училища. Там відбувався початковий військовий вишкіл. Часу для того, щоби вправно оволодіти зброєю і тактичними навичками, було надто мало, а тому студенти отримали тільки

найелементарніші знання. Загалом до куреня записалося 300 осіб. Командування над ним обійняв сотник Омельченко.

Наприкінці січня 1918 року ситуація на бахмацькому напрямку була настільки серйозною, що військове командування вирішило вислати зі столиці на фронт усі свої сили. 27 січня, за наказом командування школи, куреню видали зброю та обмундирування. Зранку 28 січня потяг, у якому був студентський курінь Січових Стрільців і частина юнкерів, що перед тим повернулися з фронту, виїхав із Києва у напрямку на Бахмач–Конотоп. Цілу ніч ешелони були в дорозі й тільки вдосвіта 29 січня прибули на станцію Крути, що розташована за 130 кілометрів на північний схід од Києва. Оскільки ворог уже увійшов у безпосередній бойовий контакт із українськими відділами, що захищали Крути, командування віддало наказ негайно облаштувати оборонну лінію.

Співвідношення сил було не на користь українців. Українські частини на станції Крути нараховували близько 600 осіб. Більшовицькі сили, що їм протистояли, склалися із 3 тисяч військовиків та червоногвардійців, тобто мали п'ятикратну перевагу. Безпосереднє керівництво українськими відділами у бою здійснював поручник Аверкій Гончаренко.

Студенти та юнкери викопали окопи по обидва боки залізничної колії. Праворуч од насипу зайняли оборону юнкери, а ліворуч — студенти й гімназисти. Зранку 29 січня більшовицькі війська розпочали наступ на українські позиції. Більшовики просувалися від станції Пліски. Щільний кулеметний вогонь змусив їх відступити, однак близько полудня червоні поновили наступ. Головний удар був спрямований на праве крило

Бій під Крутами. Художник Леонід Перфецький

Монумент битви під Крутами.
Автор Анатолій Гайдамака

українських позицій. У полудень командир куреня сотник Омельченко був поранений, що ускладнило координацію дій обох флангів української оборони. Користаючись своєю чисельною перевагою, більшовицькі війська розтягнули лінію свого наступу, щоби обійти фланги оборонців та оточити станцію. Наступ відбувся за потужної підтримки артилерії. Попереду йшли матроси Балтійського флоту. Як згадують учасники бою, значна частина їх була п'яною.

У розпорядженні української сторони була лише одна гармата, яка припинила вогонь у найскладніший момент бою. У багатьох студентів та юнкерів закінчувалися набойі. Близько 17-ї години, коли почали западати сутінки, сотник А. Гончаренко віддав наказ про відступ. Через поганий зв'язок наказ про

відступ не отримав студентський курінь на лівому фланзі оборони. Координація дій була порушена, й студенти потрапили в оточення. З великими втратами частині куреня все ж вдалося вирватися з рук ворога. На той момент уже цілком стемніло. Група із 35 студентів та гімназистів, які відбилися від головних сил та не знали, що ворог уже зайняв Крути, вийшла на станцію. Й усі вони після короткочасної сутички потрапили до більшовицького полону. Кількох студентів матроси відразу ж закололи багнетами. Над рештою полонених довго знущались. На другий день 27 студентів розстріляли, а тіла викинули у яму. Місцевим селянам більшовики заборонили ховати трупи помордованих під загрозою розстрілу. Кількох поранених студентів згодом відправили в Харків на лікування.

Незважаючи на заборону, місцеві мешканці потайки поховали тіла українських студентів, убитих під Крутами. Згодом частину героїв перепоховали в українській столиці. Величний похорон загиблих під Крутами відбувся у Києві вже 19 березня 1918 року. В одній із траурних промов хтось порівняв загиблих із спартанськими героями Фермопіл. У бою під Крутами не вдалося переломити стратегічний перебіг Російсько-української війни. Однак він має непересічне морально-політичне значення. Після повстань Івана Мазепи та Пилипа Орлика на початку XVIII століття це був перший відкритий збройний виступ наддніпрянських українців за незалежність своєї Вітчизни від московського поневолення.

Наприкінці січня 1918 року більшовики підійшли до Києва. Столицю обороняли Гайдамацький кіш Слобідської України під командуванням

Група більшовицьких заколотників: їхнім завданням було відтягнути українські сили з фронту. Київ, 1918 рік

Симона Петлюри та курінь Січових Стрільців Євгена Коновальця, які були на той час найбоєздатнішими частинами Армії УНР. Також в обороні Києва взяв участь курінь київського Вільного козацтва під командуванням Михайла Ковенка. Щоби послабити оборону міста, 29 січня 1918 року комуністи організували заколот на заводі «Арсенал». Тому для ліквідації цього заколоту довелося відкликати із фронту частину українських військ.

Боротьба за Київ тривала з 29 січня до 8 лютого 1918 року. Українські частини, що боронили столицю, майже у три із половиною рази поступалися за чисельністю більшовицьким військам (5 тисяч українських військ супроти 16 тисяч більшовиків під командуванням М. Муравйова, до яких приєдналося 2 тисячі київських червоногвардійців).

Більшовицькі частини захопили Київ 9 лютого 1918 року. Одразу ж у місті почалася кривава розправа над його мешканцями. Далі більшовики спробували продовжити свій наступ із Києва на Правобережжя. Їм вдалося захопити Проскурів, Жмеринку, Козятин, Бердичів, Рівне, Шепетівку, проте опанувати сільську місцевість російські комуністи не змогли. Тут проти них успішно оперували напіврегулярні загони вільного козацтва, що підтримували уряд УНР.

У середині лютого 1918 року регулярні відділи Армії УНР займали частину Волині, обороняючи позиції по лінії Житомир–Жорстень–Сарни. Вони були зведені у 1-й Запорозький загін під командуванням генерала Костянтина Прісовського і Гайдамацький кіш Слобідської України Симона Петлюри.

Підписання мирного договору в Бресті-Литовському

Тим часом суттєво змінилася зовнішньополітична ситуація. Уряд УНР 9 лютого 1918 року уклав із країнами Четвірного союзу Берестейський мирний договір. На додачу до нього, 18 лютого 1918 року з Німеччиною й Австро-Угорщиною було підписано військову конвенцію, на підставі якої українські, німецькі та австрійські війська розпочали спільні бойові дії проти більшовиків. Варто підкреслити, що українські сили самотужки почали наступ ще 20 лютого 1918 року, а нові союзники включилися у бойові дії на кілька днів пізніше: німецькі війська 24 лютого, а австрійські — 27 лютого. Українці наступали трьома ударними групами. Перша група, основою якої був Запорозький загін, завдала удару у напрямку Житомира і 24 лютого захопила його, розгорнувши подальший наступ на Бердичів–Фастів–Київ. Друга група, що складалася із Гайдамацького коша і куреня Січових Стрільців, повела наступ

у напрямку Сарни–Коростень–Київ. Третя група просувалася по шосе Житомир–Київ.

Німецькі війська у Києві. 1918 рік

Із вступом у воєнні дії німецьких і австро-угорських військ більшовицькі частини в Україні почали панічно відступати. Злякавшись розгортання повномасштабної війни із Німеччиною, комуністичні очільники поспішили підписати 3 березня 1918 року у Бресті-Литовському мирний договір з Німеччиною і Австро-Угорщиною. Ратифікувавши

15 березня 1918 року цей договір, російський більшовицький уряд змушений був визнати незалежність УНР.

Упродовж березня–квітня 1918 року німецько-австрійські й українські війська звільнили від більшовицьких військ усю територію України. А 1 березня 1918 року передові українські відділи вступили до Києва. Чисельність Армії УНР за цей час зросла із 15 до 40 тисяч бійців і старшин. Разом із особовим складом гарнізонів у тилу загальна чисельність Збройних сил УНР сягнула 56 тисяч осіб. 17 березня від більшовиків було звільнено Лубни, 22 березня — Ромодан, 29 березня — Полтаву. Наступальні операції велися у напрямках: Київ–Бахмач–Ворожба–Курськ; Київ–Полтава–Харків; а також на південний схід Правобережжя.

На Півдні України переважно діяли німецькі й австро-угорські війська, у складі яких перебували підрозділи Легіону Українських Січових Стрільців. Їх наступ пролягав через Козятин–Бобрянське–Знаменку–Катеринослав і Чорноморське узбережжя по лінії Одеса–Миколаїв–Херсон–Ольвіополь–Вознесенка. 14 березня частини УСС спільно із австрійцями зайняли Одесу, 17 березня — Миколаїв, 20 березня — Херсон.

Незважаючи на формальне визнання більшовицьким урядом УНР, в окремих місцях комуністи не поспішали відводити свої війська, через що траплялися збройні сутички. Після запеклого бою 8 квітня 1918 року українські і німецькі частини вступили до Харкова. Тоді 2-й Запорозький загін під командуванням полковника Петра Болбочана вирушив із Харкова на південь, звільнивши від більшовиків Донецький басейн. За наказом військового міністра УНР Олександра Жуковського, П. Болбочан очолив спеціально сформований п'ятитисячний загін, який мав захопити

Командувач
2-го Запорозького полку
полковник
Петро Болбочан

У квітні 1918 року Центральна Рада запровадила замість розмінних монет марки

Австрійські та французькі військові на вулицях Одеси. Зима 1918–1919 років

Крим. 20 квітня цей загін прорвав Сиваські укріплення і розгорнув наступ углиб півострова. 24 квітня українські війська під командуванням П. Болбочана захопили Сімферополь і Бахчисарай, ліквідувавши створену більшовиками Радянську Соціалістичну Республіку Тавриду. Включення Кримського півострова до складу УНР спричинило протести з боку німецького командування, яке претендувало на контроль над Чорноморським флотом. Аби уникнути конфлікту з німцями, уряд УНР вивів українські війська з Криму.

Наприкінці квітня 1918 року бойові дії між УНР та РРФСР припинилися. Формальним закінченням першого періоду війни можна вважати підписання 12 квітня 1918 року прелімінарного (попереднього) мирного договору між Українською державою і РРФСР, що передбачав створення між кордонами обох країн так званої «нейтральної зони» і встановлення дипломатичних відносин.

Другий період Російсько-української війни. Наступний період Російсько-української війни припав на грудень 1918 – грудень 1919 років. Підготовку до нападу на Україну російські більшовики розпочали ще під час існування режиму гетьмана Павла Скоропадського. Від агресивних дій Москву стимувало лише перебування на території України німецьких та австрійських військ. Але того ж дня, коли 11 листопада 1918 року Німеччина підписала перемир'я з країнами Антанти, уряд РРФСР видав директиву військовому командуванню про «надання термінової військової допомоги трудящим України». 13 листопада РРФСР в односторонньому порядку анулювала Брест-Литовський мирний договір з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Також у Москві відмовилися від визнання незалежності України.

Як і роком раніше, російські більшовики також спробували замаскувати свою агресію проти України, видаючи її за громадянську боротьбу. З цією метою 17 листопада 1918 року в Москві був створений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, під прикриттям якого розпочалася

На цьому бомбардувальнику перевозили дипломатичну пошту УНР у 1919 році

друга російська більшовицька агресія. Як і перша, вона розгорнулася без формального оголошення війни. Її особливістю було те, що проходила вона на фоні антигетьманського повстання, яке підняла Директорія УНР проти уряду Павла Скоропадського. Ситуація додатково була ускладнена тим, що недружні дії проти УНР на той час допускали й інші політичні сили: Польща, підрозділи Добровольчої армії генерала Антона Денікіна, а також країни Антанти, які висадили на Півдні України збройний десант.

«Мир в Україні»: німецька карикатура 1919 року

Бойовий прапор Третьої Залізної стрілецької дивізії Армії УНР

Плацдармом для вторгнення на територію УНР Червоної армії стала «нейтральна зона», де більшовики сформували дві «українські радянські дивізії», Групу військ курського напрямку, а також угруповання в районі Мозиря.

Червоні війська, які розпочали наступ на чернігівському і харківському напрямках, налічували близько 70 тисяч піхоти, 1,4 тисячі кінноти, мали на озброєнні 170 гармат, 427 кулеметів, 15 літаків. 4 січня 1919 року на їх базі було створено «Український фронт», що номінально підпорядковувався Тимчасовому українському робітничо-селянському урядові і мав на меті взяти під свій контроль Лівобережжя України. У той час на півночі, в районі Мозиря, зосередилося десятитисячне угруповання Червоної армії, що планувало розгорнути наступ у напрямку Коростень–Житомир.

Загальна чисельність більшовицьких військ, які на початку 1919 року діяли на території України, становила 80 тисяч бійців. Директорія УНР сподівалася залагодити конфлікт із РРФСР дипломатичними засобами. До Москви було скеровано чотири дипломатичні ноти (31 грудня 1918 р., 3, 4 і 9 січня 1919 р.). Український уряд наполегливо вимагав від уряду РРФСР припинити просування червоних військ углиб української території. І лише 16 січня 1919 року Директорія УНР оголосила війну РРФСР, що фактично тривала вже цілий місяць.

Армія УНР на той час нараховувала 66,5 тисяч піхоти, 6,3 тисяч кавалерії, мала на озброєнні 60 гармат і 5 бронепотягів. На антибільшовицькому фронті українські частини зосереджувалися у двох армійських групах — лівобережній, під командуванням полковника Петра Болбочана, і

північній, під командуванням отамана Володимира Оскілка. Їх особовий склад нараховував 45 тисяч бійців.

Тим часом, у січні 1919 року, Червона армія розгорнула наступ на трьох напрямках, намагаючись захопити Харків, Бахмач, Конотоп, а також Овруч, Коростень і Житомир. Значна перевага червоних військ, а також диверсії, влаштовані більшовиками у тилу Армії УНР, змусили українські сили упродовж січня 1919 року з боями відступити з Лівобережжя України на лінію Дніпра. 5 лютого 1919 року більшовики захопили Київ і продовжували наступ на Правобережжя, вийшовши на лінію Коростень–Бердичів–Козятин–Цвіткове. На початку березня 1919 року Армія УНР уже відступила на позиції по лінії Сарни–Рівне–Проскурів–Могилів.

Червоним військам з мазирського плацдарму вдалося витіснити українські частини з-під Коростеня, захопити Житомир і підійти до Рівного, щоби відсікти їх од Східної Галичини, де діяла проти поляків Українська Галицька Армія (уряд Москви зважав на можливість об'єднання сил галичан і наддніпрянців). У стратегічному плані наступ мав відкрити більшовикам дорогу до Румунії, через територію якої російські комуністи хотіли прорватися до Угорщини, де саме була проголошена комуністична республіка.

У середині березня 1919 року Армія УНР перейшла у контрнаступ. Унаслідок запеклих боїв у районі Бердичева, Рівного, Козятина і Житомира українські сили зуміли наблизитися до Києва, до якого залишалося лише 25 кілометрів. Цей стратегічний маневр українських військ зірвав спроби керівництва РРФСР перекинути свої війська через Україну у Румунію, а далі в Угорщину на допомогу комуністичному режимові Бели Куна. Щоби втримати Київ, більшовицьке командування зосередило проти Армії УНР значні сили, що перед тим оперували проти військ Антанти на півдні України. Фатальні наслідки мав учинок отамана Матвія Григор'єва, який, невдоволений нерішучою політикою Директорії УНР щодо Антанти, перейшов разом зі своїми партизанськими військами на бік більшовиків. Розгромивши десант Антанти, сили М. Григор'єва 9 березня 1919 року захопили Херсон, 12 березня — Миколаїв, а 6 квітня — Одесу.

Завдяки переходу на їхній бік військ М. Григор'єва, більшовики змогли вивільнити значні сили й на початку квітня 1919 року завдати

Отаман
Матвій Григор'єв

Отаман
Володимир Оскілко

сильний удар українським військам із району Жмеринки. Прорвавши фронт, Червона армія відрізала Південну групу українського фронту від решти Армії УНР. Аби уникнути розгрому, 16 квітня 1919 року частини Південної групи були змушені перейти ріку Дністер на румунську територію. Румунська сторона зажадала, щоби українські військові здали усю зброю та амуніцію, й лише після цього дозволила їм у травні 1919 року повернутися через Галичину до складу Армії УНР.

Суттєві проблеми для антибільшовицького фронту створила також спроба командувача Північної групи військ отамана В.Оскілка 29 квітня 1919 року вчинити переворот. Наслідком цих подій став вихід більшовицьких військ на лінію Сарни–Рівне–р. Збруч.

Наприкінці квітня 1919 року Армія УНР утримувала у своїх руках лише частину Волині і Північного Поділля. Фактично українські сили розпалися на позбавлені централізованого керівництва окремі загони. Загальна чисельність особового складу армії не перевищувала 30 тисяч чоловік, що мали на озброєнні близько 350 кулеметів та 120 гармат. Додаткову проблему створював той факт, що зі заходу до району розташування українських військ наближалися польські підрозділи, які від осені попереднього року вели війну проти Галицької Армії. Головні сили Армії УНР зосередилися вздовж залізничної колії Броди–Здолбунів. 14 травня 1919 року польські війська завдали сильний удар по тилах наддніпрянців, захопивши за кілька днів Луцьк. Основна частина амуніції Армії УНР, яка була зосереджена у районі Броди–Тернопіль–Волочиськ, потрапила до рук поляків. Неочікувані дії польської сторони дали можливість більшовикам зайняти Дубно. Щоб

Лев Троцький оглядає радянські підрозділи у Харкові. Вже за кілька днів місто захоплять денікінці. Червень 1919 року

уникнути розгрому, українське командування почало переговори з польською стороною.

1 червня 1919 року Армія УНР перейшла у загальний наступ проти більшовицьких військ на фронті шириною 140 кілометрів. До середини червня 1919 року українське військо оволоділо Південно-Західним Поділлям разом із Кам'янцем-Подільським. Проте наприкінці червня – на початку липня 1919 року Червона армія підтягнула резерви й здійснила потужний контрудар, знову наблизившись до Кам'янця-Подільського, де перебував уряд УНР. З великим напруженням усіх сил українські війська зуміли утримати місто та частину Поділля. Станом на середину липня 1919 року під контролем Армії УНР перебувала територія, обмежена річками Дністер на півдні та Збруч на заході, а також лінією Городок–Ярмолинці–Бар–Вапнярка на північному сході. Тож контрольована урядом УНР територія простягалася приблизно на 70 кілометрів углиб та 300 кілометрів ушир.

16–17 липня 1919 року на територію, що перебувала в руках Армії УНР, відступила із Галичини Галицька Армія. Обидві армії були об'єднані під єдиним командуванням, разом у них налічувалося майже 100 тисяч бійців, серед яких 25 тисяч були повстанцями із нерегулярних підрозділів. Армія мала на озброєнні 1100 кулеметів, 335 гармат, 9 бронепотягів, 6 броневих автомобілів.

Об'єднаним українським силам протистояли 12-та і окремі частини 14-ї більшовицьких армій, що разом налічували приблизно 33 тисячі піхоти, 3 тисячі кавалерії й мали на озброєнні 700 кулеметів і 150 гармат.

Бійці 1-го куреня 6-ї бригади Української Галицької Армії (УГА).
Київ, осінь 1919 року

Основні сили Червоної армії в Україні були на той момент зосереджені на фронті проти Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Скориставшись цим, українське командування 2 серпня 1919 року розпочало наступ на Київ та Одесу. Протягом серпня від більшовиків було звільнено майже всю Правобережну Україну. Вже 31 серпня українські війська вступили до Києва. Проте того ж дня до міста увійшли передові відділи Добровольчої армії. У центральній частині міста трапилося кілька сутичок, і, щоб уникнути подальших інцидентів, українське командування наказало своїм частинам залишити Київ.

Упродовж вересня 1919 року Армія УНР продовжувала бойові дії проти червоних військ лише на Волині — в районі Коростеня. Уже наступного місяця в українській армії почалася епідемія тифу. Кількість хворих у жовтні 1919 року була настільки великою, що більшість підрозділів утратили свою бойову вартість. Через розходження між командуванням Армії УНР і УГА щодо перспектив продовження боротьби галичани підписали 6 листопада 1919 року сепаратний договір з білогвардійцями про спільну боротьбу проти Червоної армії. Внаслідок цих подій майже все Правобережжя України окупувала Добровольча армія А. Денікіна. Тож 16 листопада 1919 року уряд УНР змушений був залишити Кам'янець-Подільський.

Коли наприкінці 1919 року червоні війська розпочали новий наступ, витісняючи з Правобережжя російські добровольчі частини, Армія УНР, не вступаючи у бої з більшовиками, відійшла на Волинь, зосередившись у районі Любара–Острополя. Там українські сили були заблоковані з трьох боків більшовиками, денікінцями та поляками. На той час бойовий стан Армії УНР уже налічував не більше 4–5 тисяч бійців.

Зважаючи на критичний стан війська, на спільній нараді уряду УНР і військового командування, що відбулася у Чорторії 4 грудня 1919 року, було вирішено припинити регулярну збройну боротьбу і перейти до партизанських дій проти окупантів. Ті сили, які ще залишалися у строю, мали прорватися у тил до червоних та денікінських військ. Відтак другий період Російсько-української війни закінчився.

Михайло
Омелянвич-Павленко

Третій період Російсько-української війни. Останній період Російсько-української війни тривав із грудня 1919 року до листопада 1920 року. Він суттєво відрізнявся від попередніх періодів війни методами боротьби, які застосовувало українське військо, що комбінувало дії партизанських і регулярних формувань. Зважаючи на брак сил, українське командування вже не мало змоги самостійно планувати і проводити стратегічні операції фронтового масштабу. Вирішальний вплив на перебіг багатьох подій справляли зовнішньополітичні чинники.

6 грудня 1919 року Армія УНР вирушила у партизанський рейд у тил ворога. Цей рейд

Олександр Удовиченко

Марко Безручко

Едмунд Шепарович

згодом отримав назву Перший зимовий похід, хоча й тривав до пізньої весни наступного року — 6 травня 1920 року. Українські сили у цьому поході налічували не більше 3–3,5 тисяч бійців. Військами командував генерал Михайло Омелянович-Павленко. Спочатку наддніпрянські сили зосередилися у східній частині плацдарму Шепетівка–Миропіль–Любар, звідки пройшли через розташування частин УГА, вдаривши по тилах Добровольчої армії. У зіткнення з червоними військами Армія УНР не вступала. На той час Червона армія займала фронт Новоград-Волинський–Житомир–Бердичів і намагалася захопити Київ, що перебував у руках білогвардійців. 16 грудня 1919 року більшовикам таки вдалося це зробити, і їхні підрозділи увійшли до української столиці.

На початку 1920 року Армія УНР опинилася в тилу більшовицьких військ на Єлисаветградщині (нині Кіровоградська обл.) та Лівобережжі України у районі Золотоноші. Українські війська розпочали проти

Кіннота УНР під час Першого зимового походу.

Художник Федот Грінченко

Орден Лицарів
Залізного Хреста.
Ним нагороджували
учасників Першого
зимового походу

Червоної армії бойові дії, а у квітні 1920 року прорвалися назад на Правобережжя, де відновлені підрозділи військ УНР разом із поляками почали наступ проти Червоної армії.

Основою для військового союзу із Польщею став підписаний 21 квітня 1920 року Симоном Петлюрою та Юзефом Пілсудським Варшавський договір. Війська УНР, що наступали разом із поляками, були реорганізовані у дві дивізії: 3-ю Залізну (командир О. Удовиченко) і 6-у Січову (командир М. Безручко). Загальна чисельність їх особового складу становила 12 тисяч піхотинців і 900 кавалеристів. На озброєнні українських частин перебувало всього 12 гармат. Після об'єднання з частинами, що повернулися із Зимового походу, Армія УНР зросла до 20 тисяч чоловік. В оперативному відношенні українські збройні сили підлягали польському командуванню, яке зосередило їх на південному крилі польсько-радянського фронту в районі річки Дністер — міста Нова Ушиця.

Загалом польсько-українські сили, що наступали територією України, налічували 72 тисячі солдатів і офіцерів. Їм протистояв Південно-Західний фронт більшовицьких військ під командуванням О. Єгорова чисельністю 55 тисяч бійців при 1200 кулеметах і 236 гарматах. Українсько-польський наступ розпочався 25 квітня 1920 року. Уже наступного дня польські війська зайняли Хмільник, Коростень і Житомир, ще через день — Козятин і Бердичів. А 7 травня 1920 року українські та польські частини вступили до Києва.

Але вже на початку червня 1920 року Червона армія перейшла у контр-наступ на київському напрямку. Головною ударною силою стала 1-а Кінна армія під командуванням С. Будьонного, яка 5 червня прорвала фронт 6-ї польської армії. Радянські війська швидко просувалися на захід. Аби уникнути оточення, Армія УНР 13–14 липня відступила на правий берег ріки Збруч. Протягом другої половини липня – початку серпня 1920 року українські війська перебували в Галичині. Починаючи із 31 серпня 1920 року, вони взяли участь у новому наступі проти більшовиків. 14 вересня українські війська вийшли на рубіж ріки Збруч, а 21 вересня вступили на Поділля, зайнявши фронт по лінії Яруга–Шаргород–Бар–Літин. Але подальші військові операції були тимчасово припинені 18 жовтня 1920 року, оскільки польська сторона підписала сепаратне перемир'я із більшовиками.

Надалі Армія УНР самотужки продовжувала боротьбу проти Червоної армії. Загальна чисельність українських сил на той момент зросла до 40 тисяч чоловік, що мали на озброєнні 675 кулеметів, 74 гармати,

8 броневих автомобілів, 2 бронепотяги, 3 літаки. Станом на середину листопада 1920 року українські сили займали фронт довжиною 120 кілометрів од Могилева-Подільського через Ялтушків до району Літина. Війська було розділено на три ударні групи. Було вирішено 11–12 листопада 1920 року розпочати загальний наступ, однак задум не вдалося реалізувати, оскільки 10 листопада більшовики завдали потужний удар українським збройним силам. Значна перевага ворога змусила Армію УНР до відступу, і 20 листопада 1920 року, за наказом командувача генерала М. Омеляновича-Павленка, українські війська відійшли, зосередившись у районі Волочиськ. Сюди ж прибув уряд УНР, який вирішив евакуювати армію та державні установи на територію Польщі. 21 листопада 1920 року за Збруч відступили останні частини Армії УНР. Близько 26 тисяч чоловік були роззброєні та інтерновані у спеціальних таборах. Вищий державний провід УНР на чолі з Головним Отаманом Симоном Петлюрою розмістився у місті Тарнув, що неподалік Кракова.

Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський в оточенні польських та українських офіцерів. Весна 1920 року

«Більшовицька потвора».

Польський пропагандистський плакат часу війни 1920 року

Висновки

Російсько-українська війна 1917–1920 років завершилася поразкою української сторони. На більшій частині українських земель була встановлена більшовицька диктатура. Водночас слід зазначити, що боротьба за національну незалежність усе ж мала для українців позитивні наслідки. Зважаючи на той факт, що українці тривалий час чинили впертий опір загарбникам, більшовики змушені були модифікувати свою попередню політику щодо України. Зокрема, це стосувалося більш поміркованого ставлення до національного питання. Крім цього, жертовність та мужність, яку виявили українські вояки під час війни 1917–1920 років, стали прикладом до наслідування для наступних поколінь борців за волю України.

2.2. Західно-Українська Народна Республіка

Листопадовий Чин. Восени 1918 року неминуха поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні активізувала національно-визвольний рух народів клаптикової монархії Габсбургів. Намагаючись врятувати її від розпаду, 16 жовтня 1918 року імператор Карл I оголосив маніфест про перебудову країни у федерацію національних держав. Українці імперії не забарилися скористатися нагодою відновити перервану кількасотлітнім іноземним поневоленням власну державність.

18–19 жовтня 1918 року у Львові відбувся з'їзд представників політичних партій Галичини і Буковини, депутатів парламенту, духовенства, громадських організацій. Присутні ухвалили рішення створити (конституювати, звідки й назва зібрання — конституанта) державу на території українських земель Австро-Угорщини. Представляти інтереси нової держави доручили обраній з'їздом Українській Національній Раді (УНРада) на чолі з лідером української фракції австро-угорського парламенту Євгеном Петрушевичем.

Політики розраховували, що віденський уряд на підставі маніфесту імператора добровільно передасть їм владу. Натомість серед українських вояків австро-угорської армії, зокрема старшин (офіцерів) Українських Січових Стрільців (УСС), уже впродовж тривалого часу нуртувала думка про те, що варто готуватися до можливого силового сценарію. З цією метою ще у вересні 1918 року виник таємний гурток.

У другій половині жовтня його діяльність набула ширшого розмаху завдяки непересічним організаційним здібностям підхорунжого Дмитра Паліїва. Військові встановили зв'язок із політиками, внаслідок чого було утворено Центральний Військовий Комітет (ЦВК). 30 жовтня 1918 року його очолив сотник УСС Дмитро Вітовський.

Водночас із українцями проголосити власну державність на території Галичини готувалися поляки. З цією метою 28 жовтня у Кракові було створено Ліквідаційну комісію. Стало відомо, що 1 листопада її представники планують офіційно прийняти владні повноваження від австрійських урядовців у Львові.

Українські політики до останнього сподівалися рішення з Відня на власну користь. Однак імперський уряд ухилився від прямої відповіді. За таких обставин військові рішуче взяли відповідальність на себе. «Справа може вдатися лише зараз. Якщо цієї ночі ми не захопимо Львова, то завтра його напевно-таки захоплять поляки», — заявив Д. Вітовський на спільному засіданні представників УНРади та військового комітету 31 жовтня 1918 року. Його аргументи переконали присутніх, які й ухвалили рішення про те, щоби власними силами встановити владу на українських землях імперії Габсбургів.

Заволодіти Львовом повинні були організовані військовим комітетом сили з числа українців — вояків австро-угорської армії: 60 офіцерів і 1400 стрільців. Аналогічне завдання у повітових центрах, з представниками гарнізонів яких ЦВК вдалося налагодити зв'язок, також покладалося на військових. На решті території встановлення української влади доручалося визначним місцевим політичним та громадським діячам при підтримці напвидкуруч скликаних селянських загонів. Відповідні накази було розіслано за допомогою кур'єрів, функції яких виконали переважно гімназисти та студенти. Збройний виступ охоплював територію Східної Галичини та Північної Буковини, налагодити надійні контакти зі Закарпаттям не пощастило.

Між четвертою і сьомою годинами ранку 1 листопада 1918 року українські вояки з синьо-жовтими відзнаками практично безкровно заволоділи Львовом. Упродовж наступних кількох днів у повітових центрах краю вояцькі та селянські загоны під керівництвом місцевих священиків, адвокатів, учителів, військових і студентів, здебільшого без опору, роззброїли жандармерію й армійські підрозділи, взяли під контроль важливі

Останній імператор
Австро-Угорщини
Карл I Габсбург

Євген Петрушевич

Дмитро Вітовський

Дмитро Паліїв

Бій з поляками за залізничний вокзал у Львові.

Художник Леонід Перфецький

адміністративні споруди та господарські об'єкти, проголосивши встановлення української влади.

Успіх перевороту став яскравим свідченням високого рівня національної свідомості та суспільної організації західних українців. Вони вперше, від часу зникнення Галицько-Волинської держави, знову стали повноправними господарями на власній землі. Ці події увійшли в історію під назвою Листопадового Чину.

Державне будівництво. 9 листопада 1918 року УНРада затвердила назву нової держави — Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Вона охоплювала територію Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття загальною площею понад 70 тисяч квадратних кілометрів. Чисельність населення перевищувала 6 мільйонів осіб, більш ніж 70% яких становили українці.

13 листопада 1918 року було ухвалено тимчасову Конституцію ЗУНР. У ній, зокрема, проголошувалося, що владу в республіці здійснює народ через своє представництво, обране на підставі загального, рівного, безпосереднього, таємного і пропорційного голосування. Таким представництвом повинні були стати Установчі Збори ЗУНР (згодом — Сейм). До виборів делегатів Зборів законодавчу владу здійснювала УНРада, а виконавчу — Державний Секретаріат.

Головою тимчасового парламенту ЗУНР обрано Євгена Петрушевича. Уряд очолив Кость Левицький. Гербом республіки став золотий лев на

синьому полі, обернений у свою праву сторону, державним прапором — синьо-жовте полотнище.

Законом про тимчасову адміністрацію ЗУНР передбачалося збереження у силі попереднього австро-угорського законодавства, якщо воно не суперечило інтересам, суті та цілям Української держави. Адміністративний апарат у повітах залишився без змін, лише замість колишнього старости його очолив призначений урядом повітовий комісар. Такий конструктивний підхід дозволив уникнути анархії, яка охопила Наддніпрянщину, та швидко налагодити дієвий механізм державного управління.

Запорукою успішного розвитку держави українці вважали гарантовану відповідними правами лояльну співпрацю національних меншин, суспільне значення яких помітно перевищувало їхню чисельність. Такі права не лише декларувалися, а й були законодавчо закріплені. Ухвалений у лютому 1919 року закон визнавав державною мовою українську. Національним меншинам гарантувалася свобода використовувати їхню рідну мову в спілкуванні як із державними структурами, так і з громадськими інституціями. Вони могли вести нею навчання у школах, видавати книги, періодичні видання тощо.

Ухвалений 14 квітня 1919 року закон про вибори депутатів Сейму передбачав обов'язкове пропорційне представництво у ньому національних меншин. З 226 депутатів належало обрати 160 українців, 33 поляків, 27 євреїв і 6 німців. Такий розподіл мандатів відображав тогочасний національний склад населення ЗУНР.

Під час квітневої сесії УНРади було також ухвалено закон про 8-годинний робочий день і дозволено святкування Першого травня. Однак найважливішою подією став закон про аграрну реформу. Переважна більшість українців ЗУНР жила за рахунок землеробства. При цьому майже 80% сільських господарств були надто малоземельними,

Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії

ухвалений Українською Національною Радою на засіданні
дня 13. квітня 1918.

Артикула I

Назва.

Державою проголошена на підставі права самоопрацювання народів Української Національної Ради у Львові дня 18. лютого 1918 року, об'єднана меча артикулів башки австро-угорської монархії, австрійській державі Українська, має назву: **Західно-Українська Народна Республіка**.

Артикула II.

Границі.

Простір **Західно-Української Народної Республіки** позначається з українською суїміською етнографічною областю в межах башки австро-угорської монархії — то з українською частиною башки австрійської корони: **країні Галичини з Володимиром і Буковиною**, та з українськими частями башки угорської монархії (**Койшатаї**): **Салли, Шарати, Земліни, Уг, Іпері, Угош і Марборот** — як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії **Карла барона Черніга (Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie, herausgegeben von Karl Freiherr Chernig, herausgegeben von der k. k. Direktion der administrativen Statistik, Wien 1855 Nummer 1: 854.000)**.

Артикула III.

Державна суверенність.

«Оста державна територія творить самостійну **Західно-Українську Народну Республіку**.

Артикула IV.

Державне заступництво.

Права влади **ім'ям Західно-Української Народної Республіки** виконують **мечі її народ** через свої заступництво, вибрані на основі загального, рівного, безпартійного, тайного і пропорційного цілого голосування **без урахування пола**. На сія **саміх *мечей*** мають бути вибрані

Перша сторінка опублікованої тимчасової
Конституції ЗУНР

Державний прапор ЗУНР
із гербом республіки

Українські вояки під час боїв за Львів.
Початок 1919 року

Іван Жарський, пілот
Летунського відділу Галицької Армії

щоб ефективно функціонувати. Водночас поміщицькі та церковні землі займали 38% поверхні краю. Селянство рішуче домогалося їхнього перерозподілу.

Згідно з ухваленням УНРадою законом, націоналізації підлягали поміщицькі та церковні землі, ділянки, набуті з метою спекуляції, володіння, розміри яких перевищували встановлену межу, а також наділи, власники яких не обробляли їх власними силами. Утворений у такий спосіб державний земельний фонд підлягав подальшому розподілу між селянськими господарствами. Ліси переходили у власність держави, а пасовища й водойми (ставки, озера, болота) — місцевих громад.

Однак реалізація аграрної реформи відкладалася до закінчення війни, а питання наділення землею за викуп чи без, як і проблема відшкодування колишнім власникам, передавалися на розгляд майбутнього Сейму. Таке рішення не знімало соціальної напруги та послаблювало підтримку держави основною масою населення. Важке економічне становище краю, зумовлене руйнівними наслідками безперервно тривалих із 1914 року бойових дій, невдачі на фронтах визвольної боротьби, прояви безгосподарності та корупції з боку державних структур додатково сприяли загостренню політичної боротьби, зростанню спекуляції, поширенню дезертирства тощо. Однак внутрішня криза не стала причиною загибелі ЗУНР. Її доля вирішувалася у боротьбі з агресією ззовні.

Соборність українських земель. Здійснення національного ідеалу — об'єднання всіх українських земель в єдину незалежну державу — стало

одним із пріоритетних завдань ЗУНР. Це питання обговорювалося ще під час проведення конституанти 18–19 жовтня 1918 року. Тоді лише представники соціал-демократичної партії та студентства висловилися за негайне приєднання до Української Держави гетьмана Павла Скоропадського.

Більшість під впливом політиків національно-демократичної та радикальної партій схилилася до думки відтермінувати цей процес. Причинами слугували непевне міжнародне і внутрішнє становище режиму П. Скоропадського та його курс на федерацію з Росією. За таких обставин навіть один з ідеологів гетьманщини В'ячеслав Липинський радив західноукраїнським політикам не поспішати.

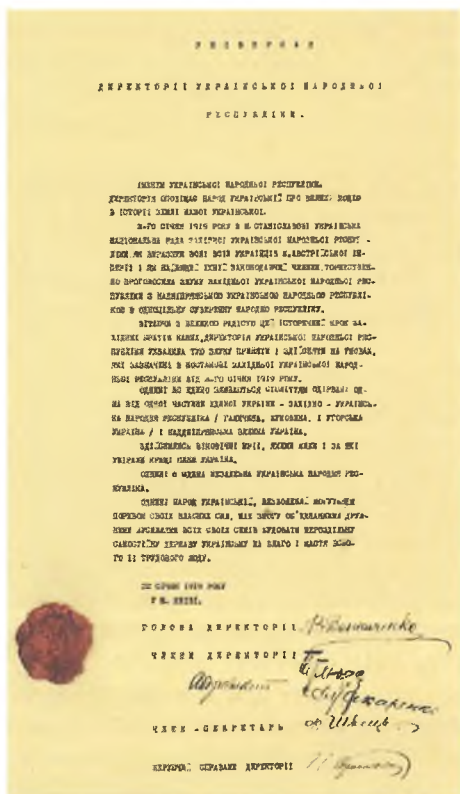
10 листопада 1918 року УНРада доручила Державному Секретаріатові лише «поробити потрібні заходи для об'єднання всіх українських земель в одну державу». Ситуація змінилася, коли стало відомо про успіх ініційованого Директорією Української Народної Республіки (УНР) антигетьманського повстання. Тож 1 грудня 1918 року у Фастові представники ЗУНР Л. Цегельський та Д. Левицький і члени Директорії В. Винниченко, С. Петлюра, П. Андрієвський та Ф. Швець підписали «Передвступний договір про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю». Договір зафіксував непохитний намір обох сторін якнайшвидше провести об'єднання ЗУНР та УНР.

3 січня 1919 року УНРада одноголосно затвердила цей документ, застерігши водночас, що до моменту скликання Установчих зборів об'єднаної держави законодавчу владу на території ЗУНР виконує УНРада, а цивільну та військову адміністрацію — Державний Секретаріат. Також було обрано спеціальну делегацію у складі 65 осіб, якій доручалося нотифікувати ухвалу УНРади на Трудовому конгресі в Києві.

22 січня 1919 року на Софіївському майдані відбулося урочисте проголошення об'єднання (Злуки) обох українських держав. У відповідь на ухвалу УНРади Директорія видала універсал, у якому, зокрема, зазначалося: «Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні

Марки ЗУНР та УНР (після об'єднання із ЗУНР). 1919 рік

Універсал Директорії УНР
про злуку ЗУНР із УНР,
підписаний членами Директорії

мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України... Віднині український народ, увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єднати всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної української держави на добро і щастя робочого народу». Трудовий конгрес одногослосно затвердив обидва документи. З цієї миті замість ЗУНР починає використовуватися назва Західна Область Української Народної Республіки (ЗОУНР).

Але в об'єднавчий процес фактично включилася лише Галичина. Територію Північної Буковини вже 11 листопада 1918 року окупувала Румунія. 21 січня 1919 року у Хусті відбулися «всенародні збори угорських українців», делегати яких також проголосували за возз'єднання зі соборною Україною. Однак спроба нечисленних загонів Галицької Армії визволити територію краю завершилася невдачею. Після поразки радянської республіки в Угорщині Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини.

Члени Уряду ЗОУНР у м. Кам'янець-Подільському. 1919 рік

Українсько-польська війна 1918–1919 років. Польське населення ЗУНР не погодилося з фактом встановлення української влади. Однак упродовж першої половини листопада 1918 року всі спроби збройного опору були ліквідовані. Виняток становила лише столиця краю — Львів, більше половини мешканців якого були поляками.

Уже в другій половині дня 1 листопада 1918 року їхні поки що нечисленні та розрізнені загони розпочали бойові дії у західних околицях міста. Формально цей заколот був лише внутрішньою справою ЗУНР, й Українсько-польська війна 1918–1919 років розпочалася щойно 11 листопада 1918 року, коли на допомогу повстанцям вирушив загін регулярної армії Польщі.

Атакувавши і захопивши українську частину Перемишля на правому березі р. Сян, ворог незабаром майже безперешкодно дістався до Львова, на вулицях якого вже шаленіли запеклі бої. Отримавши допомогу зі заходу, 6,8 тисяч польських вояків 21 листопада 1918 року атакували у місті 4,7 тисяч українських. Напружена боротьба тривала упродовж цілого дня. Але пізно ввечері, використавши всі резерви та втративши позиції на лівому фланзі, українське командування вирішило залишити Львів.

Втрата столиці нерідко означала програш війни. Однак поразка виявилася для українців Галичини не деморалізуючим, як можна було сподіватися, а мобілізуючим фактором. На заклик уряду «Львів мусить бути наш... Все, що живе, до зброї!» лави збройних сил ЗУНР почали стрімко поповнюватися. Хоча зв'язана боротьбою з більшовиками УНР й не могла виділити значних сил на західний фронт, утім надана матеріально-технічна та кадрова допомога значною мірою допомогла справі військового будівництва ЗУНР. І вже у середині грудня 1918 року Галицька Армія, щонайменше, не поступалася чисельністю 12,5-тисячному польському угрупованню.

За таких обставин перша спроба відбити Львів наприкінці грудня 1918 року завершилася сильнішим стисканням лінії облоги. Стривожене

Бій з польською армією під Чортковом. Художник Леонід Перфецький

Луїс Бота ще в часи Англо-бурської війни. Як представник Південно-Африканського Союзу на Паризькій мирній конференції дотримувався проукраїнських позицій

польське командування, зібравши майже всі наявні на той час сили, спробувало на початку січня 1919 року розгромити українців. Запеклі бої тривали до середини місяця, однак фронт не вдалося відсунути навіть від найближчих околиць міста.

Тим часом у Парижі розпочала роботу мирна конференція, покликана встановити новий порядок у світі після закінчення Першої світової війни. Її учасникам не бракувало бажання примирити українців і поляків. Цієї мети послідовно намагалися досягнути місії під головуванням генералів Ж. Бартельмі (Франція), Ф. Кенана (США), Л. Боти (Південно-Африканський Союз, домініон Великобританії). Однак котрась із ворогуючих сторін завжди відхиляла черговий проект, вважаючи його необ'єктивним.

Започаткована українцями у середині лютого 1919 року наступальна операція, відома як Вовчухівська

офензива, після початкових успіхів завершилася наприкінці другої декади березня відступом на попередні позиції. У квітні 1919 року 65-тисячна Галицька Армія протистояла 60,5-тисячному польському угрупованню. Проте її чисельне зростання припинилося, натомість супротивник очікував прибуття сформованої наприкінці Першої світової війни у Франції армії генерала Ю. Галлера.

14 травня 1919 року 80-тисячне польське військо перейшло в наступ на фронті між Прип'яттю і Карпатами. А 24 травня 1919 року за планом, розробленим під егідою неприхильно налаштованої до України Франції, румунське військо завдало підступного удару в тил Галицькій Армії, окупувавши Покуття. Тож на початку червня 1919 року відступаюче військо ЗОУНР зосередилося в невеликому південно-східному клаптику Галичини між ріками Збруч і Дністер.

Та, всупереч залізній логіці війни, переможена і морально пригнічена, позбавлена боєприпасів і загнана у невеликий закуток вужчої батьківщини Галицька Армія несподівано знайшла у собі сили, щоби завдати ворогові удар у відповідь. Пізно ввечері 7 червня 1919 року вона відбила у ворога Ягільницю, а наступного дня — Чортків, започаткувавши славетну Чортківську офензиву. Піднесення, яке огорнуло українське суспільство Галичини на звістку про цю перемогу і подальші успіхи рідного

війська, сучасники справедливо порівнювали з Великоднем.

У таких умовах, зважаючи на крайній ступінь небезпеки, яка загрожувала тоді ЗОУНР, її політичне керівництво зважилося на рішучий крок. 9 червня 1919 року всю повноту державної влади було передано уповноваженому Диктаторові. Ним було проголошено Євгена Петрушевича. Останній негайно поставив на чолі Галицької Армії досвідченого та рішучого командувача, колишнього Наказного отамана УНР генерала Олександра Грекова. Під його керівництвом стрільці впродовж трьох тижнів гнали перед собою численнішого і незрівнянно краще матеріально забезпеченого супротивника.

Однак нестача військового спорядження завдила швидкому збільшенню чисельності армії, яка, крім того, дедалі гостріше відчувала брак набоїв. Тож коли поляки зосередили переважуючі сили і 28 червня 1919 року перейшли у наступ, Галицькій Армії знову довелося відступати. Цей відступ проходив з боями, але впорядковано. Упродовж 15–17 липня 1919 року галичани залишили свою батьківщину та відступили за Збруч, де приєдналися до армії УНР. Бойові дії Українсько-польської війни завершилися.

Боротьба за міжнародне визнання та ліквідація ЗУНР. 25 червня 1919 року зібрані на мирній конференції в Парижі світові лідери вирішили уповноважити Польщу окупувати територію Галичини аж до р. Збруч під приводом захисту її від більшовицьких банд. Однак формально сувереном цієї території залишалися держави Антанти, що давало українським політикам надію на відновлення власної державності. Після Варшавського договору 1920 року, за яким УНР визнала Галичину складовою частиною Польщі, шляхи галицького та наддніпрянського урядів остаточно розійшлися.

Перебуваючи в еміграції у Відні, Диктатор Євген Петрушевич 15 липня 1920 року звернувся до Антанти із закликом визнати незалежність Галичини. Було створено проект Конституції майбутньої держави, обґрунтовано політичну доцільність її існування та економічну незалежність. Паралельно тривала боротьба з окупаційним режимом. Українці бойкотували вибори до польського парламенту, здійснювали акти саботажу та індивідуального терору проти представників влади.

Але 18 березня 1923 року Антанта визнала Галичину складовою частиною Польської держави. І на 40-тисячному вічі протесту у Львові його учасники урочисто присягли не скоритися окупантові. Однак подальше існування еміграційного уряду втратило сенс. Тож у травні 1923 року

Орден «Тризуб із калиновим вінцем»: 4-й ступінь найвищої військової нагороди ЗОУНР. Заснований у квітні 1919 року

Уряд Західно-Української Народної Республіки у Відні. 1920 рік

Євген Петрушевич офіційно припинив його діяльність. Розпочинався новий етап визвольної боротьби українського народу.

Висновки

Проголошення Західно-Української Народної Республіки стало результатом тривалого процесу суспільно-політичного розвитку галицьких українців. Створення власної держави та енергійне державне будівництво 1918–1919 років засвідчили не лише високий рівень національної свідомості галичан, а й організаційний потенціал та цивілізаційні здобутки українських мешканців західноукраїнських земель. Важливим аспектом державного будівництва ЗУНР стало об'єднання всіх українських земель в єдину незалежну державу. Але внаслідок складної міжнародної та внутрішньополітичної ситуації, практичне об'єднання двох українських держав — УНР та ЗУНР — не було завершено. Створення ЗУНР вороже сприйняло польське населення Галичини, що призвело до Польсько-української війни 1918–1919 років. Поляки зуміли зосередити більші сили та залучити на свій бік впливових союзників. Для захисту своєї держави галичани створили Галицьку Армію, котра тривалий час вела вперту боротьбу проти польських окупантів. Дипломатична боротьба за міжнародне визнання ЗУНР продовжувалася й після того, як під тиском переважаючих сил ворога армія ЗУНР змушена була залишити територію Галичини. Еміграційний уряд ЗУНР діяв у Відні ще до весни 1923 року.

2.3. Другий зимовий похід Армії УНР

Українське керівництво все ще сподівалося на можливість реваншу у війні з більшовицькою Росією, а тому розгорнуло активну діяльність з підготовки нового збройного виступу. Стратегічний план продовження боротьби був розроблений узимку 1920–1921 років. Його суть зводилася до того, щоби на території Польщі та Румунії, котрі, побоюючись територіальних претензій з боку радянської Росії, виявляли певну прихильність до еміграційного уряду УНР, організувати з інтернованих вояків Українську Повстанчу Армію й здійснити рейд на територію радянської України.

Українська Повстанча Армія повинна була стати ядром, навколо котрого мали б об'єднатися розрізнені повстанські загони, що тоді діяли в Україні. За задумом українських військових, вступ на територію України регулярних сил УНР мав стати сигналом для загальнонаціонального повстання проти російської окупації. Найактивніше підготовка до рейду розгорнулася у Польщі, де перебувало вище політичне та військове керівництво УНР, а у таборах інтернованих на початку 1921 року налічувалося до 10 тисяч вояків колишньої Армії УНР.

У січні 1921 року, при сприянні польських військових, які допускали можливість повторного польсько-українського антибільшовицького походу, у Тарнові при Головній Команді військ УНР розпочалося формування Українського Партизансько-Повстанського Штабу. Його командиром став генерал-хорунжий Юрко Тютюнник, який відзначився під час Першого зимового походу і мав значний авторитет серед повстанців в Україні. Начальником штабу повстанських сил став полковник Юрій Отмарштейн. Місцем осідку Українського Партизансько-Повстанського Штабу став Львів, де українським військовим виділили будинок на вул. Парковій.

Інформація про підготовку до походу на територію України стала відома радянській розвідці, яка навіть спромоглася заслати свою агентуру до штабу українських повстанців. Тим часом, на початку 1921 року, польська сторона змінила своє ставлення до планів українських військових. Побоюючись дати підстави для агресії з боку радянської Росії на Польщу, поляки почали наполягати на тому, щоби повстання в Україні почалося не біля тогочасного кордону польської

Більшовицький антипольський плакат.
1920 рік

Старшини кінного дивізіону Армії УНР у польському таборі для інтернованих.
Вадовіце. Осінь 1921 року

держави, а у глибині України. Польська сторона пропонувала перенести основний осередок повстання у район Одеси і на Полтавщину. На практиці це означало, що повстанські групи, які перетнуть польсько-радянський кордон, змушені будуть тривалий час пробиватися з боями далеко на схід, втрачаючи зв'язок із базами постачання. Такі ідеї робили успіх операції надто примарним.

Існував й інший бік справи, який зумовлював бажання поляків перенести осередок українського повстання якнайдалі від польського кордону. Цією причиною були настрої українського населення Волині, серед якого ширилися чутки, що саме тут має розпочатися антибільшовицький рух. В одному з донесень польської розвідки йшлося про те, що ці чутки «погано впливають на настрої населення, але зарадити цьому не можна з огляду на необхідність дотримання таємниці щодо підготовки повстання за кордоном... Населення по селах майже не криється зі своїми самостійницькими поглядами». Таким чином, цілком несподівано для поляків підготовка повстання проти більшовиків спровокувала загрозу вибуху самостійницького руху на українських землях, що опинилися під владою Польщі.

Незважаючи на прохолодне ставлення з боку поляків, українські військові продовжували готуватися до повстання. 29 жовтня партизанський штаб на чолі з Ю. Тютюнником виїхав зі Львова до Рівного. Звідси він прибув на терени, де завершувалося формування ядра майбутньої Української Повстанчої Армії. Призначені для рейду українські сили склалися із трьох груп: Волинської — під командуванням генерал-хорунжого Юрія Тютюнника, Подільської — під командуванням підполковника Миколи Палієнка і Бессарабської групи генерала Андрія Гулого-Гуленка. Разом усі три групи налічували до 1,5 тисячі бійців.

Повстанцям відчутно бракувало зброї та боеприпасів. Станом на 2 листопада 1921 року Подільська група, чисельністю 700 козаків і старшин, мала на озброєнні лише 200 рушниць і 10 тисяч набоїв до них, 5 кулеметів і 4 кулеметні стрічки. Волинська група, що налічувала 900 осіб, була озброєна 417 рушницями, 34 кулеметами, 300 шаблями і 600 гранатами. Лише 35 відсотків козаків Української Повстанчої Армії мали справне взуття, заледве половина мала шинелі. Та найбільшою проблемою був брак коней, яких обіцяла, але так й не надала польська сторона. Врешті польські військові передали українським повстанцям лише кілька десятків коней для штабу і розвідувальної групи.

Незважаючи на брак озброєння та спорядження, рейд все-таки розпочався. Першою вирушила Подільська група, яка 25 жовтня перетнула радянський кордон у районі Гусятина. Група мала завдання пройти Поділлям і вийти на Київщину. У наступні півтора місяця українські війська Подільської групи здійснили 1500-кілометровий рейд по окупованій ворогом території. Але, оскільки групі не вдалося з'єднатися з Волинським угрупованням, аби розпочати масштабніші військові операції, 6 грудня 1921 року вона змушена була повернутися назад до кордону, де знову була інтернована.

Бессарабська група генерала А. Гулого-Гуленка була найменшою і мала на меті відвернути увагу більшовицького командування від дій українських військовиків на Поділлі та Волині. Виконати свою місію у запланованому обсязі група не змогла. Повстанці перейшли кордон 19 листопада 1921 року в околицях міста Бендери, але вже через кілька днів змушені були повернутися назад через чималі втрати в особовому складі.

Найбільші надії українське командування поклало саме на Волинську групу генерала Ю. Тютюнника, яка перетнула радянсько-польський кордон 4 листопада 1921 року. Уже через три дні повстанці здобули місто Коростень. Однак під натиском переважаючих сил ворога втримати місто не вдалося. Більшовицьке командування кинуло проти

Андрій Гулий-Гуленко
серед старшин Армії УНР (у центрі)

Юрко Тютюнник у більшовицькому фільмі
«Пісудський купив Петлюру»

В атаку!

Художник Іван Іванець

Орден
«За Другий зимовий похід».
Запроваджений
еміграційним урядом УНР
у 1941 році

Волинської групи кінну дивізію Григорія Котовського, що налічувала близько 2 тисяч шабель. Втративши надію на з'єднання з Подільською групою, Ю. Тютюнник вирішив повернути назад на контрольовану поляками територію. Під час відступу до кордону, 17 листопада 1921 року, під селом Малі Миньки в районі містечка Базар Волинська група потрапила в оточення. Лише 120 учасникам походу, у тому числі й Ю. Тютюннику, вдалося вирватися з оточення і 20 листопада добратися до польського кордону.

Оточена у районі Базару частина Волинської групи, якою командував інспектор Української Повстанчої Армії полковник М. Гаєвський, відмовилася здатися, учинивши несамовитий опір. Під час запеклого бою майже 400 українських вояків загинуло, чимало з них, аби не потрапити до рук ворога, підірвалися гранатами. Все ж кілька сотень українських військовиків, у яких закінчилися набої, потрапили в більшовицький полон. Полонених українських вояків зачинили у сільській церкві в Малих Миньках. Оскільки місцеве населення співчувало повстанцям і було вороже налаштоване до більшовиків, останні

И С О К
1921 75

Фрагмент сторінки

в штабі

№ по пор.	ФАМІЛІЯ ІМ'Я І ОТЧЕВСТВО	Воз-рост	С якого ар-мени в Петівор.	Звання	ПРИМІТКА
1.	СІЗІМІ Трохимович Макаров.	30	с 19 г.	штаб. капіт.	
2.	ШРОНІАД Кузьма Давидович	30	" "	унтер-офіцер	
3.	ПЕТРИКО Давид Григорійович.	24	" "	хорунжий	
4.	ГРІНЬКО Якс Євген Іванов.	31	" "	фельдшер	
5.	МІХАЄВ Давид Давидов.	30	" 20 г.	зав. аптекою	
6.	КОРАТОВСКИЙ Андрей Феодоров.	23	" "	фельдшер	
7.	БЕЛІН Максим Яковлев.	24	с 19 г.	мл. унтер-офіцер	
8.					
9.	ЯКУБОВСКИЙ Павел Владимиров.	26	с 20 г.	фельдшер	
10.	РЕДЕНЬКОВ Николай Георгиев.	23	с 19 г.	військовий чиновник	
11.	СКОРЯЧУК Герасим Самеянович	28	с 19 г.	фельдшер	
12.	ШВАЦІ Якс Васильев.	25	с 19 г.	військовий чиновник	
13.	КОСОВ Федор Артемович	31	с 20 г.	поручик	
14.	ПІРІГА Федор Данилович.	26	с 18 г.	поручик	
15.	КОСОВСКИЙ Владимир Павлович.	27	с 20 г.	прапорщик	
16.	ГРІХ Митрофан Васильевич	22	с 19 г.	прапорщик	

Фрагмент сторінки списку полонених учасників бою під Базаром, складеного чекістами перед розстрілом 21 листопада 1921 року

побоювалися, що полонених спробують звільнити. Тоді захоплених у полон українських військовиків перевезли до містечка Базар, де під час допитів із ними почали проводити індивідуальні бесіди, схиляючи до переходу на бік комуністів. Жоден із полонених не погодився піти на зраду. Під час цього допиту козак Степан Щербак заявив: «Ми знаємо, що нас чекає і ми не боїмося смерті, але до вас служити не підемо. Коли ж ви повбиваєте нас, то знайте, що за нас вам відімість увесь український народ!»

Зважаючи на таку настанову українських військових, більшовики вирішили їх усіх убити. 21 листопада 1921 року під Базаром 359 учасників Другого зимового походу були розстріляні з кулеметів та поховані у великій братській могилі. Під час розстрілу полонені співали український національний гімн «Ще не вмерла Україна».

Висновки

Другий зимовий похід був останнім виступом Армії УНР проти російської більшовицької окупації України. В листопаді 1921 року завершилася збройна боротьба УНР за незалежність. Проте, з погляду міжнародно-правових відносин, уряд УНР ніколи не визнав окупації України комуністичною Росією і не підписував жодного документа, котрий би скасовував стан війни між обома країнами. Тож, із юридичного погляду, Українсько-російська війна, що почалася наприкінці 1917 року, тривала аж до припинення діяльності уряду УНР у екзилі, що передав свої повноваження урядові незалежної України 24 серпня 1992 року.

2.4. Холодний Яр. Повстансько-партизанський рух 1918–1920-х років

Яскравою сторінкою Визвольних змагань 1917–1920-х років став повстансько-партизанський рух на Наддніпрянщині. Поштовхом до розгортання цього руху стало відродження у 1917 році Вільного козацтва. Чимало творців Вільного козацтва сформували й очолили повстанські загони, котрі протягом 1918–1920-х років вели збройну боротьбу проти більшовиків та білогвардійців. Серед таких командирів були Ілько Струк, Ананій Волинець, Овсій Гончар-Бурлака, Іван Полтавець-Острияця, Яків Водяний, Яків Мамай-Щириця, Павло Солонько та інші.

Найяскравішою частиною повстансько-партизанського руху 1918–1920-х років на Наддніпрянщині була боротьба повстанців Холодного Яру — історичної місцевості, центр якої лежить в однойменному урочищі поблизу (Мотриного) Свято-Троїцького монастиря; тепер це територія Чигиринського району Черкаської області.

Отож початком Холодноярського повстансько-партизанського руху можна вважати березень–квітень 1917 року: тоді на Звенигородщині та Чигиринщині почали виникати перші відділи Вільного козацтва. А у жовтні цього ж року в колишній гетьманській столиці Чигирині відбувся Перший з'їзд Вільного козацтва, який дав потужний імпульс процесові стихійного творення українських збройних сил.

Одним із перших військових формувань Холодного Яру став відділ самооборони села Мельники, який, на прохання ігумені Мотронинського монастиря, створив і очолив місцевий учитель Олекса Чучупак. Керовані ним козаки мали захищати скарби монастиря від російських дезертирів, що втікали із фронтів Першої світової війни додому. Чисельність першого мельничанського відділу самооборони становила 22 особи. Цей відділ

Учасники Першого з'їзду Вільного козацтва. Чигирин, жовтень 1917 року

Ілько Струк

Овсій Гончар-Бурлака

Ананій Волинець

не лише охороняв монастир, але й намагався захищати селян од реквізицій зерна, які провадили німецькі війська. Так, козаки О. Чучупака завадили вивезенню зерна, яке вже зібрали для німецького війська в садибі пана Ярузальського у с. Зам'ятниця, захопивши у полон кількох німецьких солдатів. Після цього німці вислали проти козаків більший підрозділ, який роззброїв повстанців. Та незабаром новий відділ самооборони у Мельниках очолив уже старший брат Олексі — Василь Чучупак, учитель за фахом. У квітні 1919 року він підняв повстання проти російських окупантів. На той час його загін налічував близько 400 осіб.

У роки Першої світової війни Василь Чучупак служив у російській армії у званні прапорщика. Воєнний досвід став йому у пригоді, і на початку літа 1919 року він фактично вже був керівником повстанців Холодного Яру.

У середині червня 1919 року до Холодного Яру ввійшов відділ отамана Федора Уварова, що налічував до тисячі чоловік із 24 кулеметами. Уваров підпорядковувався отаману Григор'єву. Повстанці об'єдналися: Василь Чучупак очолив цивільну владу із правом вирішального голосу у справах боротьби, а Федір Уваров став військовим командиром формувань Холодного Яру. Після цього козаки Уварова розташувалися у Мотронинському монастирі в Холодноярському лісі, а дві його піхотні сотні і кулеметна чота — в с. Головкивці. Об'єднані збройні сили Холодного Яру становили у той час близько 1400 осіб.

Наприкінці червня 1919 року до Холодного Яру прибули два представники уряду УНР. На спільній нараді було вирішено, що Ф. Уваров зі своїм відділом і добровольцями із числа місцевих мешканців спробує прорватися через кільце червоних частин і з'єднатися із підрозділами

Відзнака
Українського вільного
козацтва.
Зразок 1965 року

Федір Уваров

Василь Чучупак

Іван Полтавець-Острияниця

Юрка Тютюнника. З отаманом Холодний Яр залишило приблизно 200 кінотників та 400 піхотинців. Забезпечення місцевої оборони було покладено на В. Чучупака, у руках якого відтепер зосередилася вся військова, адміністративна і судова влада в Холодному Яру та його околицях. А його брат, Петро Чучупак, очолив штаб полку, в який перетворився колишній загін самооборони.

Територія Холодного Яру та прилеглої округи стала «повстанською республікою». Владу її адміністрації визнали села Чмирівка, Рублівка, Полуднівка, Новоселиця, Янівка, Матвіївка, Головкивка, Мельники, Медведівка, Зам'ятниця, Деменці, хутір Вдовичин (тепер Чигиринського району Черкаської області), Лубенці, Куликівка, Жаботин, Завадівка, Флярківка, Михайлівка, Ребедайлівка, Ревівка, Косарі, Грушківка (теперішнього Кам'янського району Черкаської області), Чубіївка (Черкаського району), Сунки, Плескачівка, Іванківці, Триліси, Любомирка, Стара Осота, Нова Осота, Бірки, Нижчі Верещаки, Вищі Верещаки, Цвітна (тепер Олександрівський район Кіровоградської області) та інші. Лише кілька населених

Петро Чучупак

пунктів на території Холодного Яру не визнали влади В. Чучупака. Суботів, Янич, Ївківці, Новоселиця, Чигирин перебували під контролем суботівського отамана Свирида Коцура, котрий проголосив Чигиринську республіку. Але після загибелі С. Коцура, у квітні 1920 року, населені пункти колишньої Чигиринської республіки приєдналися до Холодного Яру.

Водночас владу холодноярців визнавали й прибережні села вгору по течії Дніпра аж до Черкас (Рацєве, Тіньки, Боровиця, Топилівка, Сагунівка, Худяки, Бужин, Лєськи та інші), і чигиринські села на берегах Тясмина (Погорільці, Чорнявка, Трушівці, Худоліївка та інші). Холодному Яруві підпорядковувалися також вереміївські отамани

Панас Келеберда та Іван Савченко-Нагірний (Золотоніський повіт Полтавської губернії, тепер Чорнобаївський район Черкаської області), отамани Ларіон Загородній, Іван Полтавець-Остриця, смілянський отаман Яків Водяний, Голова Уманського повстанського комітету Петро Дерещук (відповідно і села Уманського повіту), отаман Петро Кучма із с. Аджамки, що неподалік од м. Єлисаветграда (нині Кіровоград), Єлисаветградський повстанський комітет на чолі з Тихоном Березняком, а отож і села Єлисаветградського повіту, значної частини Олександрійського і Звенигородського повітів, мліївський ватажок Трохим Голий-Бабенко, отамани з Криворіжжя Ялисей Лютий-Черевик, Ілля Іванов та багато інших.

У листопаді 1919 року до Холодного Яру прибув отаман Катеринославщини і Херсонщини Андрій Гулий-Гуленко. Василь Чучупак визнав його як представника влади УНР і підпорядкувався йому. На той момент Червона армія із Черкащини відступила, а натомість прийшли денікінці. Андрій Гулий-Гуленко попередив білогвардійців, що коли ті не залишать української території, то після 30 листопада 1919 року будуть знищені не лише вони, але й їхні сім'ї. Врешті, разом із холоднороськими повстанцями А. Гулий-Гуленко завдав поразки ворогові в районі залізничних станцій Знам'янка та Фундукліївка і до кінця року воював проти білогвардійців у районі Черкаси-Чигирин-Знам'янка-Користівка-П'ятихатки-Катеринослав-Єлисаветград. А на початку січня 1920 року полк гайдамаків Холодного Яру вигнав денікінців із Черкас.

Холднороський сотник Іван Компанієць

Козаки Полку гайдамаків
Холодного Яру з села Мельники

Панас Келеберда

Іван Савченко-Нагірний

Яків Водяний

Але тоді ж на визволену від денікінців Чигиринщину вступила Червона армія. Якийсь час повстанці та більшовицькі сили вичікували, уникаючи збройного конфлікту. Та вже 28 лютого 1920 року Лев Троцький видав наказ про ліквідацію «професійного повстанства», і в березні цього року між повстанцями та більшовиками розгорілися бої. Втім, попри значні зусилля регулярних частин Червоної армії, більшовики не змогли встановити контроль над Чигиринським повітом.

На початку лютого 1920 року на Холодноярщину прийшло українське військо під проводом Михайла Омеляновича-Павленка, а 12 лютого відбулася нарада командирів, у якій взяли участь Василь та Петро Чучупаки. Було ухвалено рішення про входження загону А. Гулого-Гуленка до складу Дієвої Армії УНР. Він очолив Запорозьку дивізію.

Але 12 квітня 1920 року більшовики завдали повстанцям відчутний удар: ескадрон Червоної армії оточив лісничівку у хуторі Кресельці (на шляху з Мельників до Могриного монастиря), де саме відбувалася нарада отаманів Холодного Яру. Не бажаючи потрапити у полон, Василь Чучупак застрелився, але його старший брат Петро, начальник штабу полку гайдамаків Холодного Яру, і боровицький отаман Павло Солонько були схоплені. Незабаром їх стратили у Черкаському (згідно з іншими даними — Смілянському) ЧК.

Ларіон Загородній

Улітку 1920 року більшовики знову оголошили «амністію» тим повстанцям, котрі складуть зброю. У серпні на цю пропозицію пристало близько двох десятків отаманів і 76 козаків. Але більшовики порушили свою обіцянку, і повстанців, котрі здалися, згодом було вбито, а їхні сім'ї — репресовано.

Після загибелі Василя Чучупака Холодноярську організацію очолив його заступник Іван Деркач, «старшина військового часу, син селянина з-під м. Жаботина». Він і командував збройними

силами Холодного Яру під час антибільшовицького повстання весни–осені 1920 року. А на конференції повстанців, що відбулася 24 вересня 1920 року у Медведівці, Іван Деркач передав свої повноваження Костеві Пестушко (Степовому-Блакитному), отаманові Олександрійської (Степової) дивізії, якого в цей день обрали Головним отаманом Холодного Яру та околиць. Наступного ж дня, 25 вересня 1920 року, на Деркача, котрий залишився командиром «Холодноярської бригади», у яку переріс Полк гайдамаків Холодного Яру, здійснив замах син медведівського різника Хаїма — місцевий комсомолец, співпрацівник ВЧК. Деркача було тяжко поранено, тож «Холодноярську бригаду» очолив Іван Петренко з Михайлівки.

Кость Пестушко мав значний військовий досвід: у роки Першої світової війни він закінчив офіцерську школу в м. Горі, брав участь у бойових діях на Кавказькому та Західному фронтах. А у 1919 році став одним із організаторів повстання проти Добровольчої армії Антона Денікіна і очолив Середньодніпровську групу (2500 багнетів, 17 кулеметів), яка формально підпорядковувалася Несторові Махну. Збільшивши Середньодніпровську групу до 3000 бійців, К. Пестушко перейменував її на Республіканське військо, через що стався розрив із Н. Махном. У 1920 році К. Пестушко вже очолював Степову (Олександрійську) дивізію, котра нараховувала понад 20 тисяч козаків і старшин. Навесні–восени 1920 року війська під його командуванням діяли проти російських окупантів на території Херсонської, Катеринославської, Київської та Кременчуцької губерній. Але вже у жовтні 1920 року на чолі Степової дивізії він вирушив у Катеринославську губернію на допомогу рідним селам, які палили будьонівці, а тому склав зі себе повноваження Головного отамана Холодного Яру.

Після нього холодноярців очолив звенигородський отаман Гонта (справжнє ім'я Іван Лютий-Лютенко), який у роки Першої світової війни закінчив Омську школу прапорщиків, а в 1918 році брав участь у боях проти більшовиків, зокрема у районі станцій Гребінки та Бобринської (нині станція ім. Тараса Шевченка). У час Директорії І. Лютий-Лютенко командував 25-м Черкаським куренем, що дислокувався у Смілі. Воював

Костянтин Пестушко

Іван Лютий-Лютенко

Герасим Нестеренко

Прапор Полку гайдамаків Холодного Яру.
Приблизно 1920 рік

днього провели окрему нараду, на якій вирішили пробиватися на захід, до Польщі чи Румунії. Але спроба прорватися за кордон виявилася невдалою, і у грудні 1920 року об'єднаний загін повернувся до рідної місцевості.

На початку січня 1921 року на Холодноярщину прибув представник уряду УНР Микола Бондарчук, якого на з'їзді отаманів Чигиринщини в с. Цвітній визнали «старшим» повстанського руху Чигиринського повіту. Об'єднавши під своїм керівництвом усі партизанські загони Холодного Яру, М. Бондарчук сформував нову структуру: начальником штабу і командиром відділу піхоти став Ю. Терещенко, командиром 1-го Холодноярського кінного полку — Л. Загородній, командиром 2-го Холодноярського кінного полку (недоформованого) — П. Хмара. За даними військової розвідки більшовиків, загальна чисельність холодноярських збройних сил станом на 17 червня 1921 року становила 850 козаків та старшин.

Одним із найавторитетніших повстанських командирів Холодного Яру був Пилип Хмара, котрий завершив Першу світову війну у званні унтер-офіцера та повним георгіївським кавалером. До повстанців П. Хмара приєднався, ймовірно, 1919 року. Спочатку його відділ називався Першим чорноліським повстанським куренем (мав власну печатку з гербом УНР). Згодом курінь переріс у Чорноліський полк і станом на 25 березня 1920 року нараховував 300 кінних козаків та 300 піших повстанців. Полк діяв у Чорному лісі, Холодному Яру, у лісі Чута, а також в Олександрійському, Єлисаветградському, Чигиринському та Знам'янському повітах, здійснював рейди на Поділля.

У травні 1921 року повстанці Холодного Яру зазнали поразки від більшовиків неподалік Черкас. Після цього невдалого бою у Цвітнянському лісі відбувся Чигиринський районний повстанський з'їзд. На вимогу Герасима Орла-Нестеренка і Сергія Отаманенка, з'їзд усунув із посади Головного отамана М. Бондарчука. Новим Головним отаманом Холодного Яру обрали Г. Нестеренка-Орла.

Полковник Г. Нестеренко-Орел був організатором Єлисаветградсько-Олександрійського повстанського комітету. У першій половині липня 1921 року на Право-Лівобережному окружному з'їзді, що відбувся

він у складі Запорозької дивізії під команду Олександра Загородського. А у 1919 році приєднався до повстансько-партизанського руху. Спочатку він очолив загін звенигородських повстанців, сформований Семеном Гризлом. У різні часи його відділи нараховували від 300 до 800 козаків і старшин.

Майже відразу після обрання Головним отаманом І. Лютий-Лютенко відійшов на Звенигородщину, а головні сили холодноярців під проводом Пилипа Хмари і Ларіона Загородного

у Холодному Яру в районі Гайдамацького шпиля, його обрали командувачем військами Холодноярської округи.

Г. Нестеренкові-Орлу підпорядковувалися також отамани Л. Загородній, П. Хмара, Хмара, Чорний Ворон, Гонта, І. Іванов. Також було налагоджено зв'язки із балтським отаманом Семеном Заболотним, головою Уманського повстанського комітету Петром Дерещуком, мліївським ватажком Трохимом Голим.

На той час козаки Холодного Яру діяли на території Олександрійського, Єлисаветградського, Звенигородського та частини Уманського повітів. Підпільні структури повстанського руху також існували у Чигиринському та Звенигородському повітах. Полковник Г. Нестеренко-Орел узявся готувати населення до загального повстання проти більшовицького режиму. З цією метою холодноярські партизани створювали невеликі відділи, що мали за завдання насамперед вести агітацію й вербувати прихильників.

1922 року ще діяли Перша холодноярська (Єлисаветградсько-Олександрійська, керівник — Г. Нестеренко-Орел) та Друга холодноярська (Чигиринсько-Звенигородська, що включала також Чорний ліс і яку очолював Л. Загородній) округи.

Л. Загородній набув військовий досвід ще під час Першої світової війни,

Другим праворуч у першому ряду повстанців найімовірніше є отаман Чорний Ворон

Мотрин монастир. Малюнок Тараса Шевченка

Більшовики усіх, хто повставав проти них, називали «бандитами»

Троїцька церква Мотриноного монастиря у 1960-х роках

а у листопаді–грудні 1918 року створив повстанський загін чисельністю 500 осіб. У серпні 1919 року, під час денікінської окупації, він сформував загін кінних гайдамаків у 25 шабель, з котрим діяв у районі Златополя. Під час більшовицької окупації він вступив до загону отамана Дорошенка. Під час Знам'янського повстання 1920 року ввійшов до повстанського загону Олексія Кваші, який оперував в Нерубаївському лісі та його околицях. Коли на їхній терен прийшла 1-а Олександрійська (Степова) дивізія під керівництвом Костя Блакитного, О. Кваша і Л. Загородній приєдналися до неї. Близько трьох місяців Л. Загородній служив значковим у цій дивізії. Але коли «степовики» у другій половині жовтня 1920 року відійшли на південь, то Л. Загородній залишився воювати в рідній місцевості, ввійшовши до загону Пилипа Хмари, де був чотовим. 1921 року Загородній став командиром 1-го Холодноярського кінного полку, який підпорядковувався безпосередньо П. Хмарі. Полк Л. Загороднього діяв у Чигиринському, Олександрійському, Єлисаветградському та інших повітах. А у жовтні 1921 року Л. Загородній об'єднав під своїм керівництвом загони Мефодія Голика-Залізняка та Архипа Бондаренка.

1922 року Л. Загородньому підпорядковувались отамани Мефодій Голик-Залізник, Денис Гупало і Чорний Ворон. Улітку цього року ці загони (попри їх малу чисельність) почали називатися полками: Чигиринський полк Мефодія Голика-Залізняка, Черноліський полк Дениса Гупала і Лебединський полк Чорного Ворона. Протягом

1921–1922 років повстанці під командуванням Л. Загороднього вели бої з червоними частинами під селами Тиліткою, Хайківкою, Пастирським, Бовтишкою, Розумівкою, Матвіївкою, під Лебединським монастирем (у березні 1921 року), у квітні–травні 1922 року зупиняли потяги між ст. Цибулевим і Фундукліївкою, в червні цього ж року зупинили потяг на ст. Хирівці, а у серпні — на ст. Фундукліївці, крім цього, знищували комнезамівців, міліціонерів, комуністів, комсомольців та інших російських колаборантів.

Навесні 1922 року більшовики розпочали спецоперацію, що мала на меті ліквідувати партизанські сили у Холодному Яру. Для цього вони використали Петра Трохименка (Гамалію), котрий у часи Української Народної Республіки був комендантом Єлисаветграда (тепер м. Кіровоград), а згодом назвався «Начальником повстанських організацій Південного району». Більшовики завербували П. Трохименка, і він погодився виконати роль провокатора. У цьому йому мав допомогти ще один колишній старшина Армії УНР — Юхим Терещенко (Васильєв), — так званий «сотник Завірюха». Тож П. Трохименко проголосив себе командиром вигаданої «Чорноморської повстанської групи» і розпочав, з метою зміцнення свого авторитету, видавати відозви та заклики до населення. При контактах із повстанцями провокатор твердив, що на 1 жовтня 1922 року призначено вступ на територію України Армії УНР, а тому повстанці та партизани до цієї дати повинні об'єднатися, щоби мати змогу ефективно допомагати українському війську, котре наступатиме зі Заходу. І на 29 вересня 1922 року П. Трохименко призначив у Звенигородці з'їзд командирів повстанських загонів, заявивши, що на зібрання прибуде А. Гулий-Гуленко.

Влаштувавши у Звенигородці засідку, 29 вересня 1922 року більшовики схопили там Л. Загороднього, М. Голика-Залізняка, Д. Гупала, Т. Компанійця та інших повстанців. Після слідства 2 лютого 1923 року Ларіона Загороднього, Дениса Гупала, Мефодія Голика-Залізняка, Трохима Компанійця, Василя Ткаченка, Костянтина Здобудь-Волю, Івана Лященка, Григорія Яковенка, Юрія Дроботківського більшовики засудили до розстрілу. Засуджені до смерті повстанці, а також інші діячі українського національно-визвольного руху (загалом 38 осіб) 9 лютого 1923 року підняли останнє своє повстання у Лук'янівській в'язниці Києва. Серед них також були колишні Січові Стрільці, члени УВО, Микола Опока та Михайло Турок. Заволодівши зброєю й забарикадувавшись у тюремних приміщеннях, вони якийсь час чинили опір чекістам. Частина героїв загинула у бою, а інших комуністи розстріляли, придушивши виступ.

Юрій Горліс-Горський (старшина Армії УНР і заступник Василя Чучупака) перший описав героїзм холодноярців

Пам'ятник героям Холодного Яру
в с. Мельники Чигиринського району
Черкаської області

Керівником Другої округи Холодного Яру став Чорний Ворон (Іван Черноусов з-під Лебединя). Окрім нього, до осені 1922 року у Холодному Яру діяв загін Г. Нестеренка-Орла. Не маючи змоги подолати повстанського командира у відкритому бою, більшовики влаштували масштабну провокацію, намагаючись його скомпрометувати, звинувативши у грабінництві та аморальній поведінці. За звинуваченнями у належності до підпільної організації Г. Нестеренка-Орла було заарештовано 648 осіб. Вважаючи подальшу боротьбу безперспективною, Г. Нестеренко-Орел із кількома козаками восени 1922 року перейшов румунський кордон.

Найдовше опір загарбникам чинив повстанський підрозділ Чорного Ворона. Відомо, що 1921 року він командував повстанським загonom, який діяв у Черкаському та Чигиринському повітах, зокрема в Холодному Яру, лісі Чута, на Звенигородщині, в Лебединських та Шполянських лісах, у районі сіл Товмач і Водяне, Виноградського монастиря, Мліїва, м. Городища, Білозір'я, м. Сміли. У цей час загін Чорного Ворона налічував 150 піших і 25 кінних повстанців, що мали один кулемет. Протягом 1922 року повстанці Чорного Ворона оперували у районі Знам'янки, Білозір'я, Товмача, Шестаківки, Єлисаветграда, Златополя і безпосередньо у Холодному Яру.

Достеменних відомостей про долю цього останнього повстанського ватажка немає. В оперативному зведенні Кременчуцького штабу Частин особливого призначення від 8 листопада 1922 року вказано, наче Чорного Ворона було вбито 29 жовтня 1922 року поблизу с. Москаленки за 25 кілометрів від Сміли, а його тіло буцімто впізнали селяни і «амністовані бандити». Натомість у «Доповіді про політичний стан Черкаського округу з 1926 р.» стверджується, що загін Чорного Ворона більшовикам вдалося ліквідувати лише 6 червня 1925 року. Показово, що у цій доповіді карателі не згадують про самого отамана.

Висновки

Отамани Холодного Яру були останніми представниками влади Української Народної Республіки на території Наддніпрянської України. Повстанці змушували російських окупантів зважати на себе аж до кінця 1920-х років. Припинивши боротьбу всередині 1920-х років, вони знову взялися за зброю під час насильницької колективізації, яку розпочала окупаційна влада.

3

ЗАКРІПЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

3.1. Перехід до колективізації. Розкуркулення

Проведена в Україні наприкінці 1920-х років колективізація тісно пов'язана із намірами радянського керівництва здійснити протягом першої п'ятирічки (1929–1933) форсовану індустріалізацію країни, збудувати потужний військово-промисловий комплекс. Окрім цього, лідери СРСР передбачали, що колективізація посприє у вирішенні внутрішньополітичних проблем, зокрема у придушенні антиурядових настроїв та досягненні морально-політичної єдності всередині країни.

На думку сучасного російського історика Михайла Мельтюхова, вирішальну роль в ухваленні рішення про форсовані темпи індустріалізації відіграла «військова тривога» 1927 року. Хибно оцінивши міжнародну ситуацію весни–літа 1927 року як реальну загрозу військового зіткнення із західними державами, більшовицькі керівники СРСР усвідомили технічну відсталість та економічну слабкість своєї країни. Вище керівництво радянської держави наочно переконалося, що діюча військова промисловість та армія не здатні забезпечити ані ефективної оборони країни, ані, тим паче, ведення сучасної наступальної війни. Крім цього, під час погіршення відносин із західними країнами влітку 1927 року всередині СРСР поширилися настрої непевності, а частина селян почала саботувати хлібозаготівельну кампанію. Підсумовуючи уроки, отримані радянським режимом того року, Йосиф Сталін заявив: «Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми повинні пробігти цю відстань за 10 років. Або ми зробимо це, або нас зімнуть».

Оговтавшись від пережитого шоку, більшовицькі поводири СРСР на VI конгресі Комінтерну у 1928 році ухвалили програму поширення комунізму в глобальних

На цьому радянському плакаті
яскраво продемонстровано
прагнення керівництва СРСР
до тотальної милітаризації життя країни

Скоро ці харківські танки перетворяться на нікому не потрібне обгоріле залізо, але на початку 1930-х їх було оплачено мільйонами людських життів

Селяни здають хліб. Баришівський район Київської округи, 1930 рік

Найбільший у Європі елеватор стане одним із інструментів експорту українського зерна. Миколаїв, 1930 рік

масштабах. Першим кроком на цьому шляху було створення потужного військово-промислового комплексу та великої і добре озброєної армії. Навіть у той час, коли в СРСР вже почався голод і сотні тисяч людей вмирали від виснаження, радянський уряд не відмовився від жодного зарубіжного контракту на постачання до СРСР техніки та обладнання.

У роки першої п'ятирічки великі обсяги фінансування поглинали військові програми випуску зброї та військової техніки. Лише впродовж одного 1932 року в СРСР було випущено 3 032 танки і танкетки. Для порівняння варто зауважити, що впродовж 1918–1935 років французькі військові підприємства випустили близько 280 танків, у Великій Британії за той самий період було зібрано 80 танків та 325 танкеток, а в Німеччині, де діяли накладені Версальським договором обмеження, таємно склали менше десяти експериментальних гусеничних броньованих машин. Аналогічні масштаби мала й програма радянського військового авіабудування, завдяки якій упродовж 1932 року випущено 2 490 літаків. Усі програми розвитку військової промисловості та виробництво зброї вимагали великих фінансових витрат. До прикладу, один лише Харківський паровозобудівний завод ім. Комінтерну (військовий завод № 183) протягом 1932–1933 років випустив 620 танків БТ-2, собівартість кожного із яких коливалася в межах 60 тисяч рублів, що разом становило 37,2 мільйонів рублів. А за гроші, що були витрачені на випуск цих танків, можна було б купити (за державними цінами цього часу)

148,8 тисяч тонн (8,96 мільйонів пудів) борошна, що дало б змогу годувати мільйон осіб упродовж майже п'яти місяців.

Єдиним способом заробити гроші для інвестування в промисловість та для розбудови збройних сил залишалася посилена експлуатація селянства. Своєю чергою, для того, щоби забезпечити стабільність хлібозаготівель і, як наслідок, — фінансових надходжень від експорту сільгосппродукції, радянський уряд вирішив вдатися до суцільної колективізації сільських господарств. У такий спосіб режим мав намір убезпечити себе від повторення ситуації 1927 року, коли селяни не виявляли бажання здавати державі хліб за невивідними їм цінами.

Потрібно підкреслити, що весь час існування радянської влади був часом диспропорційного розвитку села та міста, несправедливого розподілу матеріальних ресурсів між селянами та мешканцями міст. До початку суцільної колективізації «викачування» ресурсів із сіл відбувалося шляхом створення «цінових ножиць», що виникали внаслідок заниження цін на сільгосппродукцію та завищення їх на промислові товари, які були потрібні селянам.

До того ж через світову економічну кризу, що розпочалася 1929 року, відчутно знизилися світові ціни на хліб. Це означало, що для того, щоби отримати заплановані раніше валютні надходження, потрібно було додатково збільшити експорт хліба. Й Україна, як основний постачальник зерна, займала в цих планах особливе місце.

Не менш важливим завданням, яке ставили перед собою більшовики, плануючи суцільну колективізацію, було подолання антирадянського спротиву українського села, яке виразно виявило своє ставлення до більшовицького режиму під час повстансько-партизанського руху початку 1920-х років.

Французький історик Алан Безансон звернув увагу на той факт, що представники комуністичного руху традиційно демонстрували зневагу та презирство щодо селянства. Зневажливі заяви про «ідіотизм» сільського життя робив свого часу ще Карл Маркс. Не краще ставилися до селян й інші західноєвропейські марксистки, які, протиставляючи колективістським інстинктам «робітників-пролетарів» індивідуалістичні нахили селян, заявляли про потенційну контрреволюційність села.

У 1929 році до колгоспу ще «наполегливо агітували», але вже через рік заганятимуть силою

Протягом 1922–1934 років головним репресивним органом було ДПУ.
В Україні його очолювали Василь Манцев, Всеволод Балицький і Станіслав Реденс

На той час, на рубежі 1920–1930-х років, українське село все ще залишалося акумулятором національного духу, будучи, приховано чи явно, антикомуністичною силою. В українських селах один комуніст припадав на більш як тисячу безпартійних: при тому, що значний відсоток сільських комуністів були неукраїнцями за походженням. Потрібно також зазначити, що комуністам власне українського походження більшовицький режим уповні не довіряв. Незначний український національний елемент у КП(б)У значною мірою був представлений вихідцями із лівих партій національного табору: Української соціал-демократичної робітничої партії та Української партії соціалістів-революціонерів «боротьбистів», що згодом змінила назву на Українську комуністичну партію (боротьбистів). Якщо станом на 1920 рік серед 37 958 членів компартії в Україні власне українці становили тільки 20,1%, то у 1924 році кількість етнічних українців у КП(б)У сягнула 29,8% від загальної чисельності республіканської парт-організації. Українців майже не було у керівних органах КП(б)У, а перший етнічний українець очолив партію лише 1953 року, вже після смерті Й. Сталіна. У період 1918–1953 років посади перших секретарів КП(б)У обіймали переважно неукраїнці.

Комуністична ідеологія тривалий час не могла завоювати міцних позицій в українському селі. У резолюції «Про сільське господарство України та про роботу на селі», ухваленій на листопадовому пленумі 1929 року, ЦК КП(б)У визнавав, що на 25 мільйонів українських селян припадає лише близько 25 тисяч комуністів, зайнятих у сільському господарстві. Переважну більшість серед цього числа комуністів становили керівні кадри, агрономи, вчителі та інші спеціалісти, що лише мешкали в селах, але не були справжніми селянами. І так само, як і загалом у КП(б)У, значна частина цих сільських комуністів була неукраїнського походження.

Станом на 1929 рік у багатьох місцевостях півдня України продовжували діяти антикомуністичні партизанські загони. Так, наприклад, великий партизанський загін діяв у 1927–1928 роках у Лебединському районі на Сумщині. Особливо сильними позиції партизанів були на Черкащині.

Свідченням про масовість збройного руху опору є офіційні дані радянської таємної поліції — Державного політичного управління (ДПУ) — про кількість конфіскованої в населення зброї. Так упродовж 1927–1929 років каральні органи відібрали у мешканців України 3 474 одиниці вогнепальної та 27 296 одиниць холодної зброї, а також 76 204 штуки боеприпасів. За цей же час в Україні було зафіксовано 1 804 інциденти, які влада кваліфікувала як «терористичний акт». Ще відчутніше повстанський збройний рух активізувався на початку 1930 року.

Механізмом, за допомогою якого більшовицький режим мав намір «випомпувати» із українського села хліб, мали стати колгоспи. Але у 1926 році на 5 мільйонів українських селянських господарств членами колгоспів було лише 267 тисяч осіб. На той момент в Україні існувало близько 12 тисяч колгоспів, серед яких 9 тисяч були товариствами спільного обробітку землі, в яких основні засоби виробництва не усуспільнювали, а більшість українських селян залишалася одноосібниками. Слушно остерегаючись, що економічно самостійне населення не бажатиме добровільно здавати державі хліб за заниженими закупівельними цінами, керівники радянського уряду зробили ставку на примус. Масова колективізація українського села супроводжувалася кампанією проти найзаможніших та економічно самостійних господарів, яких влада оголосила «куркулями». Про наміри «ліквідувати куркульство як клас» більшовицький лідер Й. Сталін сказав в доповіді, виголошеній на науковій конференції аграрників-марксистів

Похорон убитого під час проведення примусової колективізації партійного комісара: це фото є одним із свідчень, що українські селяни боролися, а не помиралі як покірні жертви. Київ, 1931 рік

Допит селянина, звинувачуваного у проведенні «куркульської» агітації. Село Крамчанки, що на Полтавщині. 1929 рік

у грудні 1929 року. Низка документів указує на те, що підготовка до наступу на заможне селянство велася вже раніше. Ще 21 травня 1929 року Рада народних комісарів (РНК) СРСР видала постанову «Про ознаки куркульських господарств, щодо яких слід застосовувати Кодекс законів про працю». Аналогічну постанову 13 серпня 1929 року ухвалила РНК УСРР. Основними ознаками, які, на думку авторів постанови, визначали куркульський характер господарства, були: «систематичне використання найманої

праці; наявність млина, олійниці, круподерні, просорюшки, вовночухральні, сушарні, цегельні; здавання в найм сільгоспмашини або заняття торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом, у тому числі — служники релігійних культів».

11 січня 1930 року газета «Правда» опублікувала передовицю «Ліквідація куркульства як класу стає на порядок денний». ЦК ВКП(б) 30 січня 1930 року ухвалив постанову «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», після чого почалася кампанія конфіскації майна та виселення людей із України. Виступаючи в червні 1930 року на XVI з'їзді ВКП(б), Й. Сталін відкрито говорив про арешти та заслання як про метод боротьби проти куркулів.

Станом на 1929 рік у списки офіційно визначених владою куркулів на території України було внесено 71,5 тисячі господарств, що становило близько 1,4% усіх селянських господарств. Але реальна кількість ліквідованих господарств була принаймні втричі вищою: на 1932 рік комуністи зруйнували близько 200 тисяч господарств, а їхніх власників разом із сім'ями вивезли на поселення в райони Крайньої Півночі та Сибіру. Багатьох селян, а особливо тих, яких підозрювали у націоналістичних

Фрагмент першої сторінки однієї з газет того часу

настроях, просто розстрілювали ще в Україні.

До кінця 1932 року певна частина українських селян, яких примусово вивозили з України, ще наважувалася втікати із спецконвоїв і влаштуватися в містах. За деякими оцінками, таких було близько 20%. Однак ця можливість порятунку була перекрита після запровадження у грудні 1932 року паспортів із пропискою. Селяни ж паспортів не отримували і не мали права на вільне пересування країною та вільне працевлаштування.

Тож у містах України проводилися масові облави, а виловлених осіб без паспортів та без прописки висилали за межі республіки.

У багатьох місцевостях реакцією на кампанію з «розкуркулення» стали масові вияви протесту українських селян, які з часом почали переростати в збройні повстання. Такі виступи селян розпочалися ще улітку 1929 року. Селяни протестували проти несправедливо високого оподаткування, завищених норм хлібозаготівель, примусового вступу до колгоспу. Так, у грудні 1929 року одночасно в кількох районах України спалахнули збройні сутички між повстанцями та представниками влади. Органи ДПУ зафіксували в грудні 1929 – лютому 1930 року 85 «терористичних актів», учинених в українських селах. У доповідній записці заступника ДПУ УСРР Карла Карлсона повідомлялося, що на початку березня 1930 року «антирадянські заворушення» відбувалися у 18 округах та 110 районах України, що, згідно з тогочасним адміністративним поділом, складало третину її території. А голова ДПУ УСРР, інформуючи керівництво компартії про становище в Тульчинській окрузі на Вінниччині, констатував виступи в 153 селах, при тому, що в 50 селах була «повністю вигнана радянська влада та актив», а «замість сільрад переважно вибирають старост».

У багатьох місцевостях незадоволені примусовим створенням колгоспів та «розкуркулюванням» українські селяни розганяли сільські ради, ліквідували партійні та комсомольські осередки, знищували висланих на село уповноважених з проведення колективізації, здійснювали спроби відбити арештованих владою повстанців. Навколо деяких із сіл їх повсталі мешканці копали окопи та влаштовували оборонні позиції. Так, наприклад,

Сім'ю «розкуркулених» виганяють з дому. Село Удачне Донецької області. 1931 рік

Конфісковане майно «розкуркулених» селян. Донецька область, 1932 рік

Обіцяний більшовиками новий побут насправді виявився дуже дорогою, але нужденною фікцією.
Фрагмент плакату 1933 року

11–12 березня 1930 року українські повстанці утримували у своїх руках містечко Мурафа. До повсталих приєдналися селяни сіл Травна, Слобода, Заячівка, Клекотин, а також німецькі колоністи зі села Широке Хортицького району. Для придушення цього повстання більшовики змушені були вислати кавалерійський загін із Шаргорода.

А повстання, яке розгорілося 17 березня 1930 року в Павлоградському районі Дніпропетровської області, очолив молодший командир Червоної армії, який, прибувши до рідного села у відпустку, обурився примусовим виселенням односельчан. Створений ним загін упродовж п'яти днів чинив опір підрозділам регулярної армії. Врешті командир повстанців загинув у бою, а багатьох полонених карателі відразу розстріляли. Цього ж місяця бої українських селян проти карателів відбувалися в селах Горячківка та Ольшанка (Мястковецький район), Баланівка (Бершадський ра-

йон), Муховці (Немирівський район) на Поділлі, а також на Київщині, Білоцерківщині, Криворіжжі, Дніпропетровщині, Черкащині та ін.

Хоча повстанці мали мало вогнепальної зброї, а більшість із них була озброєна косами, вилами та сокирами, карателі зазнали в боях значних втрат. За даними ДПУ, тільки в 13 округах України в боях повстанці знищили 107 чекістів. Для порівняння — за півроку до того, під час збройного конфлікту між СРСР та Китаєм, який тривав півтора місяця зі застосуванням важкої артилерії, авіації, танків та річкових військових кораблів, втрати радянської сторони склали 143 особи вбитими.

За даними ДПУ, тільки з 20 лютого до 2 квітня 1930 року в Україні відбулося 1 716 «масових антисоветських селянських виступів», 15 з яких було кваліфіковано як «збройні повстання». За даними цієї радянської спецслужби, станом на квітень 1930 року по одному збройному партизанському загону діяло в околицях Бердичева та Харкова, два — біля Ромен, три — біля Тульчина, а в Шепетівській окрузі було зафіксовано аж одинадцять партизанських загонів. Загалом упродовж 1930 року, за даними ДПУ, в Україні відбулося 4 098 селянських виступів, у тому числі 3 208 зі встановленою кількістю учасників. У цих останніх виступах взяли участь 956 587 осіб. Як тривожний сигнал влада відзначала, що під час деяких із

цих виступів проявлялися елементи організованості, що полягали в спільних виступах кількох сіл, у створенні збройних загонів тощо.

Для боротьби проти українських повстанців влада застосовувала підрозділи ДПУ, загони, створені із партійних працівників, а подекуди й регулярні частини Червоної армії. В окремих операціях влада використовувала оперативні загони, до яких входили західноєвропейські комуністи, що проходили навчання в СРСР. Такі підрозділи вважалися більш надійними, аніж створені з місцевих жителів.

Опір створенню колгоспів та селянські повстання радянська влада намагалася пояснити існуванням у сільській місцевості «націоналістичного» підпілля. Згідно зі звітом радянської спецслужби, у період від 1 лютого до 15 березня 1930 року ДПУ УСРР ліквідувало в сільській місцевості 36 «контрреволюційних організацій» та 256 «контрреволюційних куркульських і терористичних груп». У ході цих дій працівники радянських спецслужб розстріляли 656 осіб, 3 673 особи відправили до концтаборів, а ще 5 580 виселили «в адміністративному порядку».

Окрім того, бажаючи посилити базу для насильницького тиску на село, ВКП(б) протягом 1930 року скерувала в Україну, переважно з території Росії, 23 тисячі робітників-комуністів («двадцятип'ятитисячників»), які мали наглядати за ходом колективізації та боротися із проявами антикомуністичних настроїв. «Двадцятип'ятитисячники» мали стати головами новостворюваних колгоспів. Здебільшого ці люди не мали агротехнічної освіти, не зналися на сільському господарстві, а тому й не могли ефективно керувати сільським господарством. У наступні роки практика скеровування комуністів в українське село продовжилася. Згідно з підрахунками українського дослідника Голодомору Володимира Маняка, протягом 1929–1933 років в Україну було скеровано 112 тисяч комуністів, які безпосередньо займалися виселеннями «куркулів», створенням колгоспів, а під час Голодомору — проведенням насильницьких конфіскацій хліба.

Моральний рівень та ділові якості скерованих в українське село для «посилення» партійної роботи кадрів часто-густо були невисокими. Та й від призначених на керівні посади комуністів не вимагалися самостійне мислення чи ініціативність, адже для більшовицького режиму значно важливішими були схильність безоглядно застосовувати насильство щодо селян і бездумно виконувати накази зверхників.

Висновки

«Ліквідація куркульства як класу» позбавила українське село його природної провідної верстви — найзаможнішої, а як найчастіше траплялося й найосвіченішої верстви населення. Село втратило своїх провідників, які могли б організувати опір насильницькому наступу комуністів. В економічному аспекті наслідком колективізації стали безгосподарність та зниження виробництва продукції сільського господарства. А в умовах зростання кількості міського населення та постійного експорту зерна за кордон, це стало однією з причин нестачі продуктів харчування.

3.2. Голодомор 1932–1933 років — геноцид українського народу. Масштаби та наслідки Голодомору

Незважаючи на віддалену часову перспективу, історія голоду 1932–1933 років в Україні продовжує залишатися складним та суспільно болісним питанням. Через зумисну політику комуністичного режиму, який існував в Україні до 1991 року, об'єктивна оцінка трагедії українського голоду 1930-х років й досі не знайшла собі місця в «колективній пам'яті» помітної частини українського народу. На превеликий жаль, спроби заперечити зумисний характер голоду 1932–1933 років залишаються одним із інструментів політичної боротьби. Свого часу радянський уряд свідомо вдався до масштабної історичної фальсифікації, внаслідок чого велика кількість людей не змогла отримати усю повноту інформації про трагедію голоду 1932–1933 років в Україні. Довгий час комуністичний режим узагалі заперечував сам факт голоду та його надзвичайні масштаби. Навіть тепер, коли під тиском неспростовних доказів подальше заперечення голоду 1932–1933 років та його велетенських жертв уже стало неможливим, усе одно існують люди, які твердять, наче Голодомор не мав зумисного характеру та ніяк не був пов'язаний із антиукраїнською політикою більшовиків. Особливо гострі дискусії, у тому числі й на міжнародному рівні, сьогодні викликають питання причин, винуватців та відповідальності за ці події, а також кваліфікації голоду 1932–1933 років саме як геноциду.

Супротивники визнання українського Голодомору актом геноциду намагаються пропагувати тезу про те, що голод не був запланованою метою комуністичної влади, а лише став побічним наслідком колективізації та індустриалізації, а також результатом неефективного господарювання у радянських колгоспах. Але чимало фактів свідчить, що вище керівництво СРСР свідомо та зумисно спричинило голод в Україні. Докази на користь такої версії зафіксовані в документальних джерелах. Це, насамперед, урядові рішення проводити хлібозаготівлі в уже голодуючих районах, вилучаючи при цьому навіть зерно із насінневого фонду; оголошення блокади сіл, які не виконали визначених їм показників здачі хліба; запровадження «натуральних штрафів» й нарешті — намагання зберегти голод у

таємниці, свідоме дезінформування міжнародної спільноти, відмова визнати допомогу для голодуючих, тривале заперечення самого факту голоду 1932–1933 років.

Голод у країні, де було зібрано великий урожай хліба, в принципі не може мати жодного іншого, окрім штучного, характеру. Не має особливого значення, що відіграло більшу роль у спричиненні цього голоду: непрофесійність представників радянських владних установ,

«Голодомор». Плакат Ірини Родак

Фрагмент сторінки американської ранкової газети Chicago American. Заголовок її статті свідчить, що вже тоді всі знали про особливості політики радянської Росії в Україні: «Шість мільйонів жертв радянського голоду»

неефективність колгоспної системи господарювання, чи, зрештою, свідомий умисел найвищого керівництва СРСР, котре віддало розпорядження, незважаючи ні на що, забирати хліб від населення. За влучним висловом відомого українського дослідника Голодомору 1932–1933 років професора Станіслава Кульчицького, «будь-який голод, навіть під впливом природної стихії, є, в кінцевому підсумку, справою людських рук. Адже ефективно діюча адміністрація ніколи не допустить, аби населення вмирало наглою смертю».

На позначення голоду в Україні 1932–1933 років використовують термін Голодомор, який уперше вжив 1963 року в передмові до свого роману «Жовтий князь» український письменник зі США Василь Барка. У широкому значенні слово Голодомор живають для спеціального позначення власне українського голоду 1932–1933 років, на відміну від голоду, що мав місце в інших регіонах СРСР. Окрім цього, існує й вужче поняття Голодомору. На пропозицію професора С. Кульчицького, терміном Голодомор позначають також найважчий період голоду в Україні, який припав на листопад 1932 – серпень 1933 років, коли більшовицькі очільники СРСР провадили зумисну політику, скеровану на виморювання голодом українських селян.

Станіслав Кульчицький

Хлібозаготівельні кампанії 1930–1931 років в Україні. Хлібозаготівлі в українському селі відбувалися у формі виконання продовольчої розверстки. Влада примушувала селян здавати хліб, погрожуючи оголосити непокірних «куркулями», внаслідок чого до таких господарів могли бути застосовані найрізноманітніші санкції, аж до конфіскації всього майна та примусового вивезення за межі України. Від 1930 року вільний продаж хліба на ринку був остаточно заборонений. Розмір продрозверстки влада встановлювала на власний розсуд, не враховуючи реальної ситуації хліборобів. Здачі визначеної норми хлібозаготівель не міг уникнути жоден сільський господар.

Держава встановлювала план здачі зерна для кожного колгоспу. Окремі плани (у формі контрактаційних карток) визначали для кожного одноосібника. Встановлення норми здачі хлібозаготівель відбувалося згідно з постановою РПО СРСР, яка передбачала здачу від чверті до третини валового збору урожаю. Норми здачі зерна для одноосібників зазвичай завищували. Тож додатковою функцією продрозверстки щодо одноосібних господарств стало здійснення на них економічного тиску. Норма продрозверстки для одноосібників встановлювалася так, аби зробити їхні господарства нерентабельними і змусити вступити до колгоспу.

Хлібозаготівельний план від урожаю 1930 року для України був визначений у 440 мільйонів пудів хліба, але згодом його збільшили до 490 мільйонів. Такі завищені цифри хлібопоставок було затверджено, не зважаючи на те, що, згідно з прогнозами Укрзерноцентру, валовий урожай мав скласти лише 1 355 мільйонів пудів хліба. Тож «вибивання» хлібопоставок із урожаю 1930 року в багатьох місцевостях України тривало аж

Комсомольська ударна бригада радісно обмолочує чужий хліб.

У ті часи такі бригади називали «червоною мітлюю» і вони стали одним із механізмів організації масового голоду. Фото А. Коваленка, 1929 рік

до червня 1931 року. Реально станом на 1 червня 1931 року Україна здала 477 мільйонів пудів, у тому числі 393 мільйони пудів у селянському секторі (колгоспи та одноосібники, не враховуючи хліба, зданого радгоспами). Попри формальне невиконання плану хлібозаготівель, обсяги зданого державі хліба насправді були дуже великими. Для порівняння, 1929 року у республіці було здано державі на 167 мільйонів пудів менше (у 1,5 разу менше).

Планованій обсяг урожаю 1931 року, за оцінками Укрколгоспцентру, мав скласти 845 мільйонів пудів хліба. Для колгоспників та одноосібних господарств план хлібозаготівель на 1931 рік визначили у розмірі 47% від прогнозованого урожаю — 434 мільйони пудів (на 41 мільйон пудів більше, ніж було фактично здано минулого року). Загальні плани хлібозаготівель для України, включаючи те, що планували зібрати в радгоспах, склали 510 мільйонів пудів. Як і під час попередньої кампанії хлібозаготівель, виконати запланований термін хлібозаготівель не вдалося, й здача розверстки урожаю 1931 року не завершилася восени того року, а тривала аж до пізньої весни 1932 року. Станом на 1 грудня 1931 року Україна виконала тільки 74% встановленого для неї плану хлібозаготівель. Тож у грудні 1931 року до Харкова виїхав В. Молотов, який на місці здійснював контроль за ходом хлібозаготівель.

Згідно із даними Комітету заготівель СРСР, станом на 25 червня 1932 року із урожаю 1931 року в Україні загалом було заготовлено 440 мільйонів пудів хліба, себто на 34 мільйони менше, ніж

Колективні господарства здають хліб.
Немирів Вінницької області, 1929 рік

Сільські активісти з конфіскованим зерном.
Село Удачне Донецької області,
1932 рік

«Розкуркулення» селянина П. Масюка.
Село Удачне Донецької області, 1934 рік

Радянський пропагандистський плакат часів Голодомору

попереднього року. Відповідно до встановленого державою плану, селянський сектор не додав 39 мільйонів пудів, хоча в абсолютних цифрах село здало навіть на 2,5 мільйони пудів більше, ніж попереднього року.

На час проведення хлібозаготівель урожаю 1931 року було впроваджено заборону на перевезення державним транспортом приватного зерна. У середині травня 1932 року народний комісар шляхів сполучень СРСР своїм наказом обмежив вагу продуктів, яку дозволено було перевозити як багаж державним транспортом. Обмеження було встановлено на рівні 10 кілограмів. У потягах проводили обшуки, й у селян відбирали продукти, якщо вони переважали вагою встановлену норму. Сільські дороги перекривали спеціальні «загороджувальні загоны», що мали перешкоджати селянам діставатися до міських ринків.

Так влада намагалася припинити будь-яку приватну торгівлю хлібом. Водночас ці заходи мали на меті здійснення тиску на селян із тим, аби вони, не маючи змоги вільно продавати хліб, здавали його державі.

Восени 1931 року в українському селі було запроваджено систему оплати праці за трудодні. Зароблене селянами обліковувалося, а реальний розрахунок колгосп проводив лише кілька разів на рік.

Через безперервну кампанію хлібозаготівель із урожаю 1931 року в першій половині 1932 року в окремих місцевостях України селяни систематично недоїдали, а подекуди спалахнув уже справжній голод. Заборона на перевезення та продаж хліба не дозволила покращити ситуацію з харчуванням на селі за рахунок тих районів, де було зібрано кращий урожай, зокрема — за рахунок Криму, який на той час адміністративно входив до складу РРФСР. У лютому 1932 року начальники районних відділів ОДПУ в Криму отримали вказівки відреагувати на появу на півострові «мішочників» з України та Кубані, які скуповували хліб. У директиві радянської спецслужби в Криму від 26 лютого 1932 року містився прикметний пункт, який указував, що вивозити із Криму по одному пуду зерна мають право тільки робітники та держслужбовці, «які пред'являють документи про своє соціальне походження». Вказана директива недвозначно запроваджувала дискримінаційні обмеження саме проти українських селян.

Хоча кампанія хлібозаготівель з урожаю 1931 року була офіційно припинена у березні 1932 року, у багатьох випадках це вже не могло

покращити ситуації голодуючих селян, у яких забрали майже весь хліб. В окремих регіонах у селян відібрали до 80% зібраного хліба. Виконання завищених планів хлібозаготівель у багатьох районах позбавило селян запасів продовольчого і фуражного зерна, тому харчуватися доводилося усілякими сурогатами, а часто й падлиною. Через відсутність фуражу на початку 1932 року в колгоспах почали масово гинути коні.

Голод у багатьох районах України у квітні–травні 1932 року спричинив збільшення кількості захворювань та зростання смертності. Особливо швидкими темпами голод почав ширитися у травні 1932 року. У переважній більшості випадків люди вмирали від спричинених голодуванням загострень хронічних хвороб, а також через отруєння сурогатною їжею, котрою намагалися тамувати голод. У містах стрімко зростає кількість дітей, які жебракували.

Варто підкреслити, що на цьому етапі голод в українському селі став радше незапланованим наслідком більшовицької політики хлібозаготівель. Вище керівництво СРСР ставило собі за мету зібрати якомога більше хліба, традиційно не цікавлячись реальною ситуацією на селі та не дбаючи про можливі наслідки своєї політики.

Усвідомлюючи, що голодуючі люди не матимуть достатньо сили, аби працювати в полі, радянський уряд видав розпорядження підгодувати частину селян. Наприкінці квітня 1932 року для потреб окремих українських колгоспів влада передала 15 тисяч тонн кукурудзи та 2 тисячі тонн пшениці, які раніше були призначені для експорту. Згідно з рішенням РНК СРСР од 3 травня 1932 року, було призупинено експорт із українських портів, і 35 тисяч тонн пшениці передали для потреб голодуючих. А у червні

Каральний підрозділ ДПУ. Луганська область, 1933 рік

Охорона врожаю в колгоспі «Червона зірка». Полтавська область, 1932 рік

Голодні селяни йдуть до міста в пошуках хліба. 1933 рік

Перевірка документів. Луганськ, 1930-ті роки

1932 року центральне керівництво СРСР додатково надало для допомоги голодуючим в Україні 57,6 тисяч тонн зерна. Цього зерна вистачило для харчування близько 8 мільйонів осіб лише впродовж тижня. Надана голодуючим в Україні допомога була мізерною, запізнілою та неефективною. Для порівняння варто зауважити, що лише впродовж серпня–вересня 1932 року з двох українських портів Херсона та Миколаєва на експорт було вивезено 343 тисячі тонн зерна, яке продали до Франції, Італії, Німеччини, Голландії, Єгипту та Греції. У тих колгоспах, де централізовано намагалися підготовувати селян, із наданого державою зерна найчастіше готували затірку, яка на Півдні України отримала власну назву «шліхта»: від імені наркома землеробства Олександра Шліхтера.

Прикметно, що урядова допомога навесні 1932 року була надана тільки частині голодуючих, насамперед у тих районах, де люди були надто знесилені, щоби працювати в полі на посівній. У тих випадках, коли місцеві керівники не отримували спеціальних вказівок підготовувати селян, представники влади зазвичай навіть не намагалися полегшити долю голодуючих.

Зафіксований у другій половині 1932 року в Україні рівень смертності був вищим за звичайний. Упродовж восьми місяців (березня–жовтня) 1932 року органи ЗАГСу зареєстрували в Україні 386 518 (за іншими даними — 385 616) померлих. Для порівняння, за весь 1928 рік в Україні померло 495,7 тисяч осіб. Загалом упродовж 1932 року в Україні було офіційно зареєстровано 527 134 смерті.

Урядова політика щодо українського села навесні—восени 1932 року. План хлібозаготівель із урожаю 1932 року для України було затверджено на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У та Третій всеукраїнській партійній конференції, що відбулися в один день — 6 липня 1932 року. Комуністичні очільники запланували, що Україна повинна здати 356 мільйонів пудів хліба. На згаданій конференції у Харкові були присутні посланці Москви Лазар Каганович та В'ячеслав Молотов, які, власне, й запропонували цифру, котру вже попередньо визначила для України постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б). Українським партійцям довелося погодитися із тим обсягом хлібозаготівель, який і затвердили у Москві.

Задача хліба державі із урожаю 1932 року відбувалася ще повільнішими темпами, аніж це було рік тому. Впродовж липня 1932 року було заготовлено лише 2 мільйони пудів хліба, тоді як у липні попереднього року вже було здано державі 16,4 мільйонів пудів. Таку ситуацію вищі очільники СРСР сприйняли як ознаку саботажу. На думку вищого радянського керівництва, в Україні відбувалося розкрадання зібраного врожаю, тому Москва вирішила вдатися до посилення покарання за розкрадання державного та колгоспного майна.

На думку вищих радянських очільників, селяни крали зерно із метою спекуляції. Бажаючи посилити тиск на селян-одноосібників, які наважувалися продавати частину зібраного урожаю, 2 серпня 1932 року Всесоюзний центральний виконавчий комітет (ВЦВК) та РНК СРСР ухвалили постанову «Про боротьбу зі спекуляцією». Згідно із цим державним актом, покаранням за спекуляцію було ув'язнення в концтаборі терміном од 5 до 10 років без права скорочення строку за амністією. Хоча ця постанова не була декларативною, а її положення активно застосовувалися, вище комуністичне керівництво виявило незадоволення її «ліберальністю». У січні 1933 року Йосиф Сталін нарікав на «особливу м'якість» норм цієї постанови, яка нібито не забезпечувала ефективного покарання «спекулянтів», якими радянський режим вважав усіх, хто наважувався продавати власноручно вирощене зерно ще до того, як були виконані норми хлібозаготівель.

Ось фото злочинців, які організовували голод в Україні: Лазар Каганович, В'ячеслав Молотов, Іван Акулов

Комсомольські активісти
знайшли зерно, заховане селянином
на цвинтарі. Фото Макса Альперта,
початок 1930-х років

Реквізований хліб. Донецька область,
початок 1930-х років

Прийом зерна на зсипному
пункті «Союз хліба» у с. Кагарлик
Київської області. 1932 рік

Ще одна постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів, кооперативів та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» була ухвалена 7 серпня 1932 року. Цей законодавчий акт різко посилював відповідальність за «розкрадання соціалістичної власності». Зважаючи на специфіку свого застосування в Україні, ця постанова отримала назву «закон про п'ять колосків». У Росії її народною назвою стала «указ сім-вісім». Прикметно, що українська народна назва, на відміну від російської, прямо пов'язує застосування репресивних норм згаданої постанови із сільським господарством («колосками»). Нейтральніша російська конотація не демонструє такої пов'язаності.

Згідно з постановою від 7 серпня 1932 року, крадіжка «соціалістичної власності» каралася розстрілом, а при пом'якшувальних обставинах — десятилітнім ув'язненням. Від імені Верховного суду СРСР та ОДПУ СРСР 13 вересня 1932 року була видана таємна інструкція щодо застосування постанови від 7 серпня 1932 року. Інструкцію підписали Голова Верховного суду СРСР Олександр Винокуров, прокурор Верховного суду СРСР Петро Красіков, заступник голови ОДПУ Іван Акулов. Деталізуючи механізм застосування постанови, ця інструкція, зокрема, приписувала застосовувати суворі покарання не лише за крадіжки колгоспного майна чи хліба, а й за найменше псування сільськогосподарського реманенту. Принциповим положенням було надання цією інструкцією зворотної сили «законів про п'ять колосків». 5 листопада 1932 року керівник «Надзвичайної

комісії» в Україні В'ячеслав Молотов та секретар ЦК КП(б)У Мендель Хатаєвич вислали обкомам компартії директиву, якою вимагали ширшого застосування постанови про захист соціалістичної власності, «з обов'язковим і швидким проведенням репресій і нещадної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів». Станом на початок 1933 року, згідно з положеннями «закона про п'ять колосків», було засуджено понад 54,6 тисяч осіб, серед яких 2 тисячі — розстріляно.

Ідеологічно-пропагандистський супровід кампанії проти «розкрадання хліба» забезпечила радянська преса. Провідна газета комуністичного режиму «Правда», яка видавалася в Москві, у серпні 1932 року виступила із закликком почати кампанію викриття селян, які розкрадають та ховають зерно. Згідно з твердженнями радянської пропаганди, в двотижневій кампанії, яку започаткувала газета, взяли участь 100 тисяч «ударників преси» — добровільних позаштатних кореспондентів, які ініціювали у своїх селах пошуки прихованого зерна. Гаслом кампанії стали пошуки «підземного хлібного міста», про яке писали газети й у якому нібито зберігався схований таємними ворогами радянської влади хліб.

До жовтня 1932 року в рахунок хлібозаготівель Україна здала 136 мільйонів пудів хліба. Станом на 5 жовтня 1932 року з числа 23 270 українських колгоспів річний план хлібозаготівель виконали тільки 1 403 колективні господарства. Розчароване тими обсягами хліба, які вдалося зібрати, вище керівництво СРСР вирішило вдатися до екстраординарних засобів тиску на село. Причиною такої політики стало переконання, що повільна здача хліба є наслідком зумисного саботажу у винятково широких масштабах.

Стежити за ходом здачі хліба мав створений 21 листопада 1932 року при РНК Української СРР спеціальний орган — «трійка». В областях цього органу підпорядковувалися спеціальні комісії в складі секретарів обкомів, голів обласних контрольних комісій та прокурорів областей. У районах відповідальними за виконання директив Москви були дільничні групи у складі прокурорів, народних судів та слідчих. Групи створювали судово-слідчі бригади й влаштовували виїзні сесії народних судів. У грудні 1932 року в Україні діяло вже 700 таких судово-слідчих бригад.

Згідно зі встановленою радянським режимом практикою, зароблений у колгоспі на трудовні хліб роздавали колгоспникам лише після того, як колгосп виконав норми хлібопоставок. Таким чином, усе зерно, що знаходили в селян до завершення хлібопоставок, уважали краденим. У статті, вміщеній у «Вістях ВУЦВК», секретар ЦК КП(б)У Мендель Хатаєвич писав, що крадіжки колгоспного зерна здійснюють від 85 до 90% колгоспників.

Для безпосередніх пошуків хліба в селянських господарствах залучали тих місцевих жителів, які погодилися допомагати представникам влади. У тих селах, де існували осередки молодіжного відгалуження КП(б)У — комсомолу, саме комсомольці найчастіше ставали організаторами загонів, які відбирали у людей хліб. Такі загони радянська пропаганда називала «буксирними бригадами», переконуючи, наче вони лише допомагають тим колгоспам, котрі з якихось причин не виконують норм хлібозаготівель («тягнуть їх на буксири»). За свою діяльність члени «буксирних бригад»

отримували харчі та матеріальну винагороду, якою часто-густо ставали речі, що були відібрані в тих місцевих мешканців, котрі не виконали норм хлібозаготівель. Більшість членів «буксирних бригад» належали до сільських бідняків, які болісно переживали маргінальність свого соціального становища. Зважаючи на це, важливим мотивом їхньої співпраці із владою часто ставало бажання помститися заможнішим сусідам, бажання відплатити за справжні або ж уявні кривди, що були завдані у минулому. У переважній більшості випадків матеріально зацікавлені місцеві бідняки, які становили основну частину комсомольсько-партійного активу, запопадливо виконували накази влади.

Науковці зафіксували низку народних назв цих сільських активістів, що займалися пошуками та відбиранням зерна у селян. Серед них є такі: «обходчики», «відбирачі», «комізани» (від словосполучення «комітет незаможників»), «штирхачі» (від спеціальних стрижнів, якими ті «штирхали» землю, шукаючи сховані продукти) та ін. Більші групи таких активістів радянська пропаганда називала «червоними валками».

Пошуки прихованого хліба супроводжувалися моральними та фізичними знущаннями над селянами, а часто й зумисним нищенням їхнього майна або навіть руйнуванням помешкань. Члени «буксирних бригад» розвалювали печі, руйнували стіни селянських хат та господарських будівель, розкидали солом'яні стріхи, перекопували подвір'я тощо. Такі дії пояснювалися тим, що в такий спосіб шукають таємні сховки із хлібом. Крім цього, активісти забирали або ж розбивали жорна, а також рубали ступи: аби завадити людям самостійно обробляти зерно. Після того, як наприкінці 1932 року почався терор голодом, члени «буксирних бригад» уже не лише шукали хліб, але й просто нищили будь-яку знайдену в селянських хатах їжу.

Про поведінку таких «буксирних бригад» на Харківщині Олександр Карпенко оповідав: «У селі Мала Рогозянка [Золочівського району Харківської області] заготівлями хліба керував «уповноважений» Потапов.

Діти вибирають залишки картоплі на колгоспному полі. Донецька область, 1933 рік

Рятувало людей те, що він майже з ранку до вечора був п'яний... У сім'ї покійної матері було семеро дітей. У 1933 році, зимою, всі були опухлими і стояли на порозі смерті. А «господін» Потапов частенько заходив до хати і питав мою бабцю: «Почему это вы, такую вашу мать, еще живые? Чем ты их кормишь?»

Під час пошуків хліба ніхто не дотримувався навіть мінімальних вимог законності. Труси відбувалися без жодних ордерів на обшук, без свідків, протоколів про вилучення, також описів забраного ніхто не складав. Сільські активісти влаштовували самоуправні допити, вдавалися до тортур. Фізичне насильство проти селян, зокрема й проти дітей, стало в українському селі 1932–1933 років щоденною справою. Селян часто били, позбавляли сну, залишали роздягненими на холоді.

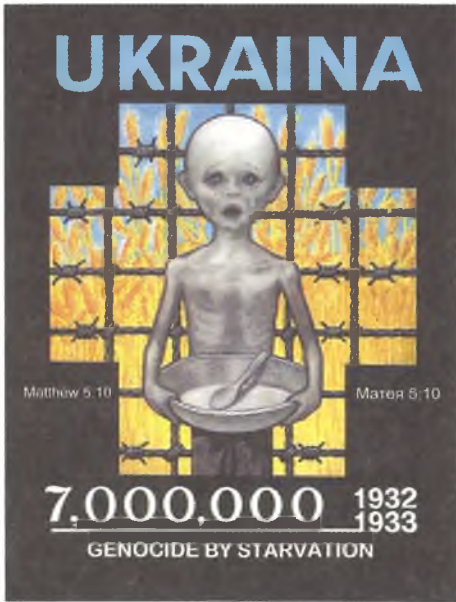
Загалом селяни не мали жодного правового захисту, а зважаючи на знесиленість через голод, навіть не могли дістатися до органів влади за межами свого села, щоби принаймні усно поскаржитися на свавілля. Після запровадження паспортів та прописки у селян узагалі зникли легальні шанси вибратися до міста, щоби там знайти захист од переслідувань з боку місцевої сільської влади. Згідно із запровадженим порядком, селянин, який вирушав до міста, мав отримати у сільраді довідку, яка засвідчувала, куди, з якою метою й на який час він прямує. У деяких сільських районах були запроваджені спеціальні книги, у яких вели облік тимчасово відсутніх у селі мешканців.

Як свідчать спогади очевидців, відчуваючи таку безкарність, «буксирні бригади» у багатьох селах перетворювалися на справжні банди грабіжників. Члени «буксирних бригад» морально знущалися над селянами, забирали в них одяг, рушники, рядна, дрібний сільськогосподарський реманент, будівельні матеріали і таке інше. Траплялися навіть випадки, коли сільські активісти вбивали селян, або ж — із метою психологічного тиску — плюндрували, або й руйнували церкви.

Крім «буксирних бригад», пошуками хліба в селянських господарствах займалися спеціальні групи ДПУ та міліції. Як свідчить офіційний звіт, лише впродовж грудня 1932 – січня 1933 років ці групи вилучили в українських селян 1 718,5 тисяч пудів хліба. Загалом «Надзвичайна комісія» на чолі з В. Молотовим, що діяла в Україні, зуміла впродовж листопада 1932 – січня 1933 років додатково вилучити в селян 90 мільйонів пудів хліба.

«Селянин між хрестом і мечем». Художник Казимир Малевич, 1932–1933 роки

Плакат «Голодомор». Художник Леонід Денисенко. Австралія, 2008 рік

Терор голодом. Принципові положення, які проливають світло на розуміння більшовицькими очільниками ситуації в Україні, а також на національну складову урядової політики Москви щодо українських селян, містяться в листі Й. Сталіна до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 року. Торкаючись українських справ, радянський лідер писав: «Найголовніше зараз Україна. Справи на Україні йдуть геть погано... Якщо не візьмемося вже зараз за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити... Потрібно... поставити собі за мету перетворити Україну в найкоротший час у справжню фортецю СРСР, у справді зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати».

Переломний момент, з якого розпочалася свідомо урядова політика організації зумисного голоду в Україні, настав у середині листопада–грудні 1932 року. У цей період влада видала низку розпоряджень, які мали на меті посилити голод в українському селі й позбавити селян останніх можливостей порятунку.

Початком організації штучного голоду в Україні можна вважати 18 листопада 1932 року, коли ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про заходи із посилення хлібозаготівель». Цей документ де-факто означав початок прямого терору голодом у тих місцевостях, де не було виконано план хлібозаготівель. Інструментом урядової політики стали санкціоновані постановою «натуральні штрафи» — конфіскації будь-яких продуктів харчування, а насамперед — картоплі та м'яса. Штраф картоплею встановлювався в обсязі річної норми здачі, а м'яса — 15-місячної норми. Виконуючи рішення

Аби виконати завищені норми хлібозаготівель, керівники деяких господарств вдавалися до несамо-вмитих методів. Газета «За соціалістичну перебудову» повідомляла, що в листопаді 1932 року керівництво колгоспу «Перемога» Барвінківського району Харківщини вислало підлітків та дітей на розкопування мишачих нір. Така робота була проведена на площі 120 гектарів. Діти викопували із мишачих гнізд зерно, яке туди наносили шкідники. Якщо вірити газеті, то в кожній з нірок було виявлено від 2 до 6 кілограмів зерна, а загалом колгосп додатково отримав 17 центнерів «доброякісного зерна, що побувало в защічних мішках гризунів». Газета пропонувала розповсюджувати цей досвід, що, на думку радянського кореспондента, мало б «поліпшити харчування колгоспників».

вищого партійного керівництва, РНК УСРР 20 листопада 1932 року ухвалив постанову, яка визначала технічний порядок стягнення «натуральних штрафів».

Цю постанову активно застосовували. Згідно з відомостями, зібраними ДПУ, станом на 5 грудня 1932 року за невиконання хлібопоставок «натуральними штрафами» було обкладено 327 колгоспів та 5 631 одноосібне господарство. Найбільше приватних господарств — 3 362 — општрафували на Харківщині.

Яскравим свідченням того, що, починаючи з листопада 1932 року, хлібозаготівлі в Україні перестали виконувати свою звичайну функцію, ставши натомість інструментом терору, була практика конфіскації нетоварних запасів зерна. Багато селян намагалися вберегти приватні запаси хліба від конфіскації, доводячи зерно до нетоварного вигляду. З цією метою зерно змішували із землею або соломою, після чого розкидували на присадибній ділянці, подвір'ї чи в господарських приміщеннях. Розрахунок полягав у тому, що представники влади такого зерна забирати не стануть, а самі господарі згодом, перебравши хліб, зернина за зерниною очистять його й використають в їжу. Однак така тактика не рятувала від конфіскацій. Виконуючи волю свого керівництва позбавити селян будь-яких запасів харчів, члени «буксирних бригад» та робітничі бригади із міст забирали навіть таке нетоварне зерно. І цей факт є неспростовним доказом того, що головною метою більшовицького режиму було покарання українського села голодом, а не звичайна хлібозаготівля, оскільки конфісковане в селян нетоварне зерно неможливо було ні продати, ні використати для випікання хліба чи годування худоби.

Відібране у селян змішане зі сміттям зерно звозили в спеціальні місця, де охороняли, як і товарні запаси хліба. Наприклад, великі залежі такої суміші були зібрані біля станції Люботин, що за 22 кілометри од Харкова. Територія, на яку було звезено забруднене зерно, була обгороджена колючими дротами із вартовими вежами. Коли голод став нестерпним, доведені до відчаю люди почали ночами пробиратися до цієї мішанки і красти її.

Наступний ряд портретів кримінальних будівничих «світлого комуністичного майбутнього»: Павло Постишев, Станіслав Косіор, Мендель Хатаєвич

А вартові стріляли в людей: були вбиті та поранені. Оскільки використати відібране в людей нетоварне зерно держава не мала можливостей, після того як воно перезимувало й остаточно зіпсулося, його разом із сміттям розкидали по полях.

Іншим моментом, який свідчить про зміну у листопаді 1932 року урядової політики щодо українського села, стало зумисне нищення продуктів харчування. Починаючи з осені 1932 року, в багатьох випадках представники влади та «буксирні бригади» не лише конфісковували сховане зерно, а й відбирали або нищили усі продукти харчування та їжу, яку знаходили в селян. За спогадами тих, хто пережив голод, члени «буксирних бригад» знайдену в селян рідку їжу виливали на землю, а інші продукти топтали ногами, кидали у вогонь, збирали у великі купи й обливали відібраним у тих самих селян гасом тощо.

Крім запровадження «натуральних штрафів», постанова від 18 листопада 1932 року передбачала й інші дії, що мали посилити контроль за голодуючими районами. Під постійний контроль ЦК КП(б)У було взято «роботу 22 газет найважливіших хлібозаготівельних районів», а також було наказано «негайно здійснити чистку низки сільських парторганізацій, які відверто саботують виконання планів хлібозаготівель та підривають довіру до партії серед трудящих».

Безпосередні виконавці конфіскацій хліба та стягнення «натуральних штрафів» одразу ж відчули цю зміну урядової політики щодо українського села. Кількість випадків моральних та фізичних знущань зі селян, які самовільно чинили комуністичні активісти та представники влади, швидко почала зростати у листопаді – грудні 1932 року. Українських селян, які не виконали хлібопоставок, били, ув'язнювали, піддавали моральним та фізичним тортурам. Восени 1932 року навіть траплялися випадки, коли радянські «активісти» закопували людей живцем у землю. В Арбузинському районі Одеської області вислані з міста робітники-уповноважені разом із місцевими активістами гвалтували селянок, цинічно назвавши усе це покаранням «у порядку натурального штрафу». Зазвичай такі порушення

Ось ще фотографії організаторів масового вбивства:
Влас Чубарь, Мойсей Калманович, Зиновій Кацнельсон

Мертві люди на вулицях стали звичним явищем. Харків, 1933 рік

законності представниками комуністичного режиму та місцевими активістами залишалися безкарними.

Остерігаючись зростання селянського опору, який міг посилитися після початку прямого терору голодом, більшовицький режим вдався до низки кроків, які мали спростити механізми застосування репресій проти невдоволених. З метою такого спрощення процедури винесення смертних вироків у позасудовому порядку 21 листопада 1932 року В'ячеслав Молотов, Влас Чубарь, Василь Строганов і Мойсей Калманович звернулися до Й. Сталіна із проханням дозволити створити спецкомісію ЦК КП(б)У, яка була б уповноваженою на період хлібозаготівель вирішувати питання про застосування смертної кари. До складу комісії мали увійти генеральний секретар ЦК КП(б)У, голова ДПУ УРСР і представник Центральної контрольної комісії. Така спецкомісія й була сформована.

На місцевому рівні також були створені спеціальні органи, що мали повноваження пришвидшеного судочинства. Згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 5 грудня 1932 року, на обласному рівні були сформовані спеціальні комісії в складі перших секретарів обкомів, керівників місцевого ДПУ та прокурорів областей. Розгляд судових справ, пов'язаних із хлібозаготівлями, мав відбуватися під наглядом цих спеціальних комісій у термін не довше 4–5 днів. Окремим наказом од 11 грудня 1932 року аналогічні за своїм призначенням позасудові «трійки» були створені в обласних відділеннях ДПУ.

На початку зими 1932 року влада ухвалила нові рішення, які мали посилити голод в українському селі. 1 грудня 1932 року РНК УСРР ухвалила постанову про заборону торгівлі картоплею в тих районах, де не були виконані плани її здачі державі. Більше того, постанова приписувала відбирати у селян ту картоплю, яку вони отримали як платню за відроблені в колгоспах трудовні. 10 січня 1933 року ця постанова була застосована до Буринського, Іваницького, Понорицького, Прилуцького, Кролівецького, Городнянського та Сновського районів Чернігівської області.

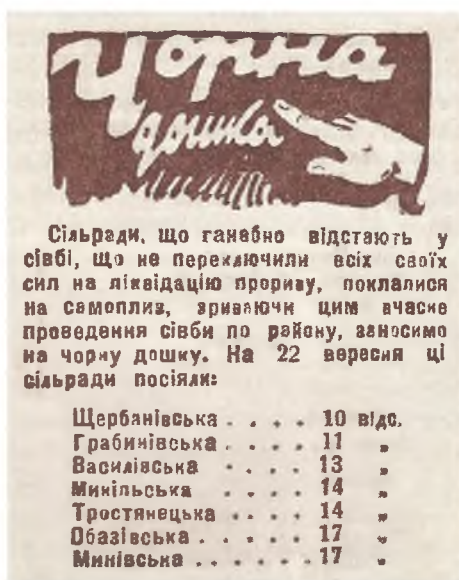
Черговий крок у кампанії терору голодом було зроблено постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1932 року «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Цією постановою щодо

колгоспів, які були занесені на «чорну дошку», приписувалося вживати такі заходи: «а) негайно цілком припинити довіз краму в кооперативну та державну торгівлю. Припинення торгівлі провести у спосіб повного вивозу з відповідних крамниць усього наявного краму; б) цілком заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і для одноосібників; в) припинити будь-яке кредитування та дотерміново стягнути раніше видані кредити та інші фінансові зобов'язання цих колгоспів, колгоспників та одноосібників».

Занесення на «чорну дошку» проводилося постановою облвиконкому. Автором ідеї «чорних дошок» був Л. Каганович, який уперше вжив цей вислів у своєму щоденнику під час поїздки на Кубань. Водночас із «чорними дошками» запроваджувалися й «червоні дошки», куди мали заносити села, які вчасно забезпечували хлібопоставки. Райони, де найгірше виконували норми хлібозаготівлі, повністю заблоковували підрозділи армії та частини ДПУ. Загалом, під час голоду 1932–1933 років на «чорні дошки» було занесено 735 окремих населених пунктів та районів України.

Фатальним за своїми наслідками стало рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 29 грудня 1932 року, яким було схвалено текст директивного листа до обкомів та райкомів партії із розпорядженням протягом 5–6 днів вивезти із сіл насінневі фонди, які мали бути зараховані в загальний обсяг виконання поставок хліба із тих колгоспів, які ще не виконали визначених їм норм хлібоздачі.

24 січня 1933 року Політбюро ухвалило важливі кадрові рішення сто-

Чорна дошка

Сільради, що ганебно відстають у сівбі, що не переключили всіх своїх сил на ліквідацію прориву, поклалися на самоплив, зриваючи цим вчасне проведення сівби по району, знісимо на чорну дошку. На 22 вересня ці сільради посіяли:

Щербанівська	10 відс.
Грабичівська	11 "
Василівська	13 "
Минільська	14 "
Тростянецька	14 "
Обазівська	17 "
Минівська	17 "

«Чорна дошка» з газети «Більшовик Полтавщини» від 23 вересня 1932 року: на такі «дошки» було занесено близько 80% усіх населених пунктів, колгоспів, районів

совно вищих керівників Української СРР. Зокрема, було ухвалено рішення «Про зміцнення парторганізації ЦК КП(б)У». Звинувативши партійну організацію республіки в нездатності забезпечити визначені плани хлібозаготівель, більшовицькі очільники призначили другим секретарем ЦК КП(б)У Павла Постишева, який водночас обійняв посаду першого секретаря Харківського обкому компартії. Особливий статус П. Постишева був підкріплений тим, що він зберіг за собою ще й посаду секретаря ЦК ВКП(б). Це створювало химерну ситуацію, яка полягала в тому, що формальний керівник П. Постишева в Україні С. Косіор був йому підвладний на загальносоюзному рівні.

Водночас із призначенням в Україну П. Постишева було змінено перших секретарів обкомів

Дніпропетровщини В. Строганова та Одещини М. Майорова (Бібермана), яких замінили, відповідно, М. Хатаєвич та Є. Вегер. Тоді ж на січневому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) було ухвалено рішення про створення політвідділів при Машинно-тракторних станціях (МТС). Ці партійні структури були незалежними від місцевих органів влади і підпорядковувалися безпосередньо вищому керівництву СРСР в Москві. Політвідділи при МТС отримали широкі повноваження з нагляду за колгоспниками та одноосібними господарствами. Створенням політвідділів при МТС вище радянське керівництво формувало «резервну» паралельну систему влади, яка мала виконати функції провідника союзної політики в українському селі у тому випадку, якби місцеві партійні органи виявили б непокору. Впродовж 1933 року в селах України було створено 643 політвідділи при МТС та 302 політвідділи радгоспів. Близько 10 тисяч комуністів було вислано на роботу в колгоспи, зокрема майже три тисячі з них — призначено головами та секретарями колективних селянських господарств.

Формально підпорядкований першому секретареві КП(б)У С. Косіору П. Постишев поводився в Україні цілком самостійно й навіть поступово усунув місцевих керівників від ведення справ. На прохання П. Постишева, до України було скеровано значну кількість партійних та радянських керівників із інших республік СРСР. Тільки в першій половині 1933 року до України прибуло понад 100 партійних чиновників вищого ешелону із інших регіонів Радянського Союзу. Впродовж десяти місяців П. Постишев призначив на керівні посади в республіці 1 340 нових людей, змінив 237 секретарів райкомів, 249 секретарів райвиконкомів, 158 представників райконтролькомісій. Водночас тривав процес посилення комуністичних кадрів безпосередньо в українському селі.

Разом із змінами у керівній ланці Української СРР у січні 1933 року продовжилося цькування України в пресі: газета «Правда» вмістила статтю з критикою українців за зрив поставок хліба, а місцевого українського керівництва — за потурання куркулям та націоналістам. З метою формування серед міського населення та мешканців інших республік негативного ставлення до українських селян урядова пропаганда розпочала кампанію, метою якої було створити стійкий стереотип про тотожність образів селян-українців та «спекулянтів», які нібито спричинили в країні проблеми з продовольством.

З метою зміцнення контролю над Україною було посилено керівництво місцевого ДПУ. На місце С. Реденса був призначений Всеволод Балицький.

Голодні діти на вулицях міста.
Харків, 1933 рік

Новий керівник спецслужб одразу ж дав розпорядження інтенсифікувати роботу на селі. 5 грудня 1932 року було видано наказ по ДПУ УСРР у справі викриття і розгрому контрреволюційного повстанського підпілля. На той момент в оперативній розробці було 436 груп (2 117 осіб), учасників яких підозрювали в антиурядовій діяльності. Крім цього, стежили за 1 308 «контрреволюціонерами-одинаками». Запланована операція мала одночасно відбутися в 243 районах України вже на початку 1933 року.

Підсумки виконання цієї операції було підведено оперативним наказом від 13 лютого 1933 року «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР». Судячи зі звіту, станом на 25 січня 1933 року за справами, пов'язаними із антирадянськими групами та елементами в селах, було заарештовано 37 797 осіб. Додатково у наказі наголошувалося на важливості забезпечення весняної сівби. У сільську місцевість мали бути відправлені працівники зі спеціальними повноваженнями, а до великих радгоспів — працівники економвідділів ДПУ. Й уже наперед був визначений перелік націоналістичних організацій, які мали бути викриті.

Створивши штучну ситуацію, коли українські селяни втратили усі можливості самостійно себе прогодувати, влада вжила заходи для того, щоби завадити українцям виїжджати із уражених голодом районів. Масові втечі з українських сіл почалися навесні 1932 року. Своє невдоволення фактом таких утеч українських селян Й. Сталін висловив у листі від 18 червня 1932 року до Л. Кагановича. За словами цього тирана, українські селяни своїми скаргами та наріканнями на голод «розкладають колгоспи» навіть поза межами України. Прикметно, що в своєму листі цей моторошний лідер СРСР відкрито згадав про голод, не намагаючись навіть якось завуалювати цей факт. Для того, щоби завадити українським селянам шукати їжу за межами своєї республіки, на кордонах Української СРР було розміщено

Черга за продуктами в магазин «Торгсін». Харків, 1933 року

загороджувальні загони. Зважаючи на збільшення кількості українських селян, які намагалися перейти кордон із Білоруссю, 14 липня 1932 року наказом ОДПУ чисельність прикордонної охорони на території Білоруської СРР було збільшено на 3 тисячі осіб.

З метою суворого контролю за пересуванням населення 27 грудня 1932 року у СРСР було запроваджено паспортний режим та встановлено пропуску. Згідно з новими правилами, людина могла мешкати лише у певній місцевості й саме там працевлаштовуватися. Всі селяни були позбавлені права отримувати паспорти, через що їх також було позбавлено права вільно пересуватися країною. Якщо ж селянин залишав своє село й вирушав до міста, він мав отримати спеціальну довідку, яка вказувала, куди саме, на який час та з якою метою він вирушає.

22 січня 1933 року Й. Сталін та В. Молотов вислали до радянських та партійних органів та підрозділів держбезпеки спеціальну директиву РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про відвернення масового виїзду голодуючих селян України і Північного Кавказу». Ця директива наказувала місцевим органам влади та правоохоронцям не допускати виїзду мешканців України та Північного Кавказу в інші регіони СРСР.

Виконуючи вказівки вищого державного керівництва, на початку 1933 року органи ДПУ та міліція перекрили на внутрішніх адміністративних кордонах України ґрунтові дороги та встановили заслони на залізничних вокзалах. Діяли також рухомі оперативні групи, які патрулювали місцевість у пошуках утікачів з України. Для затриманих були створені фільтраційні табори. Та, незважаючи на все це, втечі продовжувалися. У довідці ДПУ УСРР від 2 лютого 1933 року про масові втечі селян із України було вказано, що «масовими виїздами зі сіл та колгоспів охоплені 215 районів» (не враховуючи території Молдавської АСРР). Найбільше людей залишило Київську, Харківську та Дніпропетровську області. Згідно з даними ДПУ, було «зарєєстровано окремі села, з яких утекли всі дорослі та працездатні чоловіки», а «в деяких селах виїжджали тільки голови родин». Чоловіки, які залишали свої села, пробували дістатися до великих промислових центрів та на новобудови, де можна було заробити гроші та отримати харчі.

Упродовж кінця січня – середини березня 1933 року влада затримала 219,5 тисяч селян-утікачів. Серед них на території України ввіймали 38 тисяч, на Північному Кавказі — 47 тисяч, у Центрально-Чорноземному районі Росії — 44 тисячі, в Західній області — 5 тисяч, на залізницях — 65 тисяч. З-поміж затриманих 186,5 тисяч відправили до місця їх проживання, 3 тисячі засудили, а решта чекала вироків судів або результатів слідства у фільтраційних таборах. Для порівняння, варто відзначити, що у Третньому Рейху, де 22 березня 1933 року було створено перший концтабір у Дахау, до кінця того ж року у ньому було ув'язнено лише кількесот осіб. А у всіх німецьких концтаборах станом на 1937 рік нацисти утримували близько 7,5 тисяч в'язнів, включаючи кримінальних злочинців.

Описуючи ситуацію, яка складалася в українському селі у першій половині 1933 року, відомий американський дослідник Голодомору Джеймс Мейс

Джеймс Мейс

охарактеризував її так: «По суті, це було безпрецедентне загарбання української території. Ціла армія озброєних до зубів сталінських емісарів вирушила проти країни, яка помирала в голодних корчах. Це була тотальна агресія, вона не мала нічого спільного із економічними мотивами».

Голодомор в українському селі. Восени 1932 – навесні 1933 років українські селяни гинули не тільки від голоду та виснаження, але також і від хвороб (зокрема епідемії тифу), кишково-шлункових отруень сурогатами, якими намагалися замінити їжу. Через психічні розлади, які спричиняв голод, та фрустрацію люди вчиняли самогубство. Непоодинокими були випадки,

коли перед тим, як накласти на себе руки, батьки вбивали своїх дітей.

Автор укладеного 2003 року спеціального словника сурогатних замінників їжі в умовах Голодомору Олекса Різників (Різниченко) подав у своїй праці понад 300 назв «страв», які готували голодуючі українські селяни у 1932–1933 роках. Цей словник було укладено на основі оповідань, спогадів, свідчень осіб, що пережили Голодомор. Судячи із частотності згадок, мешканці вражених голодом сіл найчастіше вживали в їжу бур'ян, кропиву, кукурудзяні качани, макуху, полову та деревну кору. Із лободи, тертих жолудів та бруньок липи пекли млинці. Доведені до відчаю люди їли траву, листя, коріння, цвіт акації, а коли були — полову та жмих. На полях вибирали посіяне зерно, викопували посаджену картоплю та горох. «Делікатесною» їжею в часи голоду вважалися лушпайки від картоплі, котрі варили або їли спеченими на плиті.

Голодуючі люди їли собак, котів, щурів, мишей, бабаків, їжаків, диких птахів, равликів, комах, а часто й мертвечину. Повідомлення про вживання у їжу м'яса неістивних чи мертвих тварин зафіксовані у документах. Ускерованій до партійного керівництва Донецчини 4 березня 1933 року «Інформації про скрутне продовольче становище в окремих селах Новопокровського району», зокрема, згадувалося, що селяни села Шапарське тільки впродовж лютого 1933 року «розібрали для їжі 12 здохлих коней». Аналогічні випадки вживання в їжу кішок, собак та загиблих коней документально зафіксовано в Ровенському та Біловодському районах Луганщини. Ситуація в Донбасі ускладнювалася тим, що саме в цей час тривала епідемія кінського сапу, а голодні люди розкопували могили.

Нелюдські умови життя спричинили низку випадків людоджерства. Уперше вони почали траплятися навесні 1932 року. У квітні–травні 1932 року два випадки канібалізму були зафіксовані в Уманському районі Вінницької області. Тоді до цих злочинів вдалися доведені до відчаю люди, які через голод збожеволіли. Випадки, коли люди свідомо вдавалися до канібалізму, були менш поширені. Значного розголосу набрало вкриття у травні 1932 року цілої групи людоджерів, які діяли в с. Молодецьке Букського району. Впродовж кількох місяців ця група вбила та з'їла

сімох осіб. Злочин виявили односельці, проте вдалося затримати лише одного із людоджерів, а решта втекла.

Кількість таких злочинів різко збільшилася наприкінці 1932 – на початку 1933 років. Начальник Харківського обласного відділу ДПУ УСРР Зиновій Кацнельсон у червні 1933 року інформував В. Балицького про те, що від лютого до травня в Харківській області виявлено 221 випадок вживання в їжу людського м'яса та споживання м'яса трупів. Випадки людоджерства, зокрема, зафіксовано в Красноградському (14), Ново-Санжарському (7) та Балакліївському (2) районах області. У зверненні керівників Київського облвиконкому до голови РНК УСРР В. Чубаря повідомлялося, що в лютому 1933 року зафіксовано факти людоджерства у Білоцерківському, Богуславському, Володарському, Ставищенському, Тетіївському районах Київської, а також Смілянському та Уманському районах Черкаської областей. Здебільшого голодуючі вирізали і їли м'ясо людей, які померли від голоду. Вбивства для того, щоби потім з'їсти жертву, траплялися рідше. Найбільше таких злочинів влада виявила у Білоцерківському (13) та Уманському (9) районах. Жертвами людоджерства найчастіше ставали малі діти або підлітки, іноді — члени власних родин.

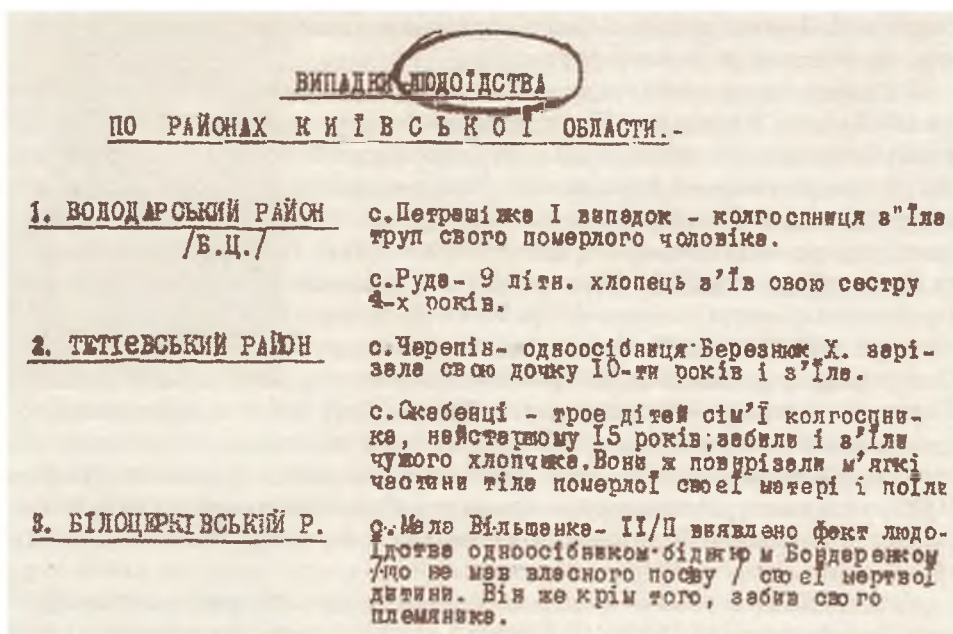
Слідчі СБУ, які у 2009–2010 роках провели офіційне розслідування масової загибелі людей 1932–1933 років в Україні, виявили в архівах 1 022 кримінальні справи вказаного періоду, що були заведені за фактами людоджерства та труподжерства в різних областях України.

Згідно з дослідженням американського соціолога Пітіріма Сорокіна, на певній стадії голоду людина перестає контролювати себе, а зважаючи на часті галюцинації, вбиваючи та поїдаючи інших людей, вона не розуміє, що саме чинить. Український голод 1932–1933 років не був у цьому розумінні винятковим. Масове людоджерство відбувалося і в оточеному німцями Ленінграді. У грудні 1941 року за канібалізм тут було заарештовано 26 осіб, в січні 1942 року — 366, а за перші п'ятнадцять днів лютого — майже 500. У блокадному місті людське м'ясо та вироблені з його використанням субпродукти навіть продавали на ринках.

Ті селяни, які мали більше сил, ішли до міст, де намагалися купити чи виміняти продукти. Продаж харчів у містах відбувався за картками й був

Вимордовуючи селян, влада водночас боролася проти стихійно створюваних цвинтарів

Довідка інформаційного сектора організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У
про випадки людоїдства по районах Київської області. 1933 рік

обмежений, а сільських мешканців у містах переслідувала міліція. Тому, за умови щасливого збігу обставин, голодуючі могли купити чи виміняти собі їжу лише на міських базарах або ж у крамницях мережі «Торгсін» (скорочення від російського «торгівля з іноземцями»).

Переважна більшість селян не мала грошей, а тому пробувала виміняти на міських базарах їжу, пропонуючи взамін принесені зі собою речі. Найчастіше це були сорочки-вишиванки, вишиті скатертини, постіль тощо. Під час голоду у містах навіть поширився новий вид ошуканства: продаж некондиційних, а подекуди й підроблених продуктів. Найчастіше обман полягав у тому, що селянам продавали торбинку із чимось неістівним, у якій тільки зверху було насипано трохи круп, зерна або ж борошна. У такий спосіб шахраї продавали торбинки із кукілем, попелом та іншим. Іноді міські шахраї продавали селянам фальшивий хліб — виліплени з глини основу обмазували тонким шаром тіста й випікали. Отриманий продукт іззовні виглядав як справжній хліб. Марія Кравець із с. Малі Крушлинці на Вінниччині згадує, що траплялися випадки, коли селянам у містах продавали фальшиві хлібини із запеченим усередині ганчір'ям, а одного разу голодуючі селяни у хлібині виявили згорнуту військову шапку радянського зразка — «будьонівку».

Зазвичай селян, які приходили до міст у пошуках їжі, виловлювала міліція: часто за активного сприяння місцевих мешканців. Упійманих тимчасово ув'язнювали, а потім відправляли назад в охоплені голодом райони. З часом, коли голод став сильнішим, а голодуючі селяни, які діставалися

до міст, стали більш виснаженими, їх просто вивозили за міста, де кидали напризволяще.

Італійський дипломат Серджіо Граденіго, який тоді працював у Харкові, 10 липня 1933 року повідомляв Міністерство закордонних справ у Римі: «Картина, яку представляє сьогодні Україна, дуже жахлива. За винятком районів, безпосередньо прилеглих до міст у радіусі п'ятдесяти кілометрів, і великих міст, країна охоплена голодом, тифом, дизентерією; кажуть ще про холеру і навіть чуму, яка досі траплялася спорадично... Голод знищив половину сільського населення... Вдень тут [у Харкові] збирають дві тисячі цих бідолах, а вночі вивозять подалі. Цілі родини, які прибули в місто з останньою надією уникнути голодної смерті, безжалісно запроторюють на один-два дні у концентраційні пункти, а потім вивозять, зазвичай голодних, за 50 і більше кілометрів від Харкова й викидають у приярки. Багато нездатних рухатися там помирають, іншим вдається вибратися звідти, а деякі знову повертаються в місто, де часто жебракують... Від деяких лікарів я дістав підтвердження, що смертність у селах часто сягає 80 відсотків, але не [буває] нижче 50 відсотків. Найбільше уражені — Київська, Полтавська, Сумська області, про які можна говорити як про знелюднені... В усякому разі я одержав такі відомості щодо патології, пов'язаної з недоїданням. Ті, хто не має змоги одержувати хліб (дуже чорний, з різними домішками), втрачають сили поступово і гинуть від паралічу серця без ознак якоїсь хвороби. Тим часом у тих, хто споживав лише овочі і трохи

На цій мапі з американського видання вказані території, які найбільше постраждали від голоду 1929–1933 років (виділені червоним кольором): переважно це ті землі, на яких значну частину населення становили етнічні українці

молока, повільно опухають суглоби, ноги; вони також помирають від паралічу серця. Частими є випадки галюцинацій, коли дітей приймають за тварин, ріжуть і їдять. Ті ж, хто зміг відновити свої сили, використовуючи цю їжу, не пам'ятали, що хотіли з'їсти власних дітей і заперечували, що могли мати такі наміри».

Багато голодуючих селян умирали просто на вулицях міст, куди вони діставалися з останніх сил. Начальник Харківського обласного відділу ДПУ УСРР З. Кацнельсон 5 червня 1933 року інформував свого зверхника В. Балицького, що в Харкові різко зросла кількість тих, хто вмер від голоду просто на вулиці. Загалом, за його свідченням, упродовж лютого–травня 1933 року із міста вивезли 2 589 трупів осіб, що вмерли від голоду. Найбільше вмирало людей у травні та червні. З. Кацнельсон рапортував, що тільки за три дні червня на вулицях тогочасної столиці України знайшли 196 трупів. А звітуючи керівникові КП(б)У С. Косіорові, нарком землеробства УСРР Олександр Одинцов писав, що з вулиць Києва в січні 1933 року зібрали 400, в лютому — 518, а за десять днів березня — 248 трупів людей, що вмерли від голоду.

Коли ж голод став нестерпним, частина мешканців уражених голодом районів почала виїжджати в інші райони України та в Росію, де мала надію купити чи виміняти продукти. Упродовж жовтня–грудня 1932 року лише в Харківській області зі сіл утекло 49 250 селян. Згідно з довідкою, підготовленою секретно-політичним відділом ОДПУ, станом на середину липня 1932 року з окремих районів України виїхала половина населення:

Комуністи напали на маніфестацію проти організованого радянською Росією голоду в Україні.
Чикаго, 17 грудня 1933 року

загалом 21 район залишили 116 тисяч осіб. Екстраполюючи ці дані на загальну кількість районів тогочасної України, яких налічувалося 484, професор С. Кульчицький припустив, що загальне число біженців від голоду в Україні могло сягнути 3-х мільйонів осіб.

Ситуація з харчами в Росії була порівняно кращою, аніж в Україні. Принципову відмінність ситуації українського села в порівнянні зі селянськими районами Центрально-Чорноземного району Росії у травні 1933 року зафіксував у звіті для свого уряду генеральний консул Польщі в СРСР. Польський дипломат писав, що околиці Курська і Орла (Росія), які він відвідав після поїздки Україною, створювали враження, наче він «приїхав із Країни Советів до Західної Європи». Тоді коли в Україні панував голод, в сусідніх із нею російських областях становище з харчами було помітно кращим. Аналогічні враження про принципово гірше становище українських селян у порівнянні з російськими виніс із поїздки СРСР в червні 1932 року японський консул в Одесі Бунітіро Танака.

Отже, голод 1932–1933 років в Україні став наслідком цілеспрямованої та послідовної політики комуністичного режиму СРСР щодо українського села. Економічну складову цієї політики потрібно розглядати у тісному взаємозв'язку із національною політикою більшовицького режиму. Потрактувавши відмову українських селян здавати державі хліб за заниженими цінами як вияв непокори та зародок антидержавного виступу, найвище керівництво СРСР вирішило застосувати до України політику, яку британський історик Р. Конквест визначив як «терор голодом».

Голод 1932–1933 років в Україні мав два етапи. На першому із них (від січня до листопада 1932 року, із короткою перервою на посівну) він був зумовлений політикою радянської влади щодо селян, які не виконували визначених державою норм хлібозаготівель. У ширшому сенсі цей етап голоду став побічним наслідком реалізації урядового курсу на досягнення максимального розміру хлібозаготівель. Згідно з підрахунками професора С. Кульчицького, на цьому етапі голоду від недоїдання та спричиненого цим загострення хвороб в Україні вмерло близько 150 тисяч осіб.

На другому етапі (листопад 1932 – серпень 1933) голод став інструментом урядової політики й набрав рис геноциду. Заходи, до яких вдалася влада в Україні на другому етапі голоду, не використовували в інших районах СРСР. Від листопада 1932 року проти українських селян почали застосовуватися найбільш екстраординарні методи: «натуральні штрафи» у формі конфіскації не лише хліба, а й усіх інших продуктів харчування та подекуди й особистого майна; вивезення з сіл усіх продуктів та насінневих фондів; заборони селянам виїжджати за межі своїх сіл для пошуків харчів тощо. Від початку 1933 року влада влаштувала фізичну блокаду адміністративних кордонів України, війська та спецпідрозділи перекрили

Роберт Конквест

Пам'ятник жертвам
Голодомору, що став
символом пам'яті про
вбитих українців. Київ

залізниці та дороги до міст, а на селян, які шукали харчів, влаштовували облави. Позбавлені продуктів харчування та заблоковані у своїх селах українські селяни в лютому 1933 року почали масово вмирати від голоду. Впродовж лютого–серпня 1933 року в Україні від голоду померли щонайменше 3 мільйони осіб, ще кількост тисяч українців загинули від голоду на Кубані.

Особливість українського голоду 1932–1933 років, у порівнянні з перебігом голоду в інших регіонах СРСР, полягала у його інструменталізації як засобу боротьби з національними настроями. Тоді коли в Росії порівняно м'якший терор голодом був засобом боротьби проти антирадянських настроїв, в Україні набагато жорстокіша політика, що призвела до Голодомору, слугувала цілям боротьби із національними на-

строями та уявним сепаратизмом українських комуністів. Якщо в інших регіонах СРСР (окрім Казахстану) радянська влада здійснювала репресії голодом за соціальною ознакою, то в Україні від листопада 1932 року такі репресії відбувалися вже за національною ознакою й були скеровані насамперед проти українців.

Висновки

Наслідком Голодомору 1932–1933 років для України стала смерть щонайменше 3,5 мільйонів людей або, згідно із іншими оцінками, значно більшої кількості осіб. Окрім того, голод спричинив суттєві наслідки в економічній, соціальній, культурній та психологічній сферах. Унаслідок Голодомору зазнала остаточного руйнування традиційна виробнича інфраструктура українського села, селяни втратили психологічну мотивацію до якісної та ефективної праці. Цинічне та безкарне вбивство більшовицьким режимом мільйонів невинних людей залякало тих, хто зміг вижити, паралізувало їхню волю до спротиву. Зважаючи на те, що комуністична влада виразно дала зрозуміти, що головними своїми ворогами вважає людей із національною самосвідомістю, серед наступних поколінь українців з'явився специфічний психологічний механізм самозбереження, який полягав більшою чи меншою мірою у щиро декларованій байдужості до національної культури, традицій, мови. Така настанова мала продемонструвати, що особа, яка її дотримується, психологічно роззброїлася перед владою й не належить до потенційних ворогів панівного режиму, якими є свідомі українці.

4

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 1921–1939 РОКАХ

4.1. Розгортання українського націоналістичного руху

Українська Військова Організація. Внаслідок агресії кількох сусідніх держав та воєнних дій 1919–1920 років Україна втратила державність. Більшість земель Великої України (Наддніпряниці) було включено до складу Української Соціалістичної Радянської Республіки, що перебувала під цілковитим контролем Москви. Румунія захопила Буковину, а до Чехословаччини ввійшло Закарпаття.

Результатом Польсько-української війни 1918–1919 років, а також дипломатичних маневрів офіційної Варшави, стало те, що під владою Польщі опинилися Галичина, Холмщина, Підляшшя, західні частини Волині й Полісся. Загальна площа захопленої поляками території склала 132,2 тисячі км², і на ній проживали 10,2 мільйонів мешканців, із яких близько 6,5 мільйонів, або 64%, були українцями. Значна частина українських мешканців цих земель негативно поставилася до ліквідації ЗУНР та приєднання її території до Польської держави. Проте в українському політичному середовищі не було єдності щодо бачення шляхів подальшого розвитку українського національного руху та його перспектив. Станом на початок 1920-х років сформувалися три основні напрямки українського політичного руху. Перший, який представляли переважно еміграційні діячі УНР, схилявся до ідеї союзу з Польщею, за підтримки якої планувалося вести боротьбу проти більшовицького режиму на Наддніпряниці. Другий напрямок, який визначали еміграційний уряд ЗУНР та частина галицьких політичних партій, сповідував легальні методи політичної діяльності. Покладаючись

Румунські прикордонники на окупованому правому березі Дністра. 1919 рік

Польські окупаційні війська у Львові.
Початок 1920-х років

Місія Антанти: поляки вдало використали страх європейців перед радянською Росією для того, щоби анексувати Галичину. Львів, 1919 рік

на міжнародне право і політичну чесність держав Заходу, представники цього політичного напрямку очікували, що за столом переговорів їм дозволить створити суверенну Галицьку республіку, яка водночас стане початком відродження Української держави. Третій напрямок творили представники українських військовиків, радикальна частина студентства та інтелігенції, що ставили ідею державності та соборності України понад усе, декларуючи намір використовувати усі методи боротьби за відновлення Української держави. Цей напрямок очолив полковник Євген Коновалець.

Але представники двох перших напрямків української політичної думки не змогли домогтися суттєвих результатів ані у переговорах із польською стороною, ні у спробах знайти розуміння у країнах Заходу. Тож, незважаючи на очевидний спротив українців польській окупації, численні ноти протесту еміграційного уряду ЗУНР, що перебував у Відні, 14 березня 1923 року Рада амбасадорів країн Антанти визнала Галичину частиною Польщі.

У цій ситуації відбулося цілком зрозуміле посилення позицій третього напрямку українського політичного руху, який отримав перші організаційні форми відразу ж після завершення збройного етапу боротьби за Українську державність. Ще на початку 1920-х років полковник Євген Коновалець оголосив про намір створити осередок Січових Стрільців за кордоном, який би слугував організаційним центром для подальшого українського визвольного руху. Значні надії полковник покладав на можливість використати у боротьбі з більшовиками галицьку бригаду підполковника Антона Вариводи, що на той час перебувала на території Чехословаччини в таборі для інтернованих. Для її зміцнення бригаду планували поповнити українськими військовиками, які через певні обставини опинилися у різних країнах Європи. Згідно із задумом полковника Коновальця, українські війська мали б захопити частину української території в районі Одеси й створити там базу для розгортання повстанського руху. У перспективі планувалося об'єднатись із повстанською армією генерала Михайла Омеляновича-Павленка, яка, здійснивши Перший зимовий похід, вела бої на Наддніпрянщині.

Однак цих планів реалізувати не вдалося: насамперед через підписання Симоном Петлюрою та Юзефом Пілсудським 21 квітня 1920 року Варшавської угоди, одним із пунктів якої стало визнання урядом УНР польських претензій на Галичину, а також через поглиблення конфлікту між українськими урядами УНР та ЗУНР.

У липні 1920 року, коли Червона армія, завдавши кількох поразок польсько-українським військам, вела бойові дії проти поляків на теренах Східної Галичини та Західної Волині, у Празі відбулося останнє засідання Стрільецької Ради. На ньому було ліквідовано Січово-стрілецьку організацію, а самих стрільців — закликано повертатися з еміграції в Галичину. Збройна боротьба мала трансформуватися в нові організаційні форми. Саме на цих засіданнях було закладено організаційні основи нової підпільної структури — Української Військової Організації (УВО).

Керівники УВО. 1-й ряд: Іван Андрух, Євген Коновалець і Василь Кучабський.
2-й ряд: Іван Чмола, Михайло Матчак і Ярослав Чиж. Прага, 1920 рік

Кількох членів Стрільецької Ради влітку 1920 року Є. Коновалець скерував до Львова з метою налагодження контактів із місцевим політичним середовищем. На той момент у місті стихійно вже почали формуватися осередки самоорганізації колишніх українських військовиків і виникли зародки кількох таємних військових організацій. Один із таких осередків колишніх старшин УГА очолив Юліан Головінський. До організації, що називалася «Воля», входили також О. Сенік, І. Паславський, І. Ришавий, Ф. Яцура, І. Грищак та інші. Це об'єднання у повному складі ввійшло до УВО.

Зібравши відповідних людей, українські військовики взялися за створення організаційних структур підпільного руху. Територія Галичини була поділена на округи, а ті, своєю чергою, на повіти. Також для розгортання підпільної боротьби, за дорученням Є. Коновальця, на Наддніпрянщину були скеровані сотники М. Опока та І. Андрух, поручники В. Ромашишин та Нерослик, хорунжий Решетуха та інші.

Юліан Головінський

Омелян Сенік

Микола Опока

Емблема Української
Військової Організації

У місцях скупчення української еміграції за кордоном УВО створювала свої представництва (експозитури). Найактивніші осередки організації діяли у Вільному місті Данцігу (тепер — Гданськ), Чехословаччині, Литві та Німеччині.

Керувала УВО Начальна команда, яку очолював Начальний командант С. Коновалець. Наприкінці 1922 року, після виїзду полковника Коновальця зі Львова за кордон, тут було створено Крайову команду УВО, яка діяла аж до 1931 року. Крайового команданта завжди призначав Начальний командант. Крайовий командант сам підбирав собі співробітників, оперативно керуючи організацією, однак усі найважливіші його рішення мусив погоджувати із С. Коновальцем. Загалом, організаційна структура УВО ви-

глядала так: Начальна команда — Крайова команда — окружні команди — повітові команди — низові осередки («п'ятки» і «трійки»).

Кадрове осердя УВО складали випробувані старшини і стрільці українських армій, а поступове контрольоване поповнення кадрів мало відбуватися з молодшого покоління.

Крайовими командантами УВО були: Юрій Полянський (1922–1923), Петро Вакович (1923), Андрій Мельник (1923–1924), Ярослав Індишевський (1924), Юліан Головінський (1924–1926), Богдан Гнатевич (1926–1927), Роман Сушко (1927–1929), Омелян Сенік (1929), Юліан Головінський (1930). Упродовж 1930–1932 років обов'язки Крайового команданта УВО виконував Богдан Гнатевич.

Провідною політичною метою УВО було визначено «створення власної національної самостійної і єдиної держави», а початковим головним завданням — збереження кадрового потенціалу українських збройних сил. Керівники організації вважали, що у відповідний момент можна буде

Юрій Полянський

Осип Навроцький

Володимир Мартинець

вдатися до активних підпільних дій, а згодом, піднявши повстання, відновити Українську державність.

Керівники УВО не виключали можливості застосовувати проти окупантів акти саботажу та індивідуального терору, однак не розглядали їх як нагальне завдання. Такі дії мали, по-перше, турбувати ворога-окупанта, щоби він не почував себе господарем і сувереном на тимчасово захопленій українській землі, а по-друге, — продемонструвати народові й іншим державам, що боротьба з окупантом триває.

Попри революційність декларованих методів боротьби УВО, її політична ідеологія не мала екстремістського характеру. До середини 1920-х років програма організації зводилася до гасла — «суверенна самостійна соборна незалежна Українська держава». Під нею засновники і керівники УВО розуміли державу з національно-демократичним характером, з економікою капіталістичного зразка і з парламентським ладом на кшталт ЗУНР. Зважаючи на це, УВО доволі успішно співпрацювала з представниками українських легальних політичних партій. І на початках діяльності УВО її таємні наради нерідко відбувалися у приватних помешканнях поважних українських галицьких політиків.

У перші роки свого існування УВО намагалася підтримувати ближчі контакти з урядом ЗУНР, який очолював Євген Петрушевич, та з українськими політичними партіями Галичини, від яких організація отримувала фінансову допомогу.

Починаючи з весни 1923 року, керівництво УВО почало шукати підтримку у вороже налаштованих щодо Польщі країн-сусідів — Німеччині, Чехословаччині та Литві. Проявом цього стало перенесення головного штабу УВО до Берліна. Така зміна політичного курсу була пов'язана із тим, що Франція та Великобританія, які раніше оголосили про намір «справедливо» вирішити питання належності Галичини, цілком стали на бік Варшави.

Виникнення і розбудова підпільної Української Військової Організації пожвавила українське суспільно-політичне життя в Галичині. Члени новоствореної УВО зазвичай поєднували підпільну діяльність із легальними формами роботи: керівництво українського підпілля видало прямий наказ, аби підпільники якомога активніше долучалися до роботи українських культурно-освітніх і господарських організацій та установ. Члени УВО відіграли значну роль в українському молодіжному середовищі Галичини. Керівниками багатьох студентських та молодіжних організацій були підпільники: «Академічну поміч» очолив Михайло Матчак, «Український

Євген Коновалець із помічниками.
Берлін, 1930-ті роки

Футбольна команда спортивного товариства «Україна». Львів, 1928 рік

спортовий союз» — Осип Навроцький, бібліотекарем «Академічної громади» став Володимир Мартинець. І коли восени 1921 року відновило свою діяльність спортивне товариство «Україна», то його головою обрали Дмитра Паліва. Секретарем «Українського горожанського комітету» був Володимир Целевич. Очолювали «Український студентський союз» також визначні члени УВО: спочатку Ярослав Чиж, а згодом Дмитро Паліїв. Активістами студентського життя були й інші підпільники: Василь Кучабський, Богдан Гнатевич, Євген Зиблікевич, Роман Зелений. Члени УВО організували школи, поживлявали господарське життя краю, сприяли українському духовно-культурному відродженню. УВО спричинилася до заснування військово-історичного видавництва «Червона Калина», а також до відновлення журналу «Літературно-науковий вістник». А з 1924 року, після ухвалення польським сеймом антиукраїнського шкільного законодавства, УВО почала опікуватися товариством «Рідна школа», яке організувало український шкільний рух.

Емблема СТ «Україна».
Львів, 1920-ті роки

Ця військова організація спричинилася й до військово-патріотичного виховання української молоді в рамках легальних молодіжних товариств і організацій: передусім таких, як «Сокіл», «Луг», «Пласт». Так, колишній полковник Січових Стрільців Роман Дашкевич намагався відновити у Галичині мережу довоєнної січової організації. І, незважаючи на спротив польських

Похід українських пластунів до стрілецьких могил на Янівському цвинтарі. Львів, 1924 рік

органів влади, 1925 року заснував нову молодіжну організацію «Луг», яка займалася фізичним та патріотичним вихованням молоді. «Пластом» у цей час керував Іван Чмола — ще один довголітній військовий соратник керівника УВО Є. Коновальця.

Українську молодь було залучено до громадського руху з охорони воєнних могил. Це сприяло становленню патріотичного руху, який отримав популярну назву «культу героїв». Він виник у червні 1921 року у Львові, де було створено Крайовий комітет охорони воєнних могил на чолі з ветераном Визвольних змагань та одночасно членом УВО Б. Гнатевичем. Товариство виявляло, впорядковувало та доглядало могили полеглих у національно-визвольній боротьбі українських вояків. Вшануванню пам'яті героїв присвячувалися найрізноманітніші популярні у молодіжних колах

Титульна сторінка 1-го номеру журналу «Літопис Червоної Калини». Львів, 1929 рік

Група учнів Стрийської гімназії: у другому ряду справа — Степан Бандера. Стрий, 1927 рік

заходи. Так, наприклад, регулярно проходили урочисті вечори: «Листопадове свято», «День злуки українських земель», «День Української Галицької Армії», «Вшанування загиблих під Крутами» тощо.

За окремим завданням Проводу УВО були створені підпільні гуртки української молоді у гімназіях. Найвідомішою серед них була «Організація вищих клас українських гімназій», що виникла 1924 року. Члени цих підпільних гуртків організували бойкоти відзначень польських державних свят у гімназіях, розповсюджували серед школярів антидержавні листівки, збирали гроші на Бойовий фонд УВО тощо.

Багатьма молодіжними гуртками, які мали тісний зв'язок із УВО, керували майбутні провідники українського національно-визвольного руху. Від 1921 року учнівським гуртком у Станіславівській гімназії керував Степан Ленкавський, гурток у філії Академічної гімназії Львова 1923 року очолив Роман Шухевич, а молодіжним гуртком у Стрийській гімназії керував Степан Бандера.

Чимало уваги Українська Військова Організація присвячувала пропаганді своїх ідей серед українського населення, поясненню йому своєї мети та завдань діяльності. 1921 року, завдяки сприянню УВО, з'явився часопис «Наш шлях». З жовтня 1923 року у Львові коштом УВО почала виходити легальна газета «Новий час», головним редактором якої був член Крайової команди УВО Д. Паліїв. А у другій половині 1920-х років організація почала видавати власний нелегальний журнал «Сурма», який друкували за кордоном. Окремими засобами агітації УВО були різноманітні листівки, відозви, брошури тощо.

Для усіх нових членів керівництво організації влаштувало спеціальні навчальні курси (вишколи). На них викладали методи підпільної боротьби, основи конспірації, навчали вміння поводитися після затримання поліцією тощо. А завдяки налагодженню стосунків із німецькими військовими колами, Євген Коновалець навіть зумів організувати спеціальні навчання в Німеччині (1923, 1924) та Вільному місті Данціг (1925). Окремі вишколи проводилися влітку в Карпатах (1927–1929), а також у Львові (1929).

З утворенням Української Військової Організації у її складі відразу ж виник спеціальний відділ, відповідальний за збір інформації про військові сили ворогів, — Реферат розвідки. Для отримання необхідної інформації потрібно було налагодити сильну розвідувальну мережу. Вчасні та об'єктивні дані про становище у ворожому таборі давали змогу здійснювати успішні акції, удосконалювати методи й принципи подальшої боротьби проти окупаційної влади. Частина цієї розвідувальної інформації постачали німецьким та литовським військовим колам в обмін на фінансову та дипломатичну підтримку українського підпілля.

Відповідаючи на силові дії з боку польського уряду, УВО періодично вдавалася до заходів активного спротиву. Першою такою резонансною акцією був замах, який здійснив бойовик УВО Степан Федак (Смок) 25 вересня

Фрагмент першої сторінки нелегального журналу УВО «Сурма». 1929 рік

Володимир Садовський

Степан Федак

Теофіл Ольшанський

1921 року, на життя львівського воєводи Казимира Грабовського та керівника Польської держави Юзефа Пілсудського. Замах відбувся на центральній львівській площі, на Ринку, перед входом до ратуші: польський воєвода був поранений, але Юзеф Пілсудський уцілів.

Улітку 1922 року на з'їзді окружних командантів УВО у Львові було вирішено підтримати масовою саботажною акцією заходи уряду Є. Петрушевича, спрямовані на визнання ЗУНР міжнародною спільнотою. Крім цього, упродовж 1922 року члени УВО вчинили низку нападів на т. зв. «хрунів» (зрадників, що співпрацювали з окупантами). Найбільшого розголосу набуло вбивство кандидата в послы сейму С. Твердохліба, який від самого початку польської окупації українських земель почав пропагувати лояльність українців щодо Польської держави. Замах учинили 15 жовтня 1922 року поблизу Кам'янки-Струмилової (тепер — Кам'янка-Бузька Львівської області) молоді члени УВО — Іван Пасіка та Володимир Садовський. А 30 серпня 1924 року підпільники убили директора української гімназії в Перемишлі Софрона Матвіяса, який особливо вислужувався перед поляками.

5 листопада 1924 року молоді члени УВО — Теофіль Ольшанський та Микола Ясінський — спробували вбити президента Польської держави Станіслава Войцеховського (під час його візиту до Львова). Хоча атентат і був невдалий, однак після нього і аж до кінця існування Другої Речі Посполитої жоден керманіч Польщі не наважувався офіційно відвідати Львів чи Східну Галичину.

Юрій Старосольський (у центрі) під час мандрівки пластового куреня «Лісові чорти» до польсько-чехословацького кордону. Гора Кругла Млака, 29 липня 1928 року

Значним та голосним актом індивідуально-го терору як прояву протесту української молоді проти агресивної полонізації було знищення польського шкільного куратора Станіслава Собінського, який активно проводив заходи з руйнування українського шкільництва. Акцію здійснили 19 жовтня 1926 року у Львові молоді члени УВО — Роман Шухевич та Богдан Підгайний.

Основними джерелами фінансування УВО були матеріальна допомога з-за кордону, яку надавали українська діаспора та уряди Німеччини та Литви, а також кошти, здобуті під час експропріаційних акцій (т. зв. «ексів»). УВО суворо дотримувалася принципу, згідно з яким метою експропріацій було вилучення винятково державних грошей. Отримані завдяки «ексам» гроші використовували для потреб визвольної боротьби.

Для проведення «ексів» Крайовий командант УВО Ю. Головінський створив спеціальну групу бойовиків — «Летючу бригаду». До складу останньої входили досвідчені вояки: Ю. Головінський — керівник, Іван Паславський та Омелян Сенік — заступники керівника, Федір Яцура — піротехнік групи, Микола Ковалисько, Володимир Моклович, Прокіп Матійців, Василь Атаманчук, Микола Бігун, Антін Стефанишин, Михайло Вербицький, а також молоді підпільники Микола Ясінський, Роман та Ярослав Барановські. Серед найвідоміших акцій «Летючої бригади» були напади на поштові транспорти під Калушем 30 травня 1924 року, під Богородчанами 29 липня 1924 року, під Дунаєвом біля Помор'я у жовтні 1924 року та інші. 1925 року було експропрійовано 28 тисяч злотих під час нападу на поштовий уряд міста Сьрем у Познанщині. Особливо блискуче було проведено акцію 27 березня 1925 року, коли без жодного пострілу було вилучено гроші з поштового автомобіля у дворі Головної пошти Львова (за офіційними даними, було забрано 32 540 злотих). А останньою гучною акцією «Летючої бригади» було викрадення 18 липня 1925 року з поштової каси в Долині 6 800 злотих. Загалом, протягом 1924–1925 років бойовики УВО здобули близько 200 тисяч злотих: згідно з тогочасним курсом, це становило приблизно 40 тисяч американських доларів, що було тоді чималою сумою.

Керівництво організації наголошувало, що «ми далекі від возвеличування терору... Терор — це лише частина боротьби. Кожний терористичний акт мусить знайти відповідний відгук серед власної спільноти. Він не повинен бути актом помсти одиниці: навіть хоча б він і був спонтанним вчинком, але мусить стати немов висловом осуду, що його виказав увесь народ». Обґрунтовуючи силові методи діяльності (терор, бойкот, саботаж тощо), українські підпільники постійно покликалися на міжнародну практику.

Михайло Колодзінський.
Загинув у березні
1939 року, захищаючи
Карпатську Україну

Книга Володимира Колодзінського, роботу над рукописом якої він завершив у середині 1938 року

ніч на 1 листопада українські підпільники встановили українські національні прапори з написами «У.В.О.» на будинках польських державних установ, зокрема на ратуші, а також на пагорбі Люблінської унії (нині — Високий замок). Також тієї ж ночі молодий член організації і пластун Ю. Старосольський вивісив жовто-блакитний прапор на будівлі університету імені Яна Казимира (нині — Львівський національний університет імені Івана Франка), що в центрі міста. Вранці українська молодь розкидала по місту відозви УВО, які закликали українську громаду до подальшої боротьби, а вдень, після панахиди у Соборі святого Юра, Михайло Колодзінський розгорнув перед багатотисячним натовпом, що зібрався на Святоюрській горі, синьо-жовтий прапор із літерами «У.В.О.». Опісля відразу розпочалася багатотисячна демонстрація. Коли ж польська поліція спробувала розігнати демонстрантів, то озброєні члени УВО, що були серед мітингувальників, відкрили вогонь. І лише отримавши підмогу, польська поліція придушила виступ.

Очевидно, масова акція 1 листопада 1928 року свідчила про зростання політичного впливу УВО.

Аналогічні форми боротьби тривалий час використовували у своїй національно-визвольній боротьбі ірландський, польський, македонський та інші національні рухи.

Бойові акції УВО були найяскравішим виявом протесту проти окупаційної влади, адже вони давали впевненість населенню, що існує невидима українська сила, яку треба зміцнювати і якій треба допомагати. Ці організовані акти спротиву переконували більше, ніж протести й петиції легальних партій. Вони також більше відповідали нахабному стилеві польської системи цькування українського цивільного населення, зрівноважуючи її відповіднішою мовою.

Час од часу українське підпілля проводило масові акції, що були розраховані на значний пропагандистський ефект. Серед таких акцій УВО особливо виділяються події 1 листопада 1928 року. Того дня українці Львова відзначали десяту річницю «Листопадового чину». В

Висновки

Діяльність Української Військової Організації була важливою складовою української національно-визвольної боротьби ХХ століття. УВО опиралася на досвід аналогічних революційних бойових організацій, що діяли в інших країнах, виборюючи незалежність. Протягом 1920-х років ця організація у відповідь на жорстокі дії польського окупаційного режиму здійснила низку заходів активного та пасивного спротиву. Поставивши собі за мету побудувати на українських землях самостійну державу, УВО вважала придатними для цього всі засоби — від легальної політики до збройного повстання. Індивідуальний терор, саботаж, експропріаційні акти та інші силові методи вважалися ефективними засобами протидії колонізаторській політиці польського уряду та стимулами для мобілізації українського населення. Революційна практика УВО імпонувала прагненням української молоді, в середовищі якої з'явилося чимало її послідовників. Врешті, діяльність УВО заклала організаційні початки для об'єднання всіх націоналістичних організацій, утворення, розвитку, діяльності ОУН та подальшої боротьби за Українську державність.

4.2. Утворення ОУН та її діяльність

Упродовж 1920-х років у Галичині та на території Чехословаччини, де перебувало багато представників української політичної еміграції, виникла низка організацій націоналістичного спрямування. Зокрема, українські гімназисти Галичини створили Організацію вищих клас українських гімназій, студенти Українського таємного університету у Львові — Групу української державницької молоді. 1926 року обидві ці організації об'єдналися у Спілку української націоналістичної молоді (СУНМ). Саме тоді у Чехословаччині (1922 року) виникла Група української національної молоді (ГУНМ), до якої ввійшли молоді емігранти-галичани. А 1925 року, на основі злиття наддніпрянських емігрантських організацій Чехословаччини, виникла Легія українських націоналістів (ЛУН).

Урешті, наприкінці 1920-х років з'явилася ідея об'єднати окремі групи в єдину потужну націоналістичну організацію. Ініціатором об'єднання виступила УВО, яка мала найрозгалуженішу мережу та найбільшу кількість активних членів і симпатиків. Спочатку відбулося кілька установчих конференцій, а у період від 28 січня до 3 лютого 1929 року у Відні пройшов установчий Конгрес (Великий збір)

Члени Групи української національної молоді перед конференцією організації. Передмістя Праги, 1927 рік

Лідер Легії українських націоналістів полковник Микола Сціборський

українських націоналістів. У роботі Конгресу взяли участь представники УВО, СУНМ, ГУНМ та ЛУН, які проголосили утворення Організації Українських Націоналістів (ОУН). Головою керівного органу — Проводу українських націоналістів (ПУН) — одногосно було обрано Євгена Коновальця.

У політичному сенсі ОУН не стала ідеологічною надбудовою для УВО, як це заявляв дехто із противників націоналістів, а, навпаки, з часом повністю поглинула її. УВО перетворилася на Бойову референтуру (відділ) ОУН, що вирішувала спеціальні завдання бойової діяльності. Проте УВО відразу не припинила свого існування. Підпільники тривалий час підтримували поголос про те, що УВО продовжує існувати як автономна структура. Метою поширення такої

дезінформації було бажання заплутати польську поліцію.

Головною політичною метою ОУН засновники організації оголосили відновлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території. І це завдання планувалося реалізувати шляхом національної революції.

Ідеологія ОУН ґрунтувалася на засадах нового «чинного націоналізму», системні основи якого заклав Дмитро Донцов ще 1926 року у праці

Учасники 1-го Великого збору українських націоналістів, на якому було створено ОУН. Відень, 1929 року

«Націоналізм». «Чинний націоналізм» проголошував націю абсолютною цінністю і вимагав повного підпорядкування їй інтересів окремої особи, підкреслював роль провідника і національної еліти, що мали уособлювати «волю нації». Прихильники ідеології Д. Донцова відкидали демократичні та ліберальні принципи, вважаючи, що вони руйнують національну єдність. Економіку майбутньої Української держави планувалося будувати на основі поєднання приватної, націоналізованої та кооперативної форм власності. ОУН відкидала будь-який партійний чи класовий поділ та представляла себе як домінуючу силу українського суспільного життя як на українських землях, так і за кордоном.

У певний період ідеологічна платформа ОУН зазнала впливу італійського фашизму, який наприкінці 1920-х років зацікавив багатьох європейських політиків як своєрідна антитеза «дикому капіталізмові» та більшовицькій ідеології. Однак необхідно наголосити, що між фашистами та українськими націоналістами існувала принципова розбіжність: на відміну від західноєвропейського фашизму, український націоналізм був ідеологією бездержавної, пригнобленої нації. До того ж очільники ОУН критично ставилися до німецького націонал-соціалізму, а особливо — до його расової доктрини. Обмежена співпраця з німецькою стороною, до якої вдалася ОУН у 1930-х роках, мала винятково прагматичний характер: українські націоналісти сподівалися, що Німеччина надасть допомогу у створенні Української держави.

Поява на політичній арені ОУН та її активна діяльність спричинила

Дмитро Донцов і Олена Теліга.
Прага, 1930-ті роки

Титульна сторінка
першого видання програмної праці
Дмитра Донцова «Націоналізм»,
що вийшла у Львові 1926 року

Степан Бандера

Ярослав Старух

Зенон Коссак

критику з боку легальних українських партій. На адресу ОУН посипалися звинувачення в тому, що вона є провокаційною силою та діє на користь іноземних держав і розвідок. Залежно від своєї політичної орієнтації, українські легальні партії повторювали сфабриковані у Москві та Варшаві звинувачення. Прорадянські політики твердили, що ОУН нібито створили німці і що організація діє винятково на користь Німеччини. А українські політики із пропольського табору заявляли, наче ОУН було створено за підтримки радянської держави з бажанням нашкодити Польщі.

ОУН мала свої структури на території кількох країн. Найактивнішою ОУН була на теренах Західної України, де українські підпільники розгорнули пряму боротьбу проти польського режиму, який проводив послідовну антиукраїнську політику, що часто мала виразний кримінально-варварський характер. У відповідь на різноманітні утиски українського населення організація вчиняла так звані «акції прямої дії революційної боротьби»: атентати, саботаж, експропріації, напади на польські державні установи тощо.

Під час боротьби проти польського режиму ОУН виробила власну тактику, яка була оформлена у вигляді концепції «перманентної революції». Суть цієї концепції, заснованої на класичній оцінці політики як балансу сил, полягала в тому, що український народ зможе здобути свободу лише шляхом безперервного силового тиску на ворога. Розробниками ідей українського варіанту «перманентної революції» були підпільники молодого покоління: Степан Бандера, Степан Ленкавський, Ярослав Стецько, Ярослав Старух, Зенон Коссак, Михайло Колодзінський та Роман Шухевич.

Діяльність ОУН спричинила репресії з боку польської влади. Прикметно, що переслідувань зазнавали не лише підпільники, а й значно ширше коло українських діячів, часто зовсім не причетних до нелегальної роботи. Зокрема, у відповідь

Емблема Організації
Українських Націоналістів

на велику акцію саботажу влітку 1930 року, коли підпільники систематично вчиняли у Галичині підпали майна польських землевласників, польська влада відповіла погромами українських установ — «Просвіти», «Рідної школи», «Сільського господаря» та інших. Діючи згідно із принципом колективної відповідальності, польська поліція та військо не намагалися шукати безпосередніх виконавців підпалів, а застосували загальний терор проти активних у громадському житті українців.

Ось що про це писала у жовтні 1930 року закордонна преса. Так, зокрема, у газеті «Юнгдойче» (Німеччина) повідомлялося: «Минуло десять років, і ми змушені визнати, що Польща не зробила нічого, щоби виконати взяті на себе міжнародні зобов'язання щодо українців. Не впроваджено автономію, не створено українського університету, сотнями закриваються українські школи, а національні прагнення українців переслідуються. Водночас із денационалізаційними акціями щодо українців розгорнуто воєнну колонізацію і таким чином від українського хлібороба було відібрано сотні тисяч гектарів землі... Кого ж дивуватиме те, що такі методи викликають лише ненависть?» Британська газета «Манчестер Гардієн» писала: «Пацифікація українців з допомогою кримінальних експедицій є, без сумніву, найруйнівнішим нападом із тих, які будь-коли були здійснені на будь-яку національну меншину, і найгіршим порушенням зобов'язань щодо меншин. Адже і справді, упродовж трьох тижнів руйнувалася ціла культура, та й то — висока культура: кооперативи, школи, бібліотеки й установи, які побудували українці протягом довгих років праці,

Польська армія та поліція знущаються над українськими селянами.
Східна Галичина, 1930-ті роки

Відповідальні за державний терор проти української національної меншини Польщі: Юзеф Пілсудський, Феліціян Славой-Складовський, Броніслав Перацький. Останній був страчений за рішенням трибуналу ОУН 1934 року

жертв і ентузіазму». Газета «Нью-Йорк Геральд Тріб'юн» (США) писала: «В українських селах Східної Галичини польські кавалеристи і поліцейські брутально б'ють священиків і селян нагайками, ганебно гвалтують жінок, здирають із селянських осель дахи, закривають школи, грабують кооперативні магазини, нищать бібліотеки і реквізують у населення продукти». А кореспондент канадської газети «Манітоба Фрі Пресс» у грудні того ж року засвідчив: «Під час моєї поїздки в Галичину мою увагу привернуло нелюдське поводження з людьми у цьому краї: в багатьох містах і селах польська поліція зганяла українських селян і піддавала їх жорстоким тортурам без будь-яких причин на це... В одному з сіл я побачив п'ятнадцять катованих селян. Польські лікарі відмовилися надати їм медичну допомогу, а українських лікарів, які спробували оглянути їх, до них не допустили. Тоді я разом із іншими чотирма медиками взявся лікувати їх, але під час роботи нас заарештували, відправили до в'язниці і звинуватили в шпигунстві. Нам не дозволили спілкуватися між собою, а також із адвокатом. Навіть спробували закинути нам революційну діяльність, шпигунство на користь німців і більшовиків».

Павло Судоплатов, один із гнаних страхом «гвинтиків» радянської бивчої машини

Вважаючи особисто відповідальним за «пацифікацію» тодішнього міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького, українські підпільники вбили його 1934 року у Варшаві. Після цього атентату польська поліція заарештувала кількох провідних діячів ОУН, зокрема і Крайового провідника Степана Бандеру. Під час двох тривалих судових процесів С. Бандеру засудили до страти, яку, з огляду на суспільний резонанс

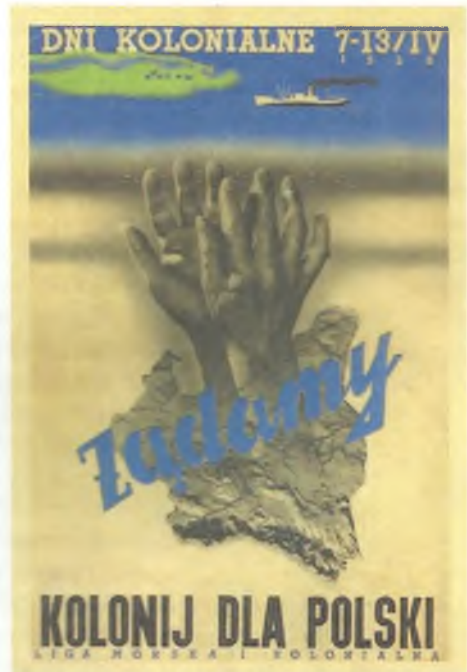
справи, замінили на позитивне ув'язнення. Безкомпромісна патріотична позиція, відстоювання українських інтересів у суді зробили С. Бандеру відомим серед усіх українців і справжнім національним героєм.

Окрім бойових акцій, ОУН проводила масові заходи. Найвідомішим серед них стала «шкільна акція», спрямована на захист українських навчальних закладів та права українців навчатися рідною мовою. Крім цього, підпільники провели акції, спрямовані на боротьбу з пияцтвом та тютюнопалінням, кампанію вшанування пам'яті українських героїв, що полягли у боротьбі за незалежну Українську державу.

Паралельно з діяльністю у Західній Україні ОУН намагалася поширити свій вплив і на терени Радянської України. Однак, на відміну від Галичини, там не створювали єдиної підпільної мережі: цього не дозволяв характер більшовицької окупації. Контакти з невеликими українськими групами опору з Наддніпрянщини підтримував безпосередньо полковник Коновалець. Із розсекречених документів НКВС відомо, що прихильники УВО—ОУН були у найближчому оточенні відомого українського письменника Миколи Хвильового та ідейного комуніста Миколи Скрипника. Під час судових процесів над Спілкою визволення України та Спілкою української молоді було оприлюднено факти, які свідчать, що підсудні були ознайомлені із програмними документами ОУН.

У середині 1930-х років стало очевидно, що чисельність та впливи ОУН зросли настільки, що організація почала становити загрозу вже не лише для Польщі, а й для СРСР. Тому з особистого наказу більшовицького лідера Йосифа Сталіна було проведено таємну спецоперацію. Агент НКВС Павло Судоплатов 23 травня 1938 року в Роттердамі вбив Євгена Коновальця. Головною метою цього атентату було бажання позбавити ОУН вищого керівництва і, таким чином, домогтися розколу серед націоналістів.

Смерть полковника Коновальця стала важким ударом для національно-визвольного руху, наслідки якого відчувалися ще довгі роки. Зі смертю провідника обірвалися контакти з мережею ОУН у Наддніпрянській Україні. Окрім того, загострилося протистояння в самій організації. Новим провідником ОУН було обрано Андрія Мельника, довголітнього соратника

Кумедність такого «жадання» колоній стала очевидною вже через рік, коли Польща сама стала колонією Німеччини.

Польський плакат 1938 року

Перша сторінка найвпливовішої щоденної голландської газети «Телеграф» із матеріалом про вбивство Євгена Коновальця

Коновальця, який представляв середовище ветеранів організації, що перебували за кордоном. Члени ОУН старшого покоління, які гуртувалися навколо А. Мельника, не змогли знайти спільної мови із молодими підпільниками, що діяли в Галичині і яких очолював С. Бандера. Врешті, все це призвело до розколу ОУН на дві фракції, одна із яких підтримала А. Мельника, а інша — С. Бандеру. Однак, не зважаючи на це, обидві фракції боролися за єдину мету — відновлення Української держави. Й українські націоналісти обох фракцій вважали, що такий шанс з'явиться лише з початком світового збройного конфлікту.

Висновки

Утворення ОУН стало відповіддю на ті політичні виклики, що постали перед українцями наприкінці 1920-х років. В умовах, коли революційний шлях створення незалежної Української держави не мав реальної альтернативи, виникла потреба у чіткому формулюванні політичної платформи українського націоналізму і об'єднанні націоналістичних угруповань. Завдяки ініціативі та зусиллям УВО, в лютому 1929 року виникла ОУН, що визначила своєю головною метою відновлення незалежної соборної Української держави, яка мала включати всі українські етнічні території. Ідеологією ОУН став «чинний націоналізм», основи котрого заклав у своїх творах

Дмитро Донцов. Очоливши національно-визвольний рух, ОУН виробила тактику «перманентної революції», що полягала у постійному силовому тиску на окупаційні режими держав, які поділили між собою українські землі. Структури ОУН діяли на території кількох держав, і активними членами організації напередодні Другої світової війни були нільканадцять тисяч молодих патріотів. Остерігаючись посилення впливів українських націоналістів, уряди Польщі та СРСР вели проти них жорстоку боротьбу.

4.3. Карпатська Україна

Територія Закарпаття під офіційною назвою «Підкарпатська Русь» увійшла до складу Чехословацької республіки (ЧСР) після завершення Першої світової війни. Згідно з умовами Сен-Жерменського мирного договору, що був укладений 10 вересня 1919 року між країнами-переможницями та Австрією, мешканці Закарпаття мали отримати від чехословацького уряду права автономії із найширшими повноваженнями у сфері самоврядування. Однак празький уряд протягом майже всього міжвоєнного періоду свідомо зволікав із наданням автономії Підкарпатській Русі. Офіційна Прага побоювалася, що це може спричинити зростання українського національно-визвольного руху на Закарпатті та посилення у краї відцентрових тенденцій.

Одним із головних ідейних натхненників та лідерів українофільського руху на Закарпатті у міжвоєнний період був греко-католицький священник, багаторічний директор Ужгородської учительської семінарії отець Августин Волошин. Він був послом (депутатом) до чехословацького парламенту, а 1933 року заснував Руську Християнську Народну Партію, що стояла на проукраїнських позиціях.

Українофіли наголошували на етнічній, мовній та культурній єдності місцевого населення Підкарпатської Русі із рештою українського народу по інший бік Карпат і прикладали чималі зусилля для підвищення рівня національно-культурного розвитку мешканців Закарпаття. Велику роль у становленні української національної ідентичності на Закарпатті відіграли такі культурні і спортивні товариства, як «Просвіта», «Пласт» та «Січ».

Опонентами українофільства в краї виступали русофільські політичні організації, які мали покровителів у столицях кількох держав. Головною ідейною платформою русофілів було визнання належності корінного населення краю до «великого російського народу». Але русофільство на Закарпатті не було однорідним і, відповідно до зовнішньополітичних орієнтацій, поділялося на три основні течії: мадярофільську, очолювану лідером Автономного Земледільського Союзу

Августин Волошин

(АЗС) Андрієм Бродієм, що виступала за повернення краю до складу Угорщини; полонофільську, репрезентовану Русской Национально-Автономной Партией (РНАП) під головуванням Степана Фенцика, що фінансувалася Польщею; чехофільську, представниками якої були депутати празького парламенту Леонід Бачинський та Іван П'єщак. Так Прага, Будапешт та Варшава активно підтримували русофілів як ідейно-політичних опонентів українофільської течії.

Восени 1938 року Чехословаччина пережила складну політичну кризу, кульмінацією якої стала Мюнхенська конференція, учасниками якої був рейхсканцлер Німеччини Адольф Гітлер та прем'єр-міністри Італії — Беніто Муссоліні, Великобританії — Невіл Чемберлен та Франції — Едуард Даладье. На цій конференції лідери великих держав вирішили, що Чехословаччина повинна передати Німеччині заселену етнічними німцями Судетську область. А під впливом Берліна свої територіальні претензії до Праги висунули ще й Угорщина та Польща.

Втративши значну частину території своєї країни, чехословацька влада вирішила забезпечитися від імовірних внутрішніх конфліктів й пішла на поступки вимогам словаків та українців. Тож 11 жовтня 1938 року, у відповідь на вимогу політичних сил Підкарпатської Русі, офіційна Прага призначила перший автономний уряд, який очолив русофіл Андрій Бродій. До цього уряду ввійшло четверо представників русофільського (А. Бродій, С. Фенцик, Е. Бачинський, І. П'єщак) і двоє українського (Ю. Ревай та А. Волошин) напрямків. Але уряд на чолі з А. Бродієм проіснував недовго — лише 15 днів. Причиною цього стало те, що очільник уряду вів таємні перемовини з Будапештом щодо приєднання краю до Угорщини. Про це стало відомо чеській владі, яка звинуватила його у державній зраді і 26 жовтня 1938 року заарештувала. Зрада Бродія спричинила загальну недовіру до

Читальня товариства «Просвіта» у Великому Бичкові на Рахівщині. 1920-ті роки

всього русофільського руху, і новим прем'єр-міністром був призначений лідер українофільського напрямку Августин Волошин.

Щойно новий уряд Підкарпатської Русі розпочав свою діяльність, як зазнав першої кризи. 2 листопада 1938 року відбувся перший Віденський арбітраж за участю Німеччини та Італії, за рішенням якого Чехословаччина була змушена передати Угорщині південні округи автономних Словаччини та Підкарпатської Русі, значну частину населення яких становили угорці. Тож Закарпаття втратило понад 12% своєї території (1523 км²), на якій було 97 населених пунктів, зокрема й найбільші міста: Ужгород, Мукачеве, Берегове. Там мешкало близько 175 тисяч осіб, і серед них — понад 33 тисячі українців. Це була важка втрата для автономного краю, особливо з економічного погляду. Відповідно до ухвал Віденського арбітражу, евакуація державних установ і майна з територій, які передавалися Угорщині, повинна була завершитися до 10 листопада 1938 року. Підкоряючись рішенням арбітражу, уряд А. Волошина був змушений перенести свою канцелярію з Ужгорода до Хуста, який став столицею автономного українського краю у складі федеративної Чехо-Словацької республіки.

22 листопада 1938 року Національні збори у Празі ухвалили конституційні закони про автономію Словаччини та Підкарпатської Русі. Чехо-Словаччина офіційно перетворилася на федеративну республіку. Кабінет міністрів Підкарпатської Русі був визнаний складовою частиною центрального уряду у Празі. У найближчі п'ять місяців

Ці люди вирішили долю Чехословаччини.
Мюнхен, 1938 рік

Галеаццо Чіано та Йоахім Ріббентроп
підписують протокол 1-го Віденського
арбітражу. Мюнхен, 2 листопада 1938 року

У той час поляки вже домовилися про
свій шматок членованої Чехословаччини.
Варшава, 11 листопада 1938 року

Брати Климпуші: крайній праворуч — Дмитро. Ясіня, 1930-ті роки

Перша сторінка львівської щоденної газети «Українські вісті» від 21 листопада 1938 року

Члени уряду автономії: міністр торгівлі і транспорту Юліан Ревай, прем'єр-міністр Августин Волошин, секретар Іван Рогач. Хуст, кінець 1938 року

планувалося провести вибори до представницького законодавчого органу української автономії — Союзу Підкарпатської Русі. Останній мав право змінити назву території краю та запровадити офіційну мову урядування. Однак кабінет А. Волошина не бажав зволікати з важливими для народу рішеннями. І вже 25 листопада 1938 року видав розпорядження про запровадження на території краю української («малоруської») мови, а наприкінці грудня розпустив земський (крайовий) уряд у Хусті й офіційно дозволив вживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» також назву «Карпатська Україна». Уся виконавча влада в краї перейшла до уряду А. Волошина. Пріоритетним напрямом його політики стала законотворча діяльність, покликана наповнити реальним змістом статус автономного краю як суб'єкта федерації у складі Чехо-Словацької республіки.

А 9 листопада 1938 року в Хусті була створена напіввійськова структура під назвою «Організація Народної Оборони Карпатська Січ» (ОНОКС). Її очолив Дмитро Климпуш, колишній підстаршина австро-угорської армії та керівник спортивно-пожежного товариства «Січ». У статуті організації зазначалося, що ОНОКС не є партійним утворенням, а її метою є оборона державних інтересів Карпатської України. Членами Карпатської Січі могли стати всі громадяни автономії, які досягли 18-ти років. Січовики мали право носити військовий однострій, відзнаки та легку зброю. Керівним органом Карпатської Січі стала Головна команда. Окремо було створено Генеральний військовий штаб, який очолив полковник Михайло

Колодзінський. Ядро штабу сформували члени Організації Українських Націоналістів із Галичини. У цей час галицькі добровольці поодинокі або озброєними групами почали переходити польсько-чехо-словацький кордон для вступу до Карпатської Січі.

До лав Карпатської Січі записувалися представники національно свідомої частини мешканців краю: вчителі, лікарі, дрібні службовці, студенти, гімназисти, семінаристи, а також робітники і селяни. В окремих населених пунктах вступ до війська набув масового характеру. Інколи до складу організації включали чи не все чоловіче населення села. Дуже швидко Карпатська Січ перетворилась на загальнонокрайову організацію Карпатської України. Окрім того, в ОНОКС було чимало вихідців із Волині, Буковини та Наддніпрянщини, що надавало їй, таким чином, загальноукраїнський характер.

Січовики проходили військову та бойову підготовку у гарнізонах. Вишколом та організацією охоронців краю як військового формування займалися 22 офіцери чехословацького війська та колишні військовослужбовці армії УНР і УГА. Так, наприклад, у Хусті перебували генерал-хорунжі армії УНР Микола Капустянський та Всеволод Петрів.

Січовиків залучали до боротьби проти польських та угорських диверсійних загонів, що нападали на територію Карпатської України. Угорці проводили акти саботажу та диверсій на комунікаціях (пошкодження мостів, пошти, телеграфу, залізниці, автошляхів), убивали представників влади, чехословацьких жандармів, прикордонників,

Боець Карпатської Січі разом із чеським поліцейським патрулюють вулиці міста.
Хуст, кінець 1938 року

Вхід до готелю, де розмістився штаб ОНОКС. Хуст, кінець 1938 року

Члени Головної команди Степан Росоха, Дмитро Климпуш та Іван Рогач зустрічають гостей біля будівлі ОНОКС. Хуст, 1938 рік

військових, поширювали антиукраїнську пропаганду, готуючи ґрунт для приєднання краю до Угорщини. Загалом до 10 лютого 1939 року відділи Карпатської Січі взяли участь у 22-х боях і сутичках з угорськими терористами.

Найбоездатніші частини Карпатської Січі розташувалися в столиці Карпатської України — Хусті. До складу Хустського коша на чолі зі Степаном Сулятицьким входило 5 сотень (близько 720–740 осіб). Найкраще вишколеними та озброєними були січовики 1-ї та 2-ї сотень, які разом нараховували близько 320 чоловік. Їх навіть називали «спеціальною гвардією».

Іншими напрямками діяльності Карпатської Січі в 1938–1939 роках стали культурно-просвітницька робота серед українського населення, участь у відзначенні національних і релігійних свят у Карпатській Україні, проведення демонстрацій

та мітингів, передвиборчої кампанії. Карпатська Січ регулярно випускала плакати, відозви, листочки, організовувала пропагандистські заходи.

Цією діяльністю займалася спеціально створена у січні 1939 року «Летюча естрада» на чолі з письменником та режисером Миколою Чирським. Загальне керівництво здійснювало художньо-мистецьке товариство Карпатської України «Говерля», до якого належали провідні письменники, поети, художники Карпатської України. Ця пересувна група у січні – на початку лютого 1939 року відвідала міста і містечка Закарпаття з драматичними виставами, святковими концертами, масовими політичними акціями, працюючи над підвищенням рівня національної та політичної свідомості українського населення краю. З просвітницькою метою при Головній команді ОНОКС в Хусті, на вул. Румунській 1, також було засновано січову книгарню, бібліотеку та музей національно-визвольної боротьби.

А 1 січня 1939 року виникла «Жіноча Січ». Її очолили Стефанія Тисовська та Марія Химинець. Окрім медичної служби та функцій Червоного Хреста, січовічки виконували роль зв'язкових та розвідниць, передавали вказівки та накази Головної команди в окружні та місцеві осередки Карпатської Січі. Чимало дівчат працювало у радіотелеграфній і телефонній службах, забезпечуючи зв'язок між командами ОНОКС. Інколи січовічкам доводилося виконувати надзвичайно відповідальні і важкі завдання розвідувального характеру, здобуваючи інформацію про розташування чехо-

словацьких військових частин та плани військового командування в краї.

Жіночі відділи брали активну участь у громадсько-політичному та національно-культурному житті Карпатської України. Зокрема, вони організували різноманітні вечори, свята, панахиди в пам'ять за загиблими січовиками, урочисті походи, брали участь у мітингах, демонстраціях, передвиборчій кампанії. Січовічки також проводили активну культурно-просвітницьку роботу, поширювали українську літературу та пресу, збирали кошти на потреби Карпатської Січі, надавали соціальну допомогу бідним родинам. Окрім того, «Жіноча Січ» займалася пошиттям січових одностроїв, виготовленням національних і січових прапорів, мистецьким оформленням залів для зібрань. Але найважчою таки була праця медичного персоналу, який у надзвичайно складних умовах надавав допомогу пораненим воякам.

Основною проблемою Карпатської Січі була нестача зброї. Правовий статус організації не був закріплений жодним законом автономії, а тому не було легального способу озброєння відділів січовиків. Але напруга на кордонах автономії змушувала військове керівництво шукати альтернативні шляхи забезпечення зброєю та амуніцією.

Намагаючись взяти під цілковитий контроль процес формування Карпатської України, офіційна Прага 16 січня 1939 року прислала на посаду міністра внутрішніх справ автономії чеського генерал-русофіла Лева Прхалу. Призначення на таку важливу посаду неукраїнця спричинило масові акції

Керівники «Жіночої Січі»
Стефанія Тисовська та Марія Химинець

Плакат, виданий ОНОКС.
Художник Михайло Михалевич, 1938 рік

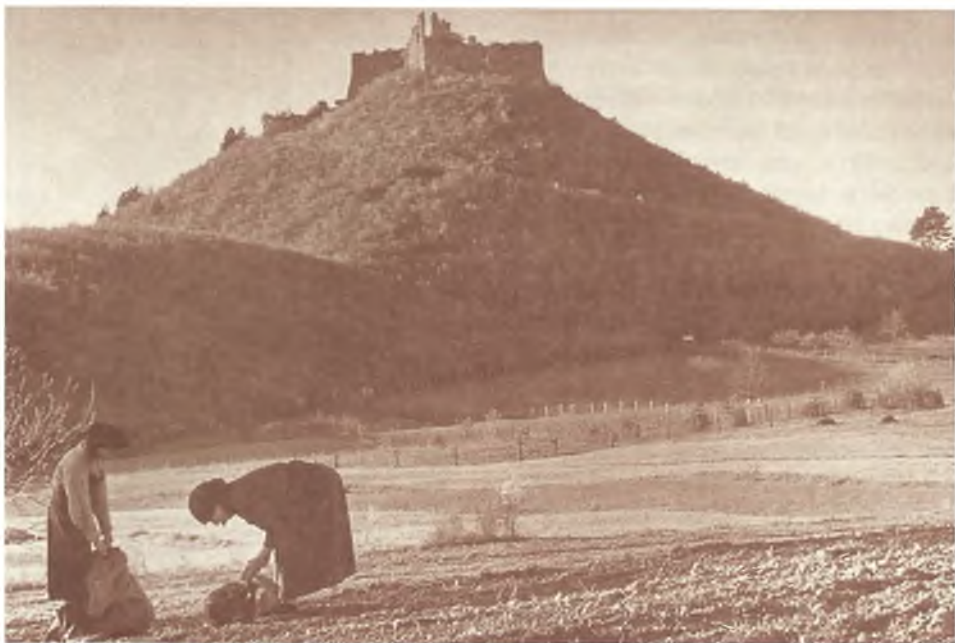
Лев Прхала

протесту, на які січовики вийшли з гаслами «Січі — зброю!».

У лютому 1939 року особовий склад Карпатської Січі становив уже майже 15 тисяч зареєстрованих членів. Проте брак кваліфікованих інструкторів та нестача зброї став причиною того, що військовий вишкіл устигли пройти лише 2 тисячі січовиків.

Унаслідок Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року було втрачено найбільш промислово розвинуті південні землі краю. Карпатська Україна позбулася майже всіх залізничних шляхів, що фактично паралізувало інші галузі промисловості та ускладнило зв'язок із Прагою. Уряд А. Волошина намагався вирішити посталу проблему, розгорнувши програми будівництва залізних та автомобільних шляхів. Він також прикладав чималі зусилля, щоби покращити роботу пошти, телефонних та телеграфних ліній.

Найбільшими господарськими проблемами, що постали перед автономним урядом Карпатської України, були безробіття, інфляція та продовольча криза, а розвиткові сільського господарства перешкоджали безземелля та малоземелля селян. Основним багатством краю залишався ліс, однак його вирубка та продаж сповільнила економічна блокада, яку запровадили сусідні Угорщина та Польща.

Селянки працюють на полі біля Замкової Гори. Хуст, 1930-ті роки

Першочерговим завданням уряду стало забезпечення населення продуктами харчування. Особливо гостро ця проблема відчувалась у гірських та важкодоступних місцевостях. Тож 24 лютого 1939 року у Празі Карпатська Україна уклала договір із Румунією, згідно з яким Бухарест зобов'язувався постачати за низькими цінами кукурудзу, що частково розв'язувало проблему продовольчого забезпечення закарпатців.

Окрім того, уряд А. Волошина поставив вимогу про запровадження в усіх навчальних закладах, державних та інших установах Карпатської України української мови. Водночас розширилася мережа українських загальноосвітніх шкіл. Так, наприклад, були відкриті гімназії з українською мовою в Білках, Рахові та Ракошині, а також понад 50 нових міських та сільських народних шкіл. Навіть обговорювалося питання про відкриття народного університету і перенесення до Хуста Українського Вільного Університету, що на той час діяв у Празі. Активну діяльність розгорнуло товариство «Учительська громада», членами якого було приблизно 2 тисячі представників нової української учительської генерації.

Завдяки приїзду в Карпатську Україну відомих діячів та їхній співпраці з урядом, відчутно активізувалося українське культурне життя. До Хуста навідалися відомі українські поети та письменники Олександр Олесь, його син Олег Кандиба (Ольжич), Юрій Горліс-Горський, Улас Самчук, які ініціювали створення літературно-мистецького товариства «Говерля». Діяв державний театр «Нова Сцена» (режисер Ю. Шерегій), розпочала свою роботу перша в Закарпатті кіностудія «Terra-film». Уряд А. Волошина проводив також доволі активну політику в царині релігії: підтримуючи насамперед Греко-Католицьку Церкву, вірними якої була більшість українського населення краю, він водночас пішов на зближення з керівництвом Православної Церкви, намагаючись не допустити міжконфесійних конфліктів.

А 22 січня 1939 року Хуст урочисто відзначив 20-ту річницю проголошення Акту Злуки УНР та ЗУНР, що стало свідченням загальноукраїнських устремлінь автономії.

Та найважливішим етапом у становленні Карпатської України стали вибори до Союму, призначені на 12 лютого 1939 року. 18 січня вийшов урядовий декрет про створення партії Українське Національне Об'єднання (УНО), яка згуртувала у своїх лавах українофілів. І вже 27 січня керівництво Об'єднання сформувало список кандидатів у

Заснована січовиками книгарня у Хусті

посли (депутати) до Союму Карпатської України: до нього було включено 32 особи на чолі з Августином Волошиним. За підсумками виборів УНО здобуло масову підтримку населення: за Об'єднання проголосувало 92,4% виборців.

Але, побоюючись розгортання подій за словацьким варіантом, 6 березня президент Чехо-Словаччини Еміль Гаха провів реорганізацію уряду автономії. З посади міністра комунікацій було звільнено Юліана Ревая, а на його місце призначено Степана Ключурака, міністром внутрішніх справ знову став генерал Лев Прхала. Окрім того, президент Е. Гаха відтягував дату проведення першого засідання Союму Карпатської України. До того ж протягом 13–14 березня у Хусті та на його околицях спалахнули збройні сутички між карпатськими січовиками та чехо-словацькими військами. Хто перший розпочав стрілянину, встановити неможливо, але очевидно, що цей конфлікт був не лише епізодом суто військового протистояння, а й проявом українсько-чеського конфлікту інтересів. З одного боку, командування східної групи чехо-словацької армії на чолі з генералом Прхалю, дислоковане в автономних Словаччині та Карпатській Україні, намагалося не допустити озброєння Карпатської Січі та відокремлення краю, а з іншого, — влада Карпатської України прагнула меншої залежності та лише номінального підпорядкування Празі.

Після Віденського арбітражу Угорщина не відмовилася від своїх претензій на решту території Закарпаття. Підготовка до вторгнення на територію Карпатської України не припинялася ні на мить. А 24 лютого 1939 року Угорщина ввійшла в Антикомінтернівський пакт, цілком підпавши під вплив Третього Рейху. На той час останнє слово у розв'язанні конфлікту довкола Карпатської України належало Німеччині, що якийсь

Січовики закликають голосувати за Українське Національне Об'єднання. Лютий 1939 року

час приховувала свої справжні наміри і стримувала агресію Угорщини. Тож наприкінці 1938 – на початку 1939 років у дипломатичних і громадських колах європейських держав навіть усталася думка, наче Третій Рейх підтримує Карпатську Україну, маючи за мету гарантувати їй незалежність і використати її як основу для об'єднання всіх українських земель. Галас, здійснений із цього приводу європейською пресою, децю насторожив Угорщину та Польщу, а також зумовив саркастичну реакцію Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б), що свідчило про незацікавленість СРСР в існуванні Карпатської України. Він заявив: «Без сумніву, цілком можливо, що в Німеччині є божевільні, які мріють приєднати слова, тобто Радянську Україну, до комашки, тобто до так званої Карпатської України».

Але вже 6 березня 1939 року німецький рейхсканцлер Адольф Гітлер ухвалив рішення про остаточну ліквідацію Чехо-Словаччини. Й 12 березня офіційний Берлін дозволив угорському урядові окупувати Карпатську Україну. Наступного ж дня регент Угорщини адмірал Міклош Горті надіслав Гітлерові листа, в якому подякував фюреру «за багату ресурсами провінцію», що мала для Угорського королівства «життєве значення», зазначивши, що 16 березня 1939 року трапиться прикордонний інцидент, який випередить на два дні вторгнення угорської армії.

У той час події почали розвиватися з надзвичайною швидкістю. 14 березня парламент у Братиславі проголосив незалежність Словаччини. Зв'язок між Карпатською Україною та Прагою практично зник. Усі почали розуміти, що це остаточний крах ЧСР. З огляду на це, ввечері того ж дня А. Волошин проголосив Карпатську Україну незалежною державою. Водночас було створено новий уряд: прем'єр-міністром став д-р Августин Волошин, посаду міністра закордонних справ обійняв Юліан Ревай, внутрішніх справ — д-р Юрій

У день виборів до Союму Карпатської України

Герб Карпатської України, затверджений під час першого засідання Сойму

Угорщині? Лише після цього відомство Ріббентропа через свого консула в Хусті порадило А. Волошину «не чинити опір угорському вторгненню, бо німецький уряд у цій ситуації, на жаль, не може взяти Карпатську Україну під протекторат».

Уряд А. Волошина апелював також до інших держав. Ще 14 березня 1939 року офіційний представник хустського уряду в Празі Вікентій Шандор поінформував американського посла В. Карра про проголошення незалежності Карпатської України. Водночас міністр закордонних справ Юліан Ревай, перебуваючи в Берліні, передав через французьке посольство телеграму до уряду в Парижі з проханням про відповідне дипломатичне втручання з приводу угорської агресії. Однак Міністерство закордонних справ Франції мовчало. Водночас зондувалася позиція сусідньої Румунії, яка була союзницею ЧСР у Малій Антанті і єдина підтримувала Карпатську Україну в часи її автономного статусу. Однак Бухарест висунув власні територіальні претензії на східну частину краю.

Угорський диктатор Міклош Горті. З цим іменем асоціюються смерті тисяч закарпатських українців

Перевузник, господарства — Степан Ключурак, фінансів і комунікацій — д-р Юлій Брацкайко, здоров'я і соціальної опіки — д-р Микола Долинай. Після цього до Берліна була відправлена телеграма такого змісту: «Від імені уряду Карпатської України прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною Німецького Рейху. Прем'єр-міністр доктор Волошин. Хуст».

У міжчасі окремі підрозділи угорського війська вже перейшли кордони Карпатської України, а відповідь із рейхсканцелярії не надходила. Тож уранці 15 березня уряд Волошина ще раз звернувся до Берліна з конкретним запитанням: чи віддала Німеччина Карпатську Україну

У такій безвихідній ситуації 15 березня після обіду в Хусті розпочала свою роботу перша і остання сесія Сойму Карпатської України. Протягом трьох годин пройшло шість окремих засідань, на яких були ухвалені документи історичної ваги. Зокрема, таємним голосуванням Сойм обрав президентом новоствореної української держави Августина Волошина, а також ухвалив два закони, що мали статус конституційних і визначали форму нового державного утворення. Вони підтверджували, що Карпатська Україна є незалежною державою — республікою на чолі з президентом, обраним Соймом. Державною мовою Карпатської України проголошувалася українська. Державним прапором затвердили

національний синьо-жовтий прапор, а державним гербом — поєднання герба краю (ведмідь у лівому червоному півполі й чотири сині та три жовті смуги в правому півполі) з національним (тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі). Державним гімном Карпатської України оголосили національний гімн «Ще не вмерла Україна». Сойм також уповноважив уряд видавати, за згодою президента Карпатської України, розпорядження, що матимуть силу закону.

Утім, урядові новоствореної незалежної Карпато-Української Республіки так і не судилося взятися за виконання цих ухвал. Того ж дня, 15 березня 1939 року, угорські війська розпочали загальний наступ по всій території щойно проголошеної української держави. Й уряд Карпатської України разом із новообраним президентом були змушені залишити країну.

Однак боротьба за свободу краю не припинилася. Ще вранці 15 березня військовий міністр уряду Карпатської України Степан Ключурак видав наказ про створення збройних сил незалежної держави — Національної Оборони Карпатської України на чолі з полковником Сергієм Єфремовим. Також було призначено Генеральний військовий штаб у складі 11 чоловік на чолі з Михайлом Колодзінським. Тоді ж було оголошене мобілізаційне звернення до населення, яке транслювалося щопівгодини протягом дня. Базою для формування збройних сил краю стала Карпатська Січ.

До команд Національної Оборони зголосилося близько 2–3 тисяч чоловіків. Серед них були селяни, учні старших класів гімназій і

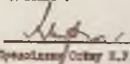
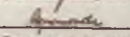
Перше засідання Сойму Карпатської України. Хуст, 15 березня 1939 року

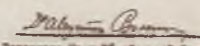
Конституційний Закон ч. 1.

- § 1. Карпатська Україна є незалежна держава.
- § 2. Назва Держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.
- § 3. Карпатська Україна є республікою з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.
- § 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.
- § 5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є дольшня.
- § 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: ведмідь у лівім червонім півоколі і чотири сині та три жовті смуги у правому півоколі і ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. — Переведення цього місця закону полишається окремому закону.
- § 7. Державний гімн Карпатської України є «Ще не вмерла Україна».
- § 8. Цей закон обов'язує зараз від його прийняття.

В Хусті, дня 15 березня 1939.

Підписав :

Президент Сойму К.П.

Військової Сойми К.П.

Президент Карпатської Респ.

Конституційний закон про проголошення незалежності Карпатської України

Степан Ключурак і Августин Волошин

Тогочасна листівка

Січовики ведуть бій із ворогом:
кадр із фільму, знятого в Словаччині
у квітні 1939 року

Угорські окупанти вже у Хусті.
На задньому плані можна розгледіти
поbitу кулями будівлю Карпатської Січі

студенти учительських семінарій, пластуни, січовики, українські військовослужбовці чехо-словацької армії, прикордонної охорони та жандармерії. Озброєних новобранців та січовиків відразу ж відправляли на антиугорський фронт.

Одним із найважливіших напрямків угорської агресії став наступ Берегівської військової групи, спрямований на столицю Карпатської України. Угорське командування прагнуло якнайшвидше захопити Хуст, аби заарештувати членів українського уряду і не допустити відкриття Сейму Карпатської України. Найкровопролитніші зіткнення відбулися на Севлюсько-Хустському відтинку фронту, кульмінацією яких став бій на Красному Полі. Тут січовики разом із українцями з чехо-словацької армії та студентами Севлюської учительської семінарії тримали оборону під керівництвом поручника І. Чучки та професора семінарії Я. Голоти. Проти погано озброєних вояків та студентів наступала регулярна угорська армія з танками, літаками, артилерією та важкою зброєю. Ця героїчна і самовіддана оборона забезпечила проведення історичної сесії Сейму Карпатської України, що уконституювала створення нової незалежної держави.

За угорськими даними, у боях на Красному Полі загинуло 230 січовиків, українських вояків чехо-словацької армії та добровольців. Окрім цього, мадяри захопили в полон 450 оборонців, серед яких було багато вихідців із Галичини.

16 березня о 16.00 до Хуста ввійшли перші підрозділи угорської армії на велосипедах. А за ними прибули піхота та артилерія.

Січовики, що не встигли відступити з головними силами, організували відчайдушний опір у місті. А невелика група січовиків під командуванням Михайла Колодзінського та Зенона Коссака відступила у гори в районі Рахова, сподіваючись там організувати партизанську боротьбу. Однак біля Солотвина вона була змушена вступити в нерівний бій з бандами угорських терористів. М. Колодзінський та З. Коссак потрапили у полон і 19 березня були розстріляні в Солотвинських копальнях.

Загалом під час окупації Закарпаття угорськими військами збройні сили Карпатської України провели близько 22-х великих і малих боїв. Утрати січовиків становили від 1 до 1,5 тисячі осіб убитими і зниклими безвісти. А 4,5 тисячі патріотів стали жертвами масового терору, який розгорнула угорська влада на захопленій території. Інші або залишили окуповану територію, або ж розпочали партизанську боротьбу.

18 березня 1939 року угорські війська повністю окупували територію Карпатської України, дійшовши на всіх карпатських перевалах до польського кордону. На території Закарпаття було запроваджено військовий стан і влада перейшла до військової адміністрації на чолі з генералом Бейлою Новаковичем. Після цього угорські каральні органи, за підтримки активістів із місцевого угорського населення, взялися за «очищення» території краю від «небажаних елементів».

Жертвами угорських репресій стали різні категорії місцевого населення, однак найжорстокіших переслідувань зазнали січовики, національно

Олександр Блестів

Одне із свідчень злочину: польські і угорські військові позують біля розстріляних ними полонених захисників Карпатської України. Березень 1939 року

Хрест Карпатських
Січовиків, заснований
1969 року Центральним
проводом Братства
Карпатських Січовиків

свідома інтелігенція, колишні державні і партійні службовці Карпатської України, представники греко-католицького духовенства. Були створені тюрми і концтабори у Тячеві, Великому Бичкові, Кривій, Рахові, Сваляві, Великому Березному. Після допитів і тортур арештованих патріотів вивозили паромом на середину течії Тиси і розстрілювали. Один із керівників хустських січовиків Олександр Блестів (Гайдамака), перебуваючи в хустській в'язниці, перед смертю шпилькою проколов собі палець і кров'ю написав записку: «Я, Олександр Блестів, 22-річний мешканець Хуста, іду на смерть за те, що любив свою рідну Україну». А у середині квітня 1939 року близько 1 200 в'язнів із Закарпаття було перевезено до угорського концтабору в с. Вор'юлопош поблизу Ніредьгази, де тортури і знущання над ними тривали до липня.

Що стосується галичан, то частину захоплених січовиків угорські військові та жандарми передали польським прикордонникам, які одразу ж стратили полонених на Верецькому перевалі. Інших полонених галичан польські прикордонники та угорські солдати і жандарми вбили на Яблунецькому (Татарському) перевалі поблизу с. Ясіня.

Так Польща вкотре проявила своє вкрай вороже ставлення до будь-яких проявів «українського іредентизму», сприяючи Угорщині в окупації території Карпатської України у березні 1939 року, вдаючись навіть до військових злочинів, розслідування яких, очевидно, є питанням часу.

Висновки

Паросток Української держави, створений на Закарпатті на початку 1939 року в украй складних міжнародних обставинах, був залишений на поталу угорському агресорові. Опір, який чинили бійці Карпатської України, був безпрецедентним випадком збройного виступу проти спроб територіальних змін у Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни. Бойовими діями проти регулярної угорської армії та польських диверсійних груп у трагічні березневі дні 1939 року карпатські січовики перед усім світом заманіфестували незламну волю українського народу до створення власної незалежної держави і героїчну готовність покласти своє життя на вівтар свободи. Ця оборона молоді української держави стала першим збройним виступом проти агресивних планів Третього Рейху та його тогочасних союзників.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

11
КЛАС

1

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 РОКИ)

1.1. Партизанський рух в Україні. Діяльність УПА

Друга світова війна принесла українському народу страшне лихо, численні втрати та нелюдські страждання. Тривалий час на території України проходили запеклі бої. Багатомільйонні людські жертви, руйнування економіки та соціальної інфраструктури, насильницькі депортації в Німеччину та Росію — ось неповний перелік того, що пережила українська земля у роки цієї війни.

Водночас в умовах боротьби двох тоталітарних імперій, якими були нацистська Німеччина та більшовицький Радянський Союз, Україна отримала хай невеликий, але все ж реальний шанс вибороти свою незалежність. Цим шансом спробувала скористатись Організація Українських Націоналістів, яка 1942 року створила одне з найбільших і найдієвіших підпільних формувань повсталих народів — Українську Повстанську Армію (УПА).

Але тоді на території України діяли не тільки українські повстанці, але й польські — Армія Крайова (АК), а також радянські партизани.

Листівка УПА «За Українську державу». Художник Ніл Хасевич

Зрозуміло, що кожна з цих формацій переслідувала свої цілі. Поляки боролись за відновлення Речі Посполитої в кордонах 1939 року, тобто включно із українськими Галичиною та Волинню. А радянські партизани воювали за Радянський Союз, який також вважав українські землі своїми. Лише Українська Повстанська Армія боролась за створення Самостійної Соборної Української Держави.

Після того, як нацистська Німеччина та більшовицький Радянський Союз розв'язали Другу світову війну, Польщу було поділено між цими агресорами. Тому польське збройне підпілля бере свій початок ще з кінця 1939 року. Але назву Армія Крайова польські підпільники прийняли лише у лютому 1942 року після кількох реорганізацій своїх структур. Армія Крайова підпорядковувалася польському еміграційному уряду в Лондоні і її діяльність поширювалася на всю територію довоєнної Польщі, включаючи Волинь і Галичину. Польські партизани одержували від Англії та інших країн-союзниць за антигітлерівською коаліцією фінансову допомогу, їм постачалася зброя та амуніція, у її лавах було багато іноземних військових спеціалістів.

На певному етапі українські підпільники спробували домовитися з Армією Крайовою про координацію їхніх дій проти спільних ворогів, якими були нацистська Німеччина та радянська Росія. Однак досягнути порозуміння не вдалося з огляду на претензії поляків на українські території, до того ж загостренню конфлікту між українцями та поляками таємно сприяли нацисти та більшовики. Наслідком

Під час Другої світової війни поза лініями фронтів тривала ще одна війна: вбиті польськими націоналістами цивільні німці. Бидгощ, 1939 рік

Знищене українцями польське село Липники. Волинь, 1943 рік

Тіла вбитих польськими підпільниками українських селян. Холмщина, 1945 рік

В останніх днях деякі польські громади звертаються до Української Повстанчої Армії з заявами про свою лояльність і готовість співпрацювати з українським населенням у його боротьбі проти німецьких окупантів і польських провокаторів, які разом із німцями нападають на українське населення та нищать його.

Не маючи змоги полагоджувати окремо поодиноким заяв, цією дорогою даємо відповідь тим, що внесли такі заяви, або думають їх складати:

1) Українська Повстанча Армія, в наслідок зради групи польських політиків (що стояли нібито на ґрунті співпраці з УПА), як також виступів деяких поляків, що з німецькою зброєю в руках нищили українське населення й палили села, була змушена покарати винних із суворістю воєнно—революційних вимог.

2) Міри, що були примінені до поляків деяких громад, були засобом забезпечення українського населення перед плянованою зрадою, і не будуть вони поширюватися на тих громадян-поляків, що стоять на ґрунті співпраці з нами.

3) Гарантуємо повну безпеку тій частині польського населення, яке буде помагати нам у боротьбі проти німців і польських провокаторів. Український нарід не має на меті винищувати своїх національних меншин, а навпаки — забезпечує за ними рівні з собою права, домагаючись від них лояльності й співпраці.

Фрагмент листівки УПА «До польського населення». Волинь, 1943 рік

цього конфлікту стало криваве протистояння, найтрагічнішими подіями якого були вбивство тисяч мирних українців на Холмщині та Закерзонні і загибель тисяч поляків на Волині.

Але збройний конфлікт, що спалахнув на Волині 1943 року, був лише одним із епізодів значно масштабнішого національно-політичного протистояння. Перебіг цього конфлікту був ускладнений активним втручанням радянських партизанів і німецької окупаційної адміністрації (обидві ці сили часто сприяли полякам, використовуючи їх, утім, у власних інтересах), до того ж польські поселенці на Волині підтримували не лише польську Армію Крайову, а й радянські сили. Чимало поляків воювало у лавах червоних партизанів, і польські села слугували базами постачання більшовицьких збройних формувань. А ще, коли навесні 1943 року українська поліція на Волині організовано перейшла до лав УПА, на службу до поліційних підрозділів німці набрали місцевих поляків, а з Галичини був перекинутий повністю сформований із поляків поліційний батальйон. Польські поліцейські, що служили нацистам, часто здійснювали криваві репресії проти цивільного українського населення. Вже під час українсько-польського конфлікту німецька окупаційна влада дозволила полякам створювати на Волині ще й так звані «загони самооборони» і навіть передала їм певну кількість зброї. Звісно ж, що німці та більшовики трактували

поляків лише як ситуативних союзників і насамперед намагалися використати їх проти українського партизанського руху.

Українсько-польський конфлікт на Волині мав взаємний характер, напади на цивільне населення вчиняли обидві сторони. У багатьох випадках саме польські формування були атакуючою стороною, а жертвами цих нападів були мирні українські мешканці. Однак, зважаючи на те, що на Волині поляків було значно менше, ніж українців, загальний підсумок жертв цього кривавого конфлікту був не на користь польської сторони. У результаті запеклої взаємної різанини загинуло принаймні 8–12 тисяч українців та 20–30 тисяч поляків. Утім точна кількість жертв Волинської трагедії залишається невідомою ще й нині, а тому стає предметом різних політичних спекуляцій, мета яких одна — поставити під сумнів право українців на власну державу і на власні етнічні території.

Що ж стосується радянських партизанів, то їхні перші загони з'явилися на українських землях ще наприкінці 1941 року. Ці загони виникали здебільшого на основі груп колишніх червоноармійців, що потрапили в оточення. Такі партизанські групи не мали контактів із місцевим населенням, а тому німці їх легко ліквідували. Але, починаючи зі середини 1942 року, в Україні почали з'являтися чисельніші та організованіші радянські партизанські загони. Їх основою були диверсійні групи НКВС, які більшовицька влада закидала у німецький тил. Радянський уряд активно допомагав їм і постійно організовував нові і нові з'єднання.

Обережно! Перед вами свідомо історична фальсифікація: у польському виданні для підтвердження «звірств» УПА використано фото ромських дітей, убитих 1923 року власною матір'ю

Сидір Ковпак

Партизанське з'єднання Сидора Ковпака вирушає у Карпатський рейд, головною метою якого було знищення УПА. 1943 рік

Транспортна авіація постачала партизанам зброю, харчі, амуніцію, гроші тощо. Внаслідок таких дій радянський партизанський рух поширився на Чернігівщині, Правобережному Поліссі та в Криму. На кінець 1942 року в Україні вже діяло кілька тисяч радянських партизанів. А 20 червня 1942 року навіть було створено Український штаб партизанського руху з центром в Луганську. Згодом цей штаб перенесли до Москви.

Наприкінці 1942 – на початку 1943 років радянські партизани почали здійснювати рейди на територію Західної України. Метою цих рейдів була не стільки боротьба із нацистами, як спроба розгромити УПА, що тоді формувалася. Так, наприклад, у травні–жовтні 1943 року відбувся рейд радянських партизанів через Волинь у Карпати. Партизанське з'єднання, яке здійснило цей похід, очолювали Сидір Ковпак і політрук Олександр Руднев. Але цей рейд був неуспішний і з'єднання зазнало важких втрат у боях з німецькими військами та УПА.

Ярослав Стецько

Загалом, цивільне населення Волині та Галичини вороже зустріло більшовиків. За спогадами багатьох очевидців, радянські партизани доволі часто вдавалися до грабунків та мародерства. Бажаючи хаотизувати ситуацію в Західній Україні, вони умисно діяли у такий спосіб, аби спричинити лють німецьких окупантів проти цивільного українського населення та спровокувати репресії. На думку радянських стратегів

Мітинг з нагоди проголошення «Акту відновлення Української держави».
Перемишль, 7 липня 1941 року

партизанського руху, це мало призвести до посилення серед українців антинімецьких настроїв, а також перешкодити зростанню популярності українського повстанського руху. Іноді більшовики вдавалися до прямих провокацій: так, наприклад, вони нападали на німецьких військових і залишали певні вказівки, наче це зробили українські націоналісти, а тоді, у відповідь, німецькі каральні загони страчували багатьох невинних місцевих мешканців.

Згідно зі сучасними оцінками, найбільша чисельність радянських партизанів на території України була в 1944 році: близько 30–40 тисяч осіб.

На формування українського партизанського руху вплинули події початку Німецько-радянської війни. Зі вступом німецьких військ до Львова 30 червня 1941 року Провід ОУН за власною ініціативою проголосив «Акт відновлення Української держави». Відразу ж було сформовано уряд — Державне Правління, яке очолив Ярослав Стецько. Німецька влада аж ніяк не сподівалась такого вчинку українців. Спершу німці спробували переконати Степана Бандеру та інших провідників відкликати цей Акт. Але Бандера рішуче заявив, що про це не може бути й мови. Тоді нацисти взялися до репресій. Було заарештовано прем'єр-міністра Я. Стецька і більшість міністрів із його уряду, й багатьох із них розстріляли. Розгорнулися масові переслідування членів ОУН та всіх, хто хоч якось був причетний до них. А на початку липня нацисти заарештували й самого С. Бандеру. Згодом його відправили до концентраційного табору Заксенгаузен, де він перебував майже до кінця війни.

Незважаючи на німецькі репресії, ОУН продовжувала діяти й навіть поширила свою діяльність далі на схід: у Центральну і Східну Україну були

Німецький пропагандистський плакат

скеровані «похідні групи» для створення там української адміністрації та пропаганди ідеї української державності. За різними оцінками, кількість учасників таких груп сягала до 5–7 тисяч осіб. Похідним групам доводилось працювати в умовах підпілля, зазнаючи жорстоких переслідувань з боку нацистів. Так загинули видатні українські підпільники: Олена Теліга, Олександр Ольжич та сотні інших борців.

«Новий порядок», який принесли зі собою нацисти був нестерпним. На всій території України, а особливо — за межами Галичини, окупанти

Дмитро Клячківський

Дмитро Грицай

Сергій Качинський

розгорнули терор та репресії, на сільське населення накладали важкі побори — «контингенти», проводили масові облави з метою вивозу молоді на роботи в Німеччину.

З огляду на це, ОУН на Першій Конференції у вересні 1941 року вирішила перейти до збройної боротьби проти нацистів, посилити пропагандистську роботу, збирати та складувати зброю, проводити військові вишколи кадрів з метою організації визвольної боротьби. Після створення Крайового Військового Штабу, який очолив Дмитро Грицай, почали організовуватися збройні боївки, що переросли в мережі Кущових Відділів Самооборони (КВС) та Української Національної Самооборони (УНС). А вже з осені 1942 року на Волині та Поліссі почали діяти перші збройні загони Української Повстанської Армії (УПА). Очолив цю роботу член Проводу ОУН Дмитро Клячківський (псевдо — Клим Савур). Першими командирами повстанських загонів, що підпорядковувалися ОУН, були Сергій Качинський (Остап), Василь Івахів (Сонар, Сом) та Іван Перегійняк (Довбешка, Коробка). Кількість повстанців швидко зростала, з'являлися все нові та нові сотні, які об'єднувалися в курені. Умовною датою створення УПА прийнято вважати 14 жовтня 1942 року.

Але на той час, коли Організація Українських Націоналістів почала створювати збройні повстанські підрозділи, на Волині вже діяли українські партизани. Перші українські військові підрозділи на Поліссі та Волині під проводом Тараса Бульби-Боровця були організовані ще влітку 1941 року. Спочатку вони мали назву «Поліська Січ», згодом почали називати себе Поліською Українською Повстанською Армією, а ще пізніше були перейменовані на Українську Національно-Револьюційну Армію. Ці загони діяли насамперед проти радянських партизанів, а пізніше звернули свою зброю й проти німецьких карателів. Отаман Т. Бульба-Боровець підпорядковувався еміграційному урядові УНР і вважав, що продовжує справу Армії УНР.

На Поліссі та Волині існували також боївки, що були створені іншим крилом ОУН — так званими «мельниківцями». Очевидно, що логіка боротьби вимагала створення єдиного фронту, об'єднання зусиль. Але переговори, які ініціювали прихильники С. Бандери в ОУН, не дали бажаного результату. Амбіції керівників завадили добровільному об'єднанню. Тоді сильніша сторона, якою були «бандерівці», провела примусове об'єднання. У серпні 1943 року курінь УПА «Заграва» роззброїв загони Т. Бульби-Боровця, а також боївки Андрія Мельника. Лише деякі командири, зокрема отаман Т. Бульба-Боровець, чинили опір, але переважна більшість бійців цих формувань добровільно перейшла в УПА і продовжила боротьбу за Українську державу в її лавах.

Тарас Бульба-Боровець

Українські повстанці захопили в полон німецьких солдатів

1943 року загони УПА зміцнилися й зросли кількісно настільки, що поширили свою діяльність на всю Західну Україну, а почасти й на Центральну й Південну Україну. На той час відділи УПА змушені були воювати як із радянськими партизанами, загонами Армії Крайової, так і з нацистами. Українські повстанці здійснювали сміливі напади на німецькі склади зброї, на тюрми, звільняючи бранців, підривали залізничні шляхи, перешкоджали вивезенню молоді до Німеччини на роботи. Об'єднані партизанські курені вдало атакували навіть районні містечка, як-от Горохів, Берестечко, Володимирець та інші. На Волині та Поліссі у той час з'явилися доволі великі райони, цілком звільнені від окупантів, — так звані «повстанські республіки».

Найвідомішою з них була «Колківська республіка». На території, цілком звільненій від нацистів та більшовицьких партизанів, було створено українську адміністрацію, налагоджено економічне життя, відновлено роботу фабрик, майстерень, лікарень тощо. Безземельні та малоземельні селяни справедливо одержали земельні наділи.

Спостерігаючи за зростанням сили та авторитету УПА, німецька влада спробувала дискредитувати українських повстанців, називаючи їх «спільниками Москви», «запроданцями більшовиків». З пропагандистською метою німці друкували брехливі листівки, які з літаків розкидали над українськими селами. А зрозумівши, що такі методи малоєфективні, нацисти кинули в бій проти УПА, крім військ Гестапо та

Еріх фон дем Бах-Зелівський

поліції, фронтові частини Вермахту. Німецьке командування для боротьби з бандерівцями навіть створило окремий Штаб «ББ».

Одну з найбільших акцій проти повстанців очолив генерал фон дем Бах-Зелевський. Масований наступ на УПА розпочався влітку 1943 року. Нацисти застосовували проти українських партизанів танки, літаки, важку артилерію. Але навіть це не допомогло приборкати повстанський рух, і німецькі війська зазнали кількатисячних утрат, не досягнувши своєї мети. Велика битва УПА з нацистами відбулася також у липні 1944 року в Карпатах, на горі Лопата. Тут дві німецькі дивізії і один угорський полк намагалися оточити та знищити кілька куренів УПА, що налічували приблизно 2,5 тисячі повстанців. У ході кількадечних боїв курені УПА під командуванням легендарного командира Василя Андрусяка (Грегота-Різуна) розгромили німецькі частини і вийшли з оточення.

Головною причиною успіху повстанців було те, що УПА підтримував народ. На відміну від інших партизанських рухів, що діяли на українських землях у роки Другої світової війни, українські партизани не одержували допомоги від жодної держави, жодного уряду. Лише завдяки масовій підтримці з боку місцевого населення, УПА могла так довго і успішно боротись проти нацистських, більшовицьких і польських окупантів.

Українська Повстанська Армія поділялася на три великі частини: УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Південь. Кожна з них, своєю чергою, поділялася на військові округи, а ті — на тактичні відтинки.

Повстанська різдвяна листівка

Роман Шухевич. Рівненщина, 1943 рік

Підрозділ УПА на території Словаччини

До тактичних відтинків входили курені, що поділялися на сотні. До сотні входили чоти та рої. Найбільшої чисельності УПА досягнула на зламі 1943–1944 років. Деякі дослідники вважають, що в цей час в УПА налічувалося 90–100 тисяч бійців та командирів. З кінця 1943 року УПА очолював генерал-хорунжий Роман Шухевич (Тарас Чупринка).

Після того, як місце Вермахту зайняла Червона армія, УПА змінило бойову тактику. З метою кращого маневрування під час руху фронту великі повстанські відділи розділилися на менші. У цей час біля села Гурби на Крем'яччині відбулися найбільші і найзапекліші бої УПА з більшовицькими окупантами. Тут із радянського боку взяло участь близько 30 тисяч солдатів та офіцерів, а також важка артилерія, танки та авіація.

Юрій Липа

Дмитро Маївський

Петро Федун

Підрозділам Червоної армії протистояли не більше 5 тисяч українських повстанців. Провівши кілька важких боїв, сили УПА перегрупувалися й раптовим ударом прорвалися із оточення в напрямку волинських лісів.

Повернувшись 1944 року на західноукраїнські землі, радянська влада з новою силою відновила репресії проти мирного населення. Знову розпочались арешти, розстріли, вивезення в Сибір, переслідування Української Греко-Католицької Церкви тощо. «Бандерівці» рішуче стали на захист українського населення. Партизани перешкоджали депортаціям, рятували з тюрем в'язнів, не давали заганяти людей у колгоспи, зривали проведення псевдовиборів, вели широку пропагандистську кампанію.

Протистояння УПА із радянською владою у 1944–1945 роках було найзапеклішим на Прикарпатті та в Карпатах, де до 1946 року продовжували існувати «повстанські республіки», які повністю контролювалися силами УПА. На боротьбу з повстанцями радянська влада вислала десятки тисяч добре озброєних бійців Міністерства державної безпеки. Радянські спецслужби знищували села, що були розташовані на узліссях, отруювали колодязі, підкидали повстанцям заражені харчі та медикаменти. З метою дискредитації повстанського руху більшовики також переодягали своїх агентів в однострої УПА, щоби під виглядом українських повстанців скоювати злочини і звірства щодо місцевого населення. Такі групи перевертнів називалися «спецбійками», і їхнім головним завданням було налаштовувати місцеве населення проти УПА.

Але навіть у таких неймовірно важких умовах УПА продовжувала боротьбу, а українці всіляко підтримували свою армію. Тисячі народних месників героїчно боролися, віддаючи свої життя за свободу України. Окрім того, серед повстанців було багато представників інтелігенції, митців. Насамперед варто згадати відомих письменників та публіцистів — Юрія Липу, Петра Федуну (Полтаву), Осипа Дяківа (Горнового), Дмитра Маївського (Петра Думу), художника Ніла Хасевича, які у своїх творіннях залишили для нащадків образи цих жертвних подвижників.

Орден «Золотий хрест бойової заслуги» — найвища військова нагорода УПА. Запроваджена 1944 року

Висновки

Український збройний рух опору проти німецької окупації мав самостійні політичні цілі, найвищою з яких було проголошення незалежності України. В роки Другої світової війни Українська Повстанська Армія була єдиною військово-політичною силою, що послідовно відстоювала українські національні інтереси. Велика підтримка її цивільним населенням неспростовно демонструє справді народний характер боротьби УПА.

1.2. Українці на фронтах Другої світової війни

Коли розпочалася Друга світова війна, наш народ не мав власної держави, а тому українцям довелося воювати у складі армій чужих держав: переважно тих, які до війни окупували якусь частину українських земель. Так, наприкінці 1930-х років українські території були поділені між СРСР, Польщею і Угорщиною; значна кількість українців мешкала також у Словаччині, яка навесні 1939 року проголосила свою незалежність. А тому найбільше українців служило у складі армій саме цих країн.

Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 року з нападу нацистської Німеччини, підтримуваної Радянським Союзом, на Польщу. На той момент понад 160 тисяч українців з Галичини, Волині, Холмщини та інших українських земель перебували на службі у польському війську. А тому у складі підрозділів Війська Польського вже тоді взяли участь у війні проти Німеччини. Приблизно 8 тисяч українців загинуло у ході боїв, понад 60 тисяч потрапило у полон до німців, а 20 тисяч — у полон до Червоної армії, решта розійшлася по домівках після того, як польська армія припинила організований опір. Українцем був командир 29-ї бригади Війська Польського полковник Павло Шандрук, який відзначився тим, що був одним із тих офіцерів, які продовжували збройну боротьбу навіть після того, як здалася Варшава, а польський уряд виїхав за кордон. Майбутній командувач Української Національної Армії разом із залишками свого підрозділу обороняв Польщу до 23 вересня й, лише будучи пораненим,

Різні плакати, але однаково ворожі українцям режими: наші предки героїчно боролися у їхніх арміях, але не за них, а за себе

потрапив у німецький полон. За це 1965 року польський еміграційний уряд нагородив Павла Шандрука орденом «За військову доблесть» («Віртуті Мілітарі»).

Після розгрому Польщі, на території Франції були наново сформовані кілька польських військових підрозділів. У них служили поляки, а разом з ними і тисячі українців, що дісталися із Західної Європи через Румунію та Югославію. Українці, які служили у складі польської Окремої бригади підгалянських стрільців, уже навесні 1940 року взяли участь у бойових діях на території Норвегії: зокрема у запеклих боях за порт Нарвік. Протягом травня–червня 1940 року інші польські підрозділи були задіяні у боях проти німців в Ельзасі та Лотарингії. Після поразки Франції вояки Війська Польського малими групами пробивалися в Іспанію, де були інтерновані в Мірандо-ель-Ебро, або ж діставалися до Великої Британії. Тоді разом із поляками відступали й українці.

У цей же час, на початку 1941 року, з ініціативи Організації Українських Націоналістів (ОУН) на окупованих німцями територіях почали формуватися Дружини Українських Націоналістів, відомі згодом як батальйони «Нахтігаль» та «Роланд». Військовий вишкіл українські вояки

Павло Шандрук

Батальйон «Нахтігаль» у передмісті Львова.
30 червня 1941 року

Німецький пропагандистський плакат

Бійці Буковинського куреня

проходили на території Польської Силезії та Австрії. Командиром «Нахтігалью» був призначений Роман Шухевич. Його батальйон налічував 330 стрільців. У «Роланді» служило близько 300 українців, якими командував Євген Побігущій. Обидва підрозділи німці планували використати під час війни проти СРСР. Але українці, які служили у цих батальйонах, мали власні плани щодо майбутнього.

Наприкінці червня 1941 року, із початком німецько-радянської війни, батальйон «Нахтігаль» вирушив на фронт. Український підрозділ наступав через Ряшів-Краковець-Яворів на Львів. Зі Львова українські воюки вирушили на схід, де в районі Браїлова на Поділлі взяли участь у запеклих боях проти Червоної армії. Дізнавшись на початку серпня 1941 року, що німці включили Галичину до Генерал-губернаторства з центром у Кракові, а уряд Ярослава Стецька заарештували, бійці «Нахтігалью» запротестували, і батальйон було виведено з фронту, а з часом — розформовано. Пізніше дев'ятеро старшин «Нахтігалью» та «Роланда» вступили в ряди дивізії «Галичина», сім — в Українську Повстанську Армію, а Роман Шухевич став її головнокомандувачем.

Наприкінці вересня 1941 року до Києва прибув ще один український військовий підрозділ, сформований здебільшого з буковинців, а тому й називався Буковинським куренем. Підрозділ, що налічував понад 2 тисячі вояків, створила Організація Українських Націоналістів. Очоловав його колишній офіцер румунської армії Петро Войновський. Невдовзі нацисти, дізнавшись про

Василь Порик

Іван Кожедуб

Олексій Берест

зв'язки з ОУН, багатьох бійців цього підрозділу розстріляли, а сам курінь розформували, створивши на його основі два батальйони: № 115 і № 118. Якийсь час вояки цих батальйонів боролися проти радянських партизанів, а потім, остерегаючись переходу їх у підпілля, німецьке командування перекинуло ці батальйони у Францію. Там українці налагодили контакти із французьким рухом Опору і 1944 року, перестрілявши німецьких офіцерів, близько 500 вояків колишнього Буковинського куреня покинули табір у Волдані, що неподалік Безансона, і перейшли до французьких партизанів. Українці хоробро билися під Понтарльє, Пон де Руадом, Бемоном та в інших місцях. Після завершення війни радянська влада вимагала від Франції видати українців, що колись служили у Буковинському курені. Французьке командування не відмовило прямо, проте і не видало українців. І для того, щоби здобути французьке громадянство, більшість

Підрозділи Червоної армії переправляються через Дніпро. Кінець 1943 року

Орден
Богдана Хмельницького
був запроваджений
у період боїв
на землях України

українських військовиків вступили до Іноземного легіону.

Загалом у лавах французьких партизанів воювало ще кілька підрозділів, які склалися з українців. А званням Національний герой Франції у 1964 році був відзначений колишній лейтенант Червоної армії українець Василь Порик, який у липні 1944 року загинув у бою з нацистами поблизу Арраса.

Під час Другої світової війни найбільше українців було мобілізовано до лав Червоної армії і саме там їх найбільше загинуло. Особливо багато українців служило в радянських збройних силах на початковому та на завершальному періодах війни. Так, наприкінці 1941 року у Червоній армії служили 3 184 726 вихідців із України. А під час найзапекліших боїв літа 1941 року понад половину особового складу Південно-Західного та Південного фронтів складали українці. Наприкінці війни, у 1944–1945 роках у частинах 1-го Українського фронту українці становили від 60 до 80% особового складу, а в підрозділах 2-го і 3-го Українських фронтів — щонайменше половину. Бажаючи створити ілюзію «українізації» армії, у лютому 1944 року радянське командування навіть утворило Міністерство оборони УРСР, яке очолив українець за походженням генерал Василь Герасименко. Однак більшовицький режим, боячись зростання українського патріотизму, так і не зважився на створення окремих українських підрозділів у складі Червоної армії.

Загалом у роки цієї війни в Червоній армії служило майже 7 мільйонів українців. За виявлену у боях відвагу та мужність понад 2,5 мільйони були відзначені орденами та медалями. Серед народів колишнього СРСР, що брали участь у війні проти нацистської Німеччини, українці займають друге місце за кількістю військових нагород, зокрема й найвищого

Федір Костенко

Кирило Москаленко

Іван Черняхівський

звання — Героя Радянського Союзу. З числа 115 осіб, які під час війни двічі були відзначені цим званням, — 35 українців, а український льотчик-випробувач Іван Кожедуб є одним із трьох тричі Героїв Радянського Союзу.

Чимало українців обіймали високі командні посади в Червоній армії. Серед командувачів фронту було 9 українських генералів та маршалів. Найвідомішими українськими воєначальниками на радянській службі були Йосип Апанасенко, Андрій Єрьоменко, Федір Костенко, Кирило Москаленко, Михайло Кирпонос, Семен Тимошенко, Яків Черевиченко, Іван Черняхівський та інші. А українець Олексій Берест був одним із тих трьох радянських бійців, які 30 квітня 1945 року встановили прапор на даху Рейхстагу в Берліні, що символізувало остаточну перемогу над нацизмом: однак у повоєнний період його участь у піднятті прапора на даху будівлі Рейхстагу з політичних міркувань замовчували.

Водночас значна кількість українців воювала у різних військових підрозділах Третього Рейху. З перших днів окупації України, відповідно до расової теорії, що панувала в тодішній Німеччині, представники гітлерівської влади взялися шукати серед українців юнаків, що були «расово» наближені до «арійців». Німецькі вчені стверджували, що таких українців найбільше на Покутті і Гуцульщині. Саме там було набрано майже 800 українських юнаків, котрих після вишколу відправили на фронт.

З 1943 року, з огляду на критичну ситуацію, що склалася на всіх фронтах, гітлерівці були змушені вишукувати нові резерви живої сили, щоби поповнювати великі втрати — особливо на Східному фронті. Німецьке командування вирішило залучити юнаків 14–17 років до протиповітряної артилерії, а дорослих вояків — на фронті. Спочатку мобілізація юнаків відбувалася серед вивезених на роботи в Німеччині, а далі цю акцію було поширено і на Україну. У 1944 році до Львова прибула спеціальна команда для «добровільного» набору юнаків: згідно з пізнішими підрахунками, у німецькі сили протиповітряної оборони з України було набрано 10 тисяч хлопців. Іноді серед українських зенітників на німецькій службі можна було побачити навіть 12-літніх підлітків. Вони до кінця війни служили у протиповітряних батареях: відбивали нальоти важкої авіації західних союзників, через які гинули сотні тисяч цивільних мешканців німецьких міст.

На боці Німеччини воювали кілька інших підрозділів, що формувалися з українців. Основною причиною вступу до створюваних німцями військових підрозділів був досвід кінця Першої світової війни: українці очікували,

Ці українські юнаки захищали німецькі міста від атак бомбардувальників. Прага, 1944 рік

Агітаційний плакат того часу

Українські кулеметники під час бою під Бродами

Пілоти з Українського Визвольного Війська

що німцям вдасться зупинити наступ Червоної армії на Східному фронті, але виглядало очевидним, що вони програють війну на Заході — тоді знову з'явиться шанс відновити Українську державу, а для цього будуть украй необхідні національні військові формування.

З усіх українських військових формацій, що воювали на боці німецької армії, найкраще висвітлена історія 14-ї гренадерської дивізії військ СС «Галичина». Створення підрозділу почалося на теренах Галичини 28 квітня 1943 року. За короткий час до неї записалося майже 82 тисячі осіб, але військові комісії вибрали лише 27 тисяч рекрутів. Українська національно свідомо молодь зголошувалася до дивізії, щоби здобути військовий вишкіл і продовжити боротьбу за волю України. Після вишколу німці відправили дивізію під Броди, де вона в липні 1944 року у жорстоких боях з радянськими військами зазнала великих втрат. Уже тоді чимало уцілілих вояків перейшло до УПА. Після переформування і вишколу новобранців дивізія воювала проти червоних партизанів у Словаччині та Словенії, а в останні місяці війни — проти радянських військ на території Австрії. Наприкінці війни вона була реорганізована в 1-у Українську Дивізію Української Національної Армії, а 25 квітня 1945 року всі її вояки присягнули на вірність народові України. Очолив дивізію генерал Павло Шандрук: завдяки вмілому командуванню, він зумів вивести вояків у зону окупації західних військ і, таким чином, врятував тисячі людей від неминучих тортур і жахливої смерті.

У лютому 1945 року німці створили також 1-у Українську Протипанцерну Бригаду «Вільна Україна», яку очолив полковник Петро Дяченко. Бригаду здебільшого формували з полонених українців та вивезених до Німеччини робітників. Бригада полковника Дяченка налічувала 1200 вояків і воювала на території Силезії. В останні дні війни частина бригади зуміла провратися за лінію ріки Ельби і здалася військам західних країн. Правда, в останніх боях бригада зазнала величезних втрат, а багато вояків потрапили в радянський полон і були замордовані.

Менш відомою є історія Українського Визвольного Війська (УВВ), що воювало на боці Німеччини. За деякими даними, його чисельність наближалася до 200 тисяч вояків. Відділи УВВ діяли під час війни на території України, Польщі, Румунії, Хорватії та інших країн.

Наприкінці 1942 року почалося створення Української Повстанської Армії (УПА), що стала національними збройними силами України у Другій світовій війні. Протягом 1942–1945 років у лавах цієї армії воювало близько 100 тисяч українців. УПА була справжньою народною армією, і саме завдяки підтримці цивільного населення повстанці зуміли чинити опір окупантові аж до кінця 1950-х років. Тисячі українців, що перебували в лавах УПА, віддали своє життя за волю України.

Чимало українців воювали також у складі національних збройних формувань поляків та чехів. Так, під тиском західних союзників 1942 року на території СРСР почалося створення польського військового корпусу. Командувачем корпусу став польський генерал Владислав Андерс. Особовий склад військового з'єднання набирали з військовослужбовців Війська Польського, які з 1939 року все ще перебували (тисячі з них раніше замордували злочинці з НКВС) в радянських концтаборах або ж — на засланні. Щоби вирватись із неволі, у цей корпус записувалися й українці, які служили у польському війську і потрапили в радянський полон під час спільних дій Вермахту і Червоної армії проти Польщі у вересні 1939 року. За різними оцінками в складі сил генерала Андерса воювало від 3-х

Нарукавна емблема
Українського
Визвольного Війська

Нарукавна емблема
дивізії «Галичина»

Відзнака 1-ї Української
Дивізії Української
Національної Армії

Бійці 18-го Львівського піхотного батальйону під час одного з боїв під Монте-Касіно.
Італія, травень 1944 року

до 10-ти тисяч українців. Варто зазначити, що частина українців вдавала зі себе поляків, адже польське командування ставилося до українців упереджено і вони постійно зазнавали утисків. Власне поляків було в складі корпусу лише близько половини: крім українців, туди зголосилося багато євреїв. Із території СРСР корпус перебазувався на Близький Схід, а потім — в Італію. Навесні 1944 року підрозділ взяв участь у важких боях за німецьку лінію оборони в районі монастиря Монте-Касіно.

Ось лише деякі українці із Закарпаття, що служили у чеських підрозділах: старший сержант Йосиф Горохович (Чехословацька окрема бронетанкова бригада), сержант Степан Фонта (311-та чехословацька ескадрилья бомбардувальників Королівських ВПС Великобританії), старший лейтенант Степан Вайда (1-ша окрема чехословацька танкова бригада)

Українці становили більшість у Чехословацькому корпусі, що був створений на початку 1942 року на Волзі і якими командував підполковник Людвік Свобода. Згідно з підрахунками сучасних істориків, у середині 1943 року національний склад корпусу був такий: 344 євреї, 307 чехів, 19 словаків та 7260 закарпатських українців. Отже, останні становили понад 90% особового складу корпусу, який лише за назвою був чехословацьким. Українці входили також до складу Чехословацької окремої бронетанкової бригади, яка успішно діяла в 1944–1945 роках на Західному фронті, і до 311-ї чехословацької ескадрильї бомбардувальників Королівських військово-повітряних сил Великобританії, яка була задіяна у патрулюванні Біскайської затоки.

Понад 200 українських добровольців служили матросами на катерах та інших плавзасобах Хорватського морського легіону, який з вересня 1941 року базувався у порту Генічеськ на півдні України. Згодом легіон перебазувався до Маріуполя і хорватські катери із українськими екіпажами діяли проти радянського військового флоту в Чорному морі аж до травня 1944 року.

Певна кількість українців із Мараморощини служила у румунській армії. Але під час насильницької румунізації 1920-х років влада оголосила їх румунами, а тому точніше вказати, скільки українців носили румунські однострої, складно.

Українці із США та Канади також воювали в складі збройних сил цих країн. Багато солдатів та офіцерів українського походження із США та Канади отримали високі урядові нагороди. А Микола Міньо з Картарета, що в штаті Нью-Джерсі, був посмертно нагороджений найвищою американською нагородою — Почесною медаллю Конгресу.

Висновки

Українці, що воювали на всіх фронтах Другої світової війни і в різних арміях, виявили себе мужніми воїнами. Їхні могили розкидані по всьому світу. Головною причиною цієї трагедії українського народу була відсутність власної держави. Тому мільйони українців мусили проливати свою кров за чужі інтереси, й часто їхні подвиги залишалися невідомими або й свідомо замовчувалися, обстріхувалися, спотворювалися пропагандою сусідніх країн, які були незацікавлені в об'єктивному висвітленні історії і все робили для того, щоби перешкодити українцям створити державу, вільно жити на власній землі.

2

УКРАЇНА В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945 – ПОЧАТОК 1950-х РОКІВ)

2.1. Ліквідація Української Греко-Католицької Церкви

Вищі духовні ієрархи та священики Української Греко-Католицької Церкви традиційно виконували у Галичині роль духовних провідників народу. У першій чверті ХХ століття греко-католицькі священики та клерикальні організації стали у галицькому суспільстві поважною впливовою силою. УГКЦ перетворилася на цементуючу силу нації, оберігаючи українців від впливів не лише інших релігійних конфесій, а й від розчинення в різних, переважно неукраїнських, політичних середовищах. Керівництво УГКЦ на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким і все священство разом із галицькими громадсько-політичними організаціями зуміли консолідувати українців Галичини, зміцнивши у своєму народі тверду і непохитну віру в майбутнє України.

Зважаючи на вищезначені обставини, політичні очільники СРСР різко негативно оцінювали УГКЦ, небезпідставно вбачаючи у ній силу, яка послідовно обстоює збереження національної ідентичності українців.

Перший етап репресій проти представників УГКЦ більшовицький режим розпочав ще наприкінці 1939 року, після того як Галичину окупувала Червона армія. Впродовж 1939–1941 років відбувалися переслідування, арешти і вислання священиків та вірних УГКЦ. Особливу увагу радянські

Митрополит Андрей Шептицький у пластовому таборі. Гора Сокіл, серпень 1930 року

Катедральний Собор св. Юра на давній поштівці

каральні органи приділили митрополитові Андрею Шептицькому, на якого таємно було заведено карну справу. Такі самі таємні слідчі справи заведено було й на ректора Богословської академії у Львові Йосифа Сліпого та інших владик і священників УГКЦ. За ним було встановлено цілодобовий нагляд, а у найближчому оточенні церковних ієрархів почали вербувати інформаторів. Перебуваючи під постійним тиском з боку радянської влади та усвідомлюючи імовірні наслідки дій радянських спецслужб для усієї Церкви, митрополит Андрей Шептицький звернувся із посланням «До духовенства», що було опубліковане у «Львівських Архиєпархіальних відомостях» за вересень 1939 року. У цьому посланні митрополит закликав духовенство до розважливості та спокою.

Із збережених документів можна зробити висновок, що митрополит Андрей Шептицький не виключав можливості свого арешту чи вбивства. Зважаючи на це, митрополит звернувся до Папи Римського із проханням уповноважити його на смерть заради віри і церковної єдності. Побоювання Андрея Шептицького не були безпідставні. Ієрархи УГКЦ, зрештою як і більшість галичан, добре знали про те, що більшовики перед тим уже знищили Українську Автокефальну Православну Церкву, фізично ліквідувавши усіх її владик.

Однак, в умовах наближення конфлікту із гітлерівською Німеччиною, Йосиф Сталін не зважився на негайну ліквідацію УГКЦ. Такі події могли збурити галицьких українців, посилюючи серед них антирадянські настрої, що було небажаним для московських комуністичних очільників.

Похорон митрополита Андрея Шептицького у Львові. 5 листопада 1944 року

Наприкінці липня 1944 року більшовики вдруге окупували Галичину. У порівнянні з 1939–1941 роками, політична ситуація суттєво змінилася. Масові розправи над невинними людьми, здійснені у червні 1941 року, продемонстрували справжнє обличчя радянського режиму. Місцеве населення позбулося будь-яких ілюзій щодо характеру радянської влади, а тому ще у попередні роки тут розвинулися потужні український підпільний та партизанський рухи, що вели боротьбу проти червоних окупантів. Зважаючи на всі ці обставини, радянська каральна система надалі вже не могла приховувати свої справжні наміри.

У цей час, 7 вересня 1944 року, митрополит Андрей Шептицький виступив на урочистій сесії Львівського Архiepархіального Собору з промовою «Про ставлення УГКЦ до Радянської влади». У своїй промові ієрарх закликав священиків та вірних спокійно поставитися до повернення більшовицької влади. Водночас Церква почала готувати спеціальну делегацію, яка мала відбути до Москви, щоби там спробувати домовитися про умови діяльності УГКЦ та основи її взаємовідносин із радянською владою. Однак завершити цю роботу Андрей Шептицький не встиг. 1 листопада 1944 року митрополит помер, а його наступником став Йосиф Сліпий.

Климентій Шептицький

Відразу після смерті Андрея Шептицького радянська влада розгорнула пропагандистську кампанію, суть якої полягала у тому, щоби

звинувачувати покійного митрополита у співпраці з нацистами, у підтримці Української Повстанської Армії та іншому. Для поширення цих звинувачень активно використовувалися всі засоби масової інформації, а у трудових колективах проходили примусові збори, на яких виступали агітатори, що тиражували найнеймовірніші вигадки. А невдовзі розгорнулося систематичне переслідування священників УГКЦ.

Бажаючи залагодити конфлікт, до Москви зі Львова виїхала делегація УГКЦ, яку очолив рідний брат митрополита — Климентій Шептицький. Перебуваючи у Москві, він принагідно передав для потреб Червоного Хреста СРСР 100 тисяч рублів, які зібрали греко-католицькі парафії. На перемовинах у Москві, які з радянського боку вів уповноважений у справах релігії І. Полянський, делегація УГКЦ отримала запевнення у тому, що влада із належною повагою буде ставитися до Церкви. У міжчассі, з метою детального вивчення церковних відносин у СРСР, більшовики створили Раду у справах Російської Православної Церкви. Прикметно, що цей орган очолив полковник держбезпеки Г. Карпов. У Києві та Львові місцеві органи влади та працівники спецслужб почали збирати матеріал про діяльність УГКЦ, а також персонально на кожного греко-католицького священника.

Вдаючись до погроз та шантажу, працівники спецслужб вербували агентів і секретних співробітників, використовуючи їх для фабрикування компрометуючих матеріалів проти кліру УГКЦ. Особливу увагу звертали на міжнародні контакти Церкви, насамперед — на стосунки з Ватиканом.

План ліквідації УГКЦ у Західній Україні було доручено розробити Г. Карпову, на той час уже генерал-майору держбезпеки. Перший проект плану ліквідації УГКЦ той подав на затвердження Й. Сталіну, В. Молотову та Л. Берії 15 березня 1945 року. Ознайомившись із доповідною запискою та планом ліквідації УГКЦ, Й. Сталін на цьому документі дописав: «Товаришеві Карпову. З усіма заходами погоджуюся. Й. Сталін». Судячи із розсекречених сьогодні документів, уже наприкінці 1944 – на початку 1945 років Москва дала вказівку прокомуністичним силам Польщі, Румунії

Розробники і втілювачі плану ліквідації УГКЦ: заступник голови РНК СРСР Лаврентій Берія, єпископ Львівський і Тернопільський РПЦ Макарій, генерал-майор НКДБ Георгій Карпов

Ярослав Галан працює над черговим замовленням від НКДБ

та Чехословаччини також готувати ґрунт для одночасної ліквідації структур УГКЦ у всіх цих країнах.

Важлива роль у ліквідації УГКЦ відводилася Російській Православній Церкві (РПЦ), яка на той момент уже перебувала під майже повним контролем комуністичної держави. Отож ієрархи РПЦ також розпочали активну діяльність з підготовки ліквідації УГКЦ. Зокрема, у Львові було створено спархію РПЦ, яку очолив архієпископ Макарій. Як свідчать документи, у справі ліквідації УГКЦ цей православний ієрарх активно співпрацював із радянськими спецслужбами.

Для забезпечення інформаційного супроводу кампанії проти УГКЦ радянська влада використала галицького письменника і публіциста Ярослава Галана, який походив із москвофільської родини і був виразно прокомуністично настроєний. 8 квітня 1945 року львівська газета «Вільна Україна» надрукувала його статтю «З хрестом чи з ножем», що була підписана псевдонімом «Володимир Росович». Після цього місцеві органи влади отримали вказівку влаштувати публічні обговорення цієї статті. У ній Я. Галан-Росович звинувачував ієрархію Української Греко-Католицької Церкви в антиросійській і антирадянській діяльності, у службі німецькому фашизмові, підтримці українських націоналістів. У статті дуже часто згадувалося ім'я митрополита Андрея Шептицького, було цілковито перекручено його передсмертну волю, яку замовний публіцист витлумачив як намір повернутися до православ'я. До того ж у статті подавався такий образ покійного

Микита Будка

Микола Чарнецький

Григорій Хомишин

митрополита, що той виглядав цілком протиставленим його наступникові — Йосифу Сліпому.

Іншим напрямком у підготовці ліквідації УГКЦ стало створення так званої Ініціативної групи з підготовки і проведення Львівського собору, що мав офіційно оголосити про скасування Берестейської унії, ліквідацію УГКЦ та передачу її майна РПЦ. Але жоден із владик УГКЦ не погодився увійти до цієї групи. Ця відважна постава церковних ієрархів позбавила режим можливості імітувати легальний характер ліквідації УГКЦ.

Наштовхнувшись на неспотупливість греко-католицьких ієрархів та більшості духовенства у справі організації ліквідації Церкви, Москва дала вказівку розпочати масштабні арешти керівників УГКЦ та її вірних. У такий спосіб людей збиралася залякати.

Масштабні арешти пройшли у Львові 11 квітня 1945 року. Цього дня Собор святого Юра і Митрополичі палати щільно оточили війська НКВС, а після цього в усіх церковних приміщеннях відбулися обшуки. Водночас спецслужби арештували багатьох священиків. А самого митрополита Йосифа Сліпого перевезли до в'язниці на вул. Лонського і вже наступного дня під посиленою охороною відправили потягом до Києва, де ув'язнили у слідчому ізоляторі. Окрім митрополита, у цей день також були заарештовані владика Микита Будка та Микола Чарнецький, крилошани Леонтій Куницький та Олександр Ковальський, багато інших священиків. Тоді ж у Станіславові (тепер Івано-Франківськ) було заарештовано владика Григорія Хомишина та його помічника — єпископа Івана Лятишевського.

Протягом квітня численні арешти відбулися по всій Галичині. Режим ув'язнив саме тих священиків, які відмовилися служити комуністичній владі й перейти до РПЦ. Так майже у повному складі було заарештовано викладацький склад Богословської академії у Львові і духовних семінарій, що існували тоді у Галичині.

На греко-католицьке духовенство чинився сильний психологічний тиск. Діючи методами шантажу та залякування, владі вдалося змусити частину духовенства до співпраці і перейти до РПЦ. Утім пішла на це зовсім невелика група священиків. Та врешті радянська влада зуміла створити Ініціативну групу. Очолив цю групу настоятель Преображенської церкви у Львові отець Гавриїл Костельник — людина із близького оточення митрополита Андрея Шептицького, відомий проповідник і поет. Також до Ініціативної групи увійшли генеральний вікарій Перемиської єпархії, парох Нижанкович отець Михайло Мельник, декан Гусятинського деканату

Митрополит Йосиф Сліпий
під час арешту

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

С П Р А В К А .

25 января 1946 года Народный Комиссар Государственной Безопасности тов. ЧЕРКУЛОВ в адрес Народного Комиссариата Государственной Безопасности УССР тов. САВЧЕНКО направил телеграмму № 82 следующего содержания:

«Ваш № 2934/с от 19 декабря. Сообщаем, что разрешения на проведение собора греко-католической церкви в гор. Львова получено.

В связи с этим в распоряжение СНК УССР наркомом финансов Союза будет передано 400 тысяч рублей, для последующей передачи их конфиденциально через агента «ТИЦЕНА» инициативной группе.

Деньги передавайте отдельными суммами по мере необходимости в них. Однако не стесняйтесь инициативную группу в расходах, в пределах общей суммы.

Продумайте вопрос порядка, срока, формы отчетности и извещения об этом.

Созыв собора, который не следует именовать общегалицким, должен быть приурочен к так называемой «неделе православия», т. е. 10 марта.

Представленный Вами план созыва собора в целом утверждаю.

Фрагмент службової довідки начальника 4 відділу 2 управління НКДБ УРСР про фінансування Львівського псевдособору

парох Копичинець отець Антін Пельвецький, а секретарем Ініціативної групи з підготовки приєднання УГКЦ до РПЦ призначили Сергія Хруцького. До групи включено було й частину нижчого духовенства, втім основну роботу виконували саме вищезгадані єпархії.

Зважаючи на персональний склад Ініціативної групи, собор, який руками духовенства збиралися провести більшовики, не міг бути визнаний правочинним. Причиною неканонічності заходу була відсутність на соборі митрополита та інших владик, які були тоді уже заарештовані або ж відмовилися від пропозиції про колаборацію з режимом. Бажаючи надати більшої правдоподібності соборові, радянська влада організувала висвячення отців Мельника та Пельвецького у сан єпископів. Але проблемність цієї ситуації полягала у тому, що обряд здійснили представники РПЦ, які на той момент навіть юридично ще не мали права це робити. Висвячувати ж отця Костельника у сан єпископа влада не зважилася, адже той був одружений. Як свідчать документи, про хід підготовки Львівського собору чи не щоденно доповідали Микиті Хрущову та Йосифу Сталіну.

Від Львівщини на псевдособор влада визначила делегатами 68 священників та 12 світських осіб. Серед мирян, яких було призначено делегатами, був професор філологічного факультету Львівського університету Василь Щурат та відомий історик Іван Крип'якевич. Збір делегатів на собор у Львові проходив у цілковитій таємниці, їх звозили у закритих авто та автобусах, побоюючись нападів з боку українського підпілля. Тих, хто прибув з-поза меж Львова, поселили у готелі. Усіх делегатів суворо попередили про режим секретності заходу і за кожним із учасників встановили нагляд: делегатам не дозволяли зустрітися навіть із рідними.

Для харчування делегатів собору влада виділила значні запаси провіанту, включно із алкогольними напоями. Зокрема, горілки для делегатів було виділено 208 літрів, вина — 624 літри, пива — 650 літрів. Харчувалися делегати в одному з найпрестижніших ресторанів тогочасного Львова — «Брістоль». Але вкlastися у кошторис усе ж не вдалося і після завершення цього собору за харчування «ліквідаторів» влада повинна була доплатити ресторанові понад 23 тисячі рублів.

Спланований і повністю режисерований собор відбувався 8–10 березня 1946 року у Львові в приміщенні Собору святого Юра. З-посеред 2 950 греко-католицьких священників Галичини та Закарпаття на соборі були присутні лише 216 священників та 19 світських делегатів. Перед зібранням із великою доповіддю виступив голова Ініціативної групи отець Костельник. І вже першого дня роботи собору, 8 березня 1946 року, була ухвалена постанова про ліквідацію Берестейської унії 1596 року, про розрив із Ватиканом та про возз'єднання з РПЦ. Наступного дня собор вирішив звернутися до духовенства і вірних УГКЦ у Західних областях України зі спеціальним закликком. Окрім цих

Виступ Гавриїла Костельника на Львівському псевдособорі 1946 року

Головні організатори Львівського псевдособору: священник Євген Юрик, протопресвітер Гавриїл Костельник, єпископ Антоній Пельвецький, патріарх РПЦ Алексій, єпископ Михаїл Мельник, священник Іван Лоточинський. Львів, 1946 рік

постанов, делегати собору прийняли тексти вітальних телеграм, що були скеровані до лідера СРСР Йосифа Сталіна, секретаря Комуністичної партії (більшовиків) України Микити Хрущова, Вселенського Патріарха Максимоса, Патріарха Московського і Всієї Русі — Алексія.

Для того, щоби імітувати «всенародну підтримку», у багатьох містах і селах Галичини місцеві органи влади поспіхом організовували групи підтримки, які висилали на адресу псевдособору вітальні листи та телеграми з подякою за розрив із Ватиканом і «щасливе воз'єднання» з Російською Православною Церквою. Усі присутні на соборі 216 священників Української Греко-Католицької Церкви прийняли православ'я. Варто зазначити, що, поспішаючи провести ліквідацію УГКЦ, більшовики не стали зважати навіть на чинне на той час церковне право Російської Православної Церкви, яке чітко та недвозначно не визнавало ієрейських свячень «уніатів». З канонічної точки зору, прямий перехід греко-католицьких священників до Російської Православної Церкви був грубим порушенням чинного церковного права: але ніхто із православних ієрархів не зважувався та й не хотів пояснювати більшовикам юридичну неможливість такого кроку.

Усі документи, що стосувалися підготовки і проведення Львівського псевдособору, були засекречені. І доступ до них більш ніж на півстоліття був закритий.

Псевдособор дав поштовх до переходу у православ'я частині тих священників УГКЦ, які відмовлялися це зробити раніше. Загалом, у православ'я тоді перейшло 1 111 священників: 532 із Львівської, 203 — із Перемиської, 277 — зі Станіславівської, а також 99 священників з інших єпархій. Влада створила спеціальні списки священників та монахів, які відмовилися підкоритися рішенню псевдособору. Згідно з цими списками, близько 1,6 тисячі священників УГКЦ було заарештовано або ж зазнало інших репресій. Врешті, значна частина греко-католицького духовенства загинула в радянських концентраційних таборах.

Іван Лятишевський

Йосафат Коциловський

Григорій Лакота

Але знайшлася також група священників та монахів, які відважилися на прямий виступ проти рішень цього псевдособору. Восьмеро осіб із найближчого оточення митрополита Андрея Шептицького, яких очолили архімандрит Климентій Шептицький та канцлер архидієцезії Микола Галянт, зібравши 62 підписи священників, надіслали протест В. Молотову. Заявивши, що вони відмовляються визнавати повноваження Ініціативної групи, священники заперечили правочинність ліквідації УГКЦ і приєднання її до РПЦ. Більшість цих священників була репресована, а частина духовенства УГКЦ перейшла у підпілля. Хоча були й вияви відкритої непокори грубому втручанню влади у церковні справи. Так, незважаючи на неймовірні залякування, понад 30 сіл Львівщини відмовилися переходити до РПЦ.

Впровадження у життя рішення Львівського псевдособору 1946 року призвело до ліквідації усіх трьох єпархій УГКЦ у Галичині, а пізніше й — Мукачівської та Пряшівської. Крім цього, було усунуто всіх апостольських адміністраторів.

Заарештовані церковні владика були засуджені до тривалих термінів ув'язнення в концентраційних таборах. Так, митрополит Йосиф Сліпий відсидів у радянських тюрмах та таборах 18 років. Тривале ув'язнення відбув і Володимир Стернюк. Загинули під час ув'язнення та заслання єпископи Іван Лятишевський, Йосафат Коциловський, Микола Чарнецький, Григорій Хомишин, Григорій Лакота, архімандрит Климентій Шептицький. А 1947 року більшовицькі агенти спочатку побили, а потім отруїли Мукачівського єпископа Теодора Ромжу.

Репресії проти українських греко-католиків розгорнулися також у Чехословаччині, Польщі та Румунії. Так, у чехословацькій тюрмі Леопольдово загинув єпископ Павло Гойдич, а його помічник, владика Василь Гонко, за вказівкою Москви був заарештований. У румунських тюрмах померли владика Іван Сучу, Іван Балан, Валеріян Траян Френчу, Олександр Ручу, довгий час перебував у тюрмі владика Олександр Гросу. Значні терміни тюремного ув'язнення отримали й інші владика УГКЦ: П. Гопко, Й. Федорик, О. Хіра, В. Величковський.

До моменту ліквідації УГКЦ нараховувала 2 913 парафій. А починаючи з 1946 року, було передано РПЦ або ж знищено переважну більшість із

Ікона блаженного священномученика
Павла Гойдича

них — 2 672 парафії. Продовжували існувати лише ті греко-католицькі парафії, що перебували на території країн Західної Європи, США та Канади. Також у складі УГКЦ до Львівського псевдособору перебувало 4 488 церков та 203 монастирі. Частину храмів і будівель передали РПЦ, а решту перетворили на склади, спортивні зали, магазини та клуби.

Мартиролог Українських Церков наводить відомості про близько 300 священників УГКЦ, які були замордовані комуністичними режимами СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини. Серед убитих греко-католицьких священників є парох с. Залуж на Лемківщині Петро Андрійчук (1880–1945), парох с. Березка, містодекан Бірчанського деканату на Перемишчині Олексій Білик (1892–1945), секретар Галицької провінції Чину Святого Василя Великого Євтимій Бобрецький (1892–1944), парох с. Ліщини на Львівщині Михайло Козак (1885–1947) та багато інших. Винищуючи греко-католицьке духовенство, більшовики мали намір позбавити мешканців Західної України духовного проводу, насадити атеїзм, бездуховність, виплекати покоління аполітичних безбатченків.

Відповідальними за ліквідацію УГКЦ і репресії проти її духовенства та вірних є вищі керівники Радянського Союзу, чільні функціонери партійних органів та радянських спецслужб: Й. Сталін (голова Ради народних комісарів СРСР, секретар ЦК ВКП (б)), В. Молотов (народний комісар закордонних справ, перший заступник голови Ради народних комісарів), Л. Берія (керівник НКВС), М. Хрущов (секретар ЦК Комуністичної партії (б) України, голова Ради народних комісарів УРСР), Г. Карпов (голова Ради у справах РПЦ), І. Полянський (голова Ради у справах релігійних культів при Раді народних комісарів СРСР), І. Грушецький (перший секретар Львівського обкому Комуністичної партії (б) України), Воронін (начальник правління НКДБ у Львівській області), Є. Грушко (начальник управління НКВС у Львівській області), П. Ходченко (уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді народних комісарів УРСР), К. Митрин (секретар ЦК Комуністич-

Теодор Ромка

ної партії (б) України з пропаганди та агітації), А. Вишневський (уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді народних комісарів СРСР у Львівській області), П. Кучерявий (уповноважений Ради у справах релігійних культів у Тернопільській області), П. Сердюченко (уповноважений Ради у справах релігійних культів у Станіславській області), Г. Катунін (заступник Уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК СРСР в УРСР), П. Вільховий (уповноважений Ради у справах релігійних культів при РНК УРСР), М. Козирев (голова Львівської обласної ради), Алексій (Патріарх Московський і Всієї Русі), Іоан (екзарх України, РПЦ), Макарій (архієпископ Львівський та Тернопільський, РПЦ).

Прикметною була подальша доля керівників Ініціативної групи — тих греко-католицьких

священиків, які погодилися провести 1946 року сумнозвісний псевдособор та виступити із закликом ліквідувати УГКЦ. Гавриїл Костельник, що отримав за свою зраду сан митрофорного протоієрея, восени 1948 року був застрелений у Львові біля Преображенської церкви. Тривалий час радянська пропаганда стверджувала, наче о. Костельник загинув від рук українських націоналістів, хоча переконливих доказів цього не було наведено. Але існують вагомні підстави вважати, що зі священником розправилися самі більшовики: особливо, якщо зважити на той факт, що сама смерть Гавриїла Костельника знову ж таки була використана для посилення антиукраїнських репресій. Через кілька років після Львівського собору загадково померли під час лікування Станіславівський єпископ Антоній Пельвецький та Дрогобицький єпископ Михаїл Мельник.

Патріарх Йосиф Сліпий у Римі

Насильницьку ліквідацію УГКЦ засудив Ватикан: апостольська столиця не визнала рішень Львівського псевдособору. Зважаючи на це, структури УГКЦ продовжували існувати у підпіллі, а також у діаспорі. Підпільні структури отримали назву катакомбної Церкви. У період 1944–1990 років радянська влада жорстоко переслідувала катакомбну УГКЦ, але ліквідувати її ніколи так і не змогла.

Врешті, під тиском світової громадськості та Святійшого Престолу 1963 року комуністичний режим звільнив із концентраційного табору керівника УГКЦ митрополита Йосифа Сліпого. Йому дозволили виїхати до Ватикану, а перед тим, як залишити територію СРСР, він таємно висвятив кількох єпископів підпільної Церкви.

Висновки

Незважаючи на систематичні репресії злочинного радянського режиму, Українська Греко-Католицька Церква зуміла вистояти. Завдяки цьому, коли у другій половині 1980-х років змінилася політична ситуація в СРСР, УГКЦ почала активно домагатися своєї легалізації. Священики та вірні Церкви організовували масові заходи, проводили масові акції голодування тощо. І 1990 року Українська Греко-Католицька Церква остаточно вийшла з підпілля. Вона виграла битву з безбожним і нелюдським режимом. А з проголошенням незалежності Української держави Українська Греко-Католицька Церква розгорнула нову сторінку у своїй історії.

2.2. Боротьба українського збройного підпілля протягом другої половини 1940–1950-х років

Для більшості європейських держав Друга світова війна закінчилася навесні 1945 року, але в Україні війна тривала ще понад десять років. Активний опір радянській владі чинила Українська Повстанська Армія (УПА). Комуністичний режим не міг змиритися з існуванням українського визвольного руху. Активна діяльність українського підпілля шкодила міжнародному іміджу СРСР, виставляючи перед світовою громадськістю і колишніми союзниками радянську дійсність у винятково непривабливому вигляді. Пропаганда добровільного союзу народів, їх щасливого розвитку у єдиній державі, справедливого і демократичного радянського суспільства не мала жодного підтвердження в дійсності. І неспростовним свідченням цього було продовження національно-визвольної війни в Україні. Подібний опір російським окупантам чинили також народи держав Балтії, де діяли партизани, яких назагал називали «лісовими братами».

Керівництво УПА, розуміючи, що нові умови вимагатимуть нової тактики боротьби, здійснило реорганізацію своїх бойових частин. Ще 1944 року, коли українською землею рухалися фронти Німецько-радянської війни, українське збройне підпілля розпочало реформу своєї структури. Великі з'єднання, як-от курені, розділялися на сотні, а сотні — на чоти. Таке подібнення бойових частин давало змогу легше маневрувати, бути менш помітними, завдавати несподівані удари і швидко відходити.

Протягом 1944–1946 років радянська окупаційна влада вдавалася до відчайдушних спроб ліквідувати УПА. З цією метою влаштовувалися масштабні блокади великих місцевостей, облави, «зачистки» значних

«Бюфон». Такі та подібні замітники грошей були одним із поширених у світі способів отримання від населення необхідних для війська матеріалів та харчів. Передбачалося, що їх можна буде обміняти на справжні гроші після здобуття Україною незалежності

Бійці Литовської Армії Свободи (ліворуч) і Української Повстанської Армії (праворуч) мали однакову мету — незалежність, використовували партизанські методи боротьби, а ті, що претендували на їхню землю, називали їх «бандитами». Литва і Україна, 1940-і роки

територій тощо. До цих операцій залучалися десятки тисяч військовослужбовців МВС–МДБ і навіть армійські частини. Проте відчайдушний спротив та героїзм українських партизанів зводив нанівець усі спроби комуністичного режиму ліквідувати український партизанський рух.

У липні 1944 року на Установчих зборах, які відбулися біля села Сприня на Самбірщині, було створено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР) — політичний орган, що мав значення «революційного парламенту». Президентом УГВР було обрано Кирила Осмака, головою державного секретаріату — Романа Шухевича. І відтоді українську визвольну боротьбу очолювала вже УГВР.

Радянські пропагандисти розгорнули широку кампанію з метою очорнення та дискредитації українського Визвольного руху. Тому Провід ОУН та відповідні структури УПА докладали зусилля для протидії ідеологічному наступу більшовиків. У різні роки українське підпілля видавало такі газети та часописи: «Вісті», «Самостійність», «Ідея і Чин», «Повстанець», «Бюро інформації УГВР» та інші. У таємних друкарнях виготовлялися брошури і листівки. Певний час навіть діяло повстанське радіо, що мало кодову назву «Афродита».

Серед українських повстанців ніколи не панував дух ксенофобії чи національної зверхності. Свідченням цього є численні звернення та відозви УПА до інших народів комуністичної

Медаль УПА «За боротьбу в особливо важких умовах». Запроваджена 1948 року

Сотня УПА, що пробилася на територію Німеччини, у товаристві американської військової поліції. Пассау, вересень 1947 року

імперії. Всі, хто обстоював свободу та незалежність поневолених народів, був другом і союзником українських партизанів. У лавах УПА воювали представники багатьох національностей СРСР та Західної Європи. Гасло «Свобода народам — свобода людині» було одним із головних для українського Визвольного руху.

Незважаючи на те, що УПА була повстанською армією, вона була добре організованою і мала всі необхідні для боротьби служби. Зокрема, була добре налагоджена вишкільна служба, що займалася підготовкою командирів і підстаршин, існувала також окрема школа радистів. Важливими ланками були розвідка, служба безпеки (СБ), пропагандивний відділ. Активно діяли також господарський відділ та мережа Українського Червоного Хреста. Останній поділявся на три напрямки — медичний (опіка над пораненими і хворими бійцями УПА), фармацевтичний (заготівля та складування ліків) та суспільної опіки (допомога вдовам, сім'ям репресованих тощо).

Одна з «агентурно-бойових груп» МДБ із своїм керівником — підполковником Віталієм Захаровим: вони тероризували місцевих мешканців, аби скомпрометувати УПА

Мережа ОУН, яка в роки Другої світової війни поширилася по всій Україні, в повоєнні роки зосередилася переважно на заході країни. Це було своєрідне запілля для УПА. Практично в кожному селі ОУН мала свій осередок. А сама Організація поділялася на ОУН в Рідних Землях та ОУН За Кордоном (Закордонні Частини ОУН). Організаційна структура ОУН в Україні поділялася на Краї з Краєвими Проводами,

тоді коли Край поділявся на округи, округи — на надрайони, надрайони — на райони, райони — на станиці, а ті, своєю чергою, — на кущі. До куща входило кілька сіл. Відділи УПА, рейдуючи, передислоковуючись, нав'язували контакти з місцевими осередками ОУН, одержуючи від них усю необхідну інформацію, а також провізію, медзасоби, поповнювали запаси амуніції.

Окрім регулярних збройних відділів, в УПА існували допоміжні, так звані Самооборонні Кущові Відділи (СКВ). Ці загони створювалися за ініціативою ОУН із місцевих організаційних клітин. До них належали місцеві мешканці сіл та містечок, які жили звичайним публічним життям, ходили на роботу, навчалися, а коли надходив відповідний наказ — збиралися в загони, брали до рук сховану зброю і допомагали відділам УПА виконувати відповідні бойові завдання, після чого знову розходилися по домівках. Така тактика себе цілком виправдовувала, особливо після повернення до Західної України більшовицьких окупантів. Найбільше загонів СКВ було в Галичині, у Карпатах. Допомогу Самооборонних Кущових Відділів важко переоцінити, і особливо корисним було те, що вони складалися з місцевих мешканців, які добре знали околиці, особливості рельєфу та могли відстежувати переміщення ворожих сил.

Керівництво ОУН, УГВР та командування УПА сподівалися на підтримку або ж принаймні розуміння з боку західних держав, які з 1946 року перебували у стані «холодної війни» з СРСР. Однак, незважаючи на антикомуністичну риторичку, ці країни не надали українському Визвольному рухові суттєвої допомоги. Тож 1947 року знову постало питання про зміну тактики боротьби. Керівництво Визвольного руху наказало

Листівка УПА. Художник Ніл Хасевич, кінець 1940-х років

На цій фотографії з фондів архіву Служби безпеки України бачимо членів Кременецького надрайонного проводу УПА за роботою у криївці. Хмельниччина, 1950 рік

Петро Пасічний загинув у бою його групи із загonom КДБ 15 квітня 1960 року

розформувати більші партизанські з'єднання та перейти у глибоке підпілля. Проте в багатьох районах, особливо в Карпатах, продовжували діяти достатньо великі партизанські формування. Окрім того, деякі підрозділи УПА отримали наказ прориватися на Захід. Через територію Чехословаччини та Австрії кілька партизанських загонів вийшли із боями у західні зони окупації Німеччини, що перебували під контролем збройних сил США. Ці рейди наочно довели світовій спільноті, що Україна не скорилася й боротьба триває.

Радянська окупаційна влада попри бравурні, галасливі звіти про перемогу над «українськими буржуазними націоналістами» насправді ніяк не могла здолати опір повстанців. Бої та дрібні сутички у Західній Україні тривали і у 1950-х роках, незважаючи на те, що 5 березня 1950 року в Білогорщі, що біля Львова, загинув у бою Головний командир УПА Роман Шухевич. Новим Головним командиром УПА став полковник Василь Кук (Коваль), який керував повстанським рухом до 1954 року.

А ті українські повстанці, які не хотіли припиняти збройної боротьби, продовжували спорадичні напади на представників комуністичного режиму до кінця 1950-х років. У багатьох випадках повстанці свідомо відмовлялися здаватися у полон, а підривали себе гранатами чи стрілялися. Один із останніх боїв українських повстанців було зафіксовано в квітні 1960 року в Підгаєцькому районі, що на Тернопільщині.

Висновки

Збройний опір проти радянської влади тривав в Україні до початку 1960-х років. Надзвичайними зусиллями більшовикам вдалося подолати збройний рух українських патріотів, загнавши його в глибоке підпілля. Однак Українська Повстанська Армія не прогала своєї війни. УПА ніколи не складала зброї та не була офіційно розпущена чи у якийсь інший спосіб ліквідована. Останні повстанці, що ніколи не припиняли своєї боротьби, легалізувалися тільки після проголошення незалежності України у 1991 році.

3

УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

3.1. Державотворчі процеси у незалежній Україні

Проголошення незалежності України стало можливим завдяки активному розвитку національно-демократичного руху, що значно вплинув на суспільно-політичне життя України від середини 1980-х років, а також завдяки сприятливому для українців розвитку зовнішньополітичної ситуації. Основу українського національно-демократичного руху кінця 1980-х – початку 1990-х років складали структури Товариства української мови ім. Т. Шевченка та Народного руху України. Окрім того, динамічно розвивалися молодіжний та націоналістичний рухи. Хоча центральна влада в Україні й далі залишалася в руках комуністичної номенклатури, що отримувала вказівки із Москви, все ж націонал-демократи шляхом участі у місцевих виборах спромоглися встановити контроль над місцевими органами влади у Галичині та частково у Києві.

На виборах до Верховної Ради Української РСР, які відбулися у березні 1990 року, національно-демократичні сили здобули близько чверті депутатських мандатів. І у парламенті було сформовано об'єднання «Народна

Урочиста хода з нагоди 500-ліття українського козацтва, організована Народним рухом України та Товариством української мови імені Тараса Шевченка. Запоріжжя, 1990 рік

Ігор Юхновський,
голова депутатського
об'єднання
Народна Рада у
Верховній Раді УРСР

рада» (голова Ігор Юхновський), яке налічувало понад сотню депутатів (чисельність групи змінювалася від 115-ти до 133-х членів). Цьому об'єднанню протистояла група виразних прихильників збереження України у складі Радянського Союзу, що складалася з 239 осіб (голова Олександр Мороз). Утім вибори 1990 року продемонстрували, що Комуністична партія втратила свою монополію на владу. Незважаючи на чисельну перевагу у парламенті комуністів, націонал-демократи перехопили ініціативу, періодично змушуючи більшість йти на поступки. Значним пропагандистським та моральним успіхом стало проголошення Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України, у якій не наполягалось на негайній незалежності, а засвідчувалися наміри України набути низку ознак суверенної держави.

Наступного удару комуністичний режим зазнав у жовтні 1990 року, коли Українська студентська спілка та Студентське братство Львова організували акцію масового голодування студентів у Києві. Це голодування тривало два тижні, а студентів масовими демонстраціями підтримали кияни: акція завершилася перемогою національних сил. Парламент був змушений пообіцяти виконати головні вимоги студентів: відставка прем'єр-міністра, проведення нових виборів на багатопартійній основі,

«Революція на граніті»: головна вимога — не підписання нового союзного договору.
Київ, 1990 рік

націоналізація майна комуністичної партії та її молодіжного відгалуження — комсомолу, військова служба для українців в Україні, не підписання нового союзного договору.

Щоправда, невдовзі виявилось, що партійна номенклатура лише із тактичних міркувань прийняла вимоги студентів і навіть не збиралася їх виконувати. Комуністичні сили в Україні маневрували, намагаючись тягнути час і очікуючи, що, зрештою, Москва дасть чітку вказівку припинити «ігри у демократію» й придушить національно-демократичний рух силою.

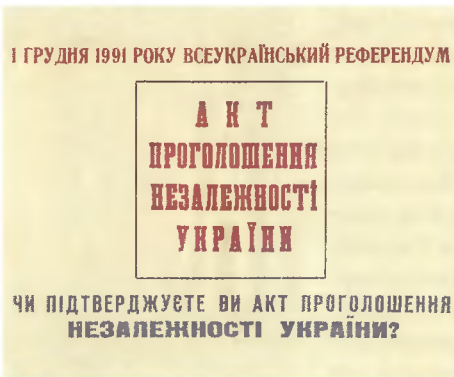
Але ситуація в Україні різко змінилася наприкінці літа 1991 року, коли комуністична номенклатура вирішила скористатися ідеями національно-патріотичних сил. Це сталося після того, як 19–21 серпня 1991 року частина найконсервативніше налаштованих керівників Комуністичної партії Радянського Союзу, радянської армії та спецслужб спробували здійснити у Москві державний переворот. Цей переворот, згідно із задумом його організаторів, мав призвести до запровадження у СРСР жорсткого авторитарного режиму та згортання всіх демократичних процесів, які розпочалися в країні після приходу до влади Михайла Горбачова. Завдяки рішучості мешканців російської столиці, переворот зазнав невдачі.

Поштова марка, випущена з нагоди річниці прийняття Декларації про державний суверенітет України

Мітинг біля будинку Верховної Ради УРСР на підтримку незалежності України.
Київ, 24 серпня 1991 року

Заклик до участі в референдумі 1 грудня 1991 року

Леонід Кравчук складає присягу
Президента України. 5 грудня 1991 року

Український купон номіналом
в 100000 карбованців випуску 1993 року

Під час спроби перевороту прокомуністичні сили в Україні виявили обережну, втім виразну прихильність до заколотників. Натомість націонал-демократи, закликавши українців до опору диктатурі, почали готуватися до загального страйку та акцій громадянської непокори. Злякавшись відповідальності за свою прихильність до заколотників, яка могла кваліфікуватися як державна зрада, комуністичні депутати Верховної Ради вже не чинили опору, коли на сесії парламенту 24 серпня 1991 року представники Народної ради запропонували проголосити незалежність України. До того ж під час обговорення цього питання навколо будинку парламенту зібрався багатотисячний мітинг прихильників незалежності. За проголошення незалежності України проголосували 346 депутатів, а проти — 1. І для того, щоби підтвердити бажання мешканців України жити в окремій державі, на 1 грудня 1991 року було призначено референдум.

Водночас із референдумом, 1 грудня 1991 року відбулися вибори першого Президента України. Головними кандидатами на цю посаду стали номенклатурний функціонер комуністичної партії Леонід Кравчук та один із чільних лідерів національно-демократичного табору В'ячеслав Чорновіл. На виборах переміг Леонід Кравчук, який набрав 61,6% голосів. Понад 90% тих, хто взяв участь у виборах, проголосували за незалежність України.

Одним із перших кроків Л. Кравчука на посту Президента України стало підписання 8 грудня 1991 року у Біловезькій пущі (Білорусь) із лідерами Росії Борисом

Єльциним та Білорусі Станіславом Шушкевичем угоди, яка поклала край існуванню СРСР.

Однак період президентства Леоніда Кравчука (1991–1994) позначився загостренням економічної кризи, яка невдовзі переросла у кризу політичну. Витоки важкої економічної кризи, що вразила економіку України, були закладені ще в роки існування СРСР. Ситуацію ускладнив розрив економічних зв'язків із підприємствами інших республік колишнього Радянського Союзу, однак головна причина колапсу української економіки полягала у відсутності навіть найменших намірів реформувати неефективне сільське господарство та винятково енергозатратну й неконкурентну економіку. Український уряд Вітольда Фокіна (1990–1992), який було сформовано зі старих кадрів радянських часів, виявився геть безпорадним перед складними економічними викликами, отож восени 1992 року Верховна Рада відправила його у відставку.

Новим прем'єр-міністром, який публічно пообіцяв здійснити швидко та радикальну програму ринкових реформ, у жовтні 1992 року став колишній директор військового заводу «Південьмаш» Леонід Кучма. На початку 1993 року парламент надав йому, терміном на шість місяців, надзвичайні повноваження, які мали допомогти реформувати економіку країни. Діяльність Л. Кучми на посту керівника уряду виявилася неефективною, очевидним свідченням чого стала гіперінфляція: впродовж 1993 року українська грошова одиниця, якою тоді були «купони», знецінилася більш ніж у сто разів. Середньомісячна платня на той час становила близько 10 доларів, а зростання цін випереджувало зростання заробітної платні приблизно у п'ять разів.

Народний депутат України В'ячеслав Чорновіл виступає перед учасниками мітингу.
Київ, вересень 1992 року

Президент України Леонід Кучма

захисником української ідентичності. Вибори літа 1994 року стали першими в історії незалежної України, які продемонстрували поділ виборців країни на два консолідовані табори. Захід і Центр України проголосували переважно за Л. Кравчука, натомість Схід і Південь — за Л. Кучму. Зважаючи на те, що чисельність населення у східних промислових регіонах України є дещо вищою, ніж на заході країни, другим президентом став Леонід Кучма (1994–2004). За нього проголосувало 52,15% осіб, що прийшли на виборчі дільниці, і він зумів втриматися при владі протягом двох президентських термінів, вигравши за сумнівних обставин президентські перегони 1999 року.

На початку свого першого президентського терміну Л. Кучма оголосив про намір розпочати економічні реформи. З цією метою Україна налагодила у 1994–1995 роках тісні стосунки з Міжнародним валютним фондом і Світовим банком, які почали позичати Києву гроші, що мали бути використані на структурну перебудову економіки країни. Завдяки цим грошам, а також жорсткій монетарній політиці, яка головним чином полягала у тому, що працівникам бюджетної сфери почали затримувати заробітну платню, наприкінці весни 1995 року вдалося частково приборкати інфляцію. Однак стабілізації було досягнуто ціною неймовірного зубожіння переважної більшості мешканців України. У багатьох галузях економіки людям не платили заробітну плату по півроку. Наслідком цього стала масова заробітчанська еміграція, зростання злочинності, різке погіршення здоров'я переважної більшості мешканців України.

Українська гривня, надрукована 1992-го, а запроваджена в обіг 1996 року

Заявивши, що реформи не вдалося провести через особистий конфлікт із оточенням президента Л. Кравчука, прем'єр-міністр Л. Кучма взяв участь у наступних виборах президента України, що відбулися протягом червня–липня 1994 року. Свою виборчу кампанію Л. Кучма побудував на обіцянках більш тісного союзу з Росією і надання російській мові статусу другої державної. А Л. Кравчук, який також не міг похвалитися економічними успіхами, позиціонував себе

З ініціативи Л. Кучми влітку 1995 року в Україні почалася велика приватизація, наслідком якої стала поява в країні кількох потужних олігархічних груп. Користуючись своїми знайомствами в уряді чи адміністрації президента, порівняно невелике коло осіб за безцінь

скупило переважну більшість промислового потенціалу країни. Однак очікування, що нові власники будуть ефективнішими господарями, аніж неповоротка державна машина, не справдилися. Багато приватизованих підприємств були просто ліквідовані, а їх цінне технологічне обладнання нові власники продали як металобрухт.

Бажаючи покращити зовнішньополітичний імідж країни, адміністрація Л. Кучми відмовилася від розташованої на території України ядерної зброї, що раніше належала Збройним силам СРСР, віддала або ж сама знищила важкі стратегічні бомбардувальники, підписала з Росією угоду про непропорційний поділ Чорноморського флоту, одним із елементів якої став дозвіл російським військовим утримувати в Криму велику військово-морську базу. У роки президентства Л. Кучми було вигадано концепцію «багатовекторності», яка полягала у тому, що стратегічними партнерами України є водночас Росія та США. Але на практиці ця політика полягала у балансуванні держави між Росією та країнами Заходу.

Зважаючи на те, що економічне становище України наприкінці 1990-х років залишалося важким, а багато людей відкрито висловлювали своє незадоволення неефективністю та корумпованістю кланово-олігархічного режиму, що активно формувався в країні, адміністрація Л. Кучми вирішила вдатися до політики «загвинчування гайок», що мала забезпечити перемогу на чергових президентських виборах. У країні почалися утиски свободи слова, непропорційно розрослися правоохоронні органи. А навесні 1999 року за загадкових обставин загинув найавторитетніший лідер опозиційного руху В'ячеслав Чорновіл. У цих умовах наприкінці 1999 року в Україні відбулися президентські вибори, на яких знову переміг Л. Кучма. Незалежні спостерігачі висловили багато застережень щодо порушень, які влада допустила під час виборчих перегонів і самого голосування. У багатьох людей викликало сумніви те, що 1999 року за Л. Кучму проголосувало навіть більше (56,25%) виборців, аніж під час виборів 1994 року, хоча рівень життя громадян України за цей час лише понизився.

Друга президентська каденція Л. Кучми (1999–2004) супроводжувалася постійними політичними кризами та скандалами. Найбільшого розголосу отримала справа викрадення та вбивства українського журналіста Георгія Гонгадзе, оскільки невдовзі після його смерті були оприлюднені матеріали, які дали підстави говорити про причетність до цієї справи самого президента та його найближчого оточення. Внаслідок цього, навесні 2000 року в Україні виник масовий демократичний рух «Україна без Кучми!», який владі, хоча й із труднощами, вдалося придушити. Водночас

Флагман ВМС України фрегат «Гетьман Сагайдачний»

Демонстрація протесту в ході акції «Україна без Кучми». Київ, 9 березня 2001 року

Україна потрапила в міжнародну ізоляцію через повідомлення про наміри українського уряду продати сучасні системи озброєння диктаторові Іраку Садаму Хусейну, щодо режиму якого було запроваджено міжнародне ембарго. Скориставшись бойкотом з боку країн Заходу, в Україні посилили свої позиції проросійські сили та орієнтовані на Росію фінансово-олігархічні групи.

Ще одну внутрішньополітичну кризу Україна пережила восени–узимку 2004 року, коли у країні відбулися чергові президентські вибори. До другого туру цих виборів вийшли колишній та чинний прем'єр-міністри — Віктор Ющенко та Віктор Янукович. Передвиборчі перегони відбувалися в атмосфері великого напруження, з численними скандалами та провокаціями. Згідно з твердженням В. Ющенка, під час виборчої кампанії було вчинено замах на його життя: його спробували отруїти діоксином. Водночас політичні консультанти з Росії, яких найняв передвиборчий штаб В. Януковича, зробили ставку на розкол країни, залакуючи мешканців Східної та Південної України «бандерівським» режимом, який нібито має намір запровадити в Україні після своєї перемоги В. Ющенко. Другий тур виборів відбувся у листопаді 2004 року із численними порушеннями процедури та фальсифікаціями, але, незважаючи на них, Центральна виборча комісія поспішила проголосити третім президентом України В. Януковича.

Обурення людей, які відмовилися сприймати сфальсифіковані результати виборів, вилилося у Майдан — перманентний мітинг, який, розпочавшись 22 листопада 2004 року, тривав на Майдані Незалежності у Києві аж до кінця грудня цього року. До того ж у більшості українських міст

Майдан Незалежності під час Помаранчевої революції. Київ, 2004 рік

виникли свої Майдани. Люди, які виступили проти фальсифікації результатів виборів, поводитися підкреслено толерантно й цивілізовано, а всі виступи були винятково мирними. Прихильники В. Ющенка обрали своїм символом помаранчевий колір, тому ці події й отримали назву «Помаранчевої революції».

Весь час існування Майдану тривали позакулісні перемовини між працівниками виборчих штабів В. Ющенка та В. Януковича. Суд, до якого звернулася «помаранчева» сторона, ухвалив рішення повторно провести другий тур голосування. І під час цього голосування більшу кількість голосів громадяни України віддали за В. Ющенка, який став наступним президентом країни. У цьому, вже третьому, турі голосування за В. Ющенка проголосувало 51,99% виборців, а за В. Януковича — 44,20% осіб, які взяли участь у голосуванні.

Час президентства Віктора Ющенка (2005–2010) був суперечливим та неоднозначним періодом в історії незалежної України. Головними здобутками цього періоду стало різке збільшення закордонних інвестицій в українську економіку, деяке покращення соціальних стандартів життя українців, успішна

Президент Віктор Ющенко та прем'єр-міністр Юлія Тимошенко. Київ, 2009 рік

Президент України Віктор Янукович та Президент Росії Віктор Медведєв у день підписання Харківських угод щодо Чорноморського флоту. Харків, 21 квітня 2010 року

Протистояння загострюється: 2011 року депутати від опозиції спробували запобігти ратифікації Харківських угод

Травень 2012 року: опозиційні депутати протестують проти законопроекту «Про засади державної мовної політики»

політика пам'яті, наслідками якої стало повернення в суспільний духовний обіг багатьох забутих раніше подій національної історії.

Водночас ці роки позначилися наймовірніше гострим особистим конфліктом між президентом Віктором Ющенком та прем'єр-міністром Юлією Тимошенко. Відправивши у вересні 2005 року Ю.Тимошенко у відставку, президент призначив прем'єр-міністром Юрія Єханурова (2005–2006), а згодом і свого колишнього політичного супротивника — Віктора Януковича (2006–2007). Однак після дочасних виборів парламенту, у вересні 2007 року, на яких високих показників добилася політична сила Ю.Тимошенко, президент В.Ющенко змушений був знову призначити її керівником українського уряду (2007–2010).

Головними конкурентами на президентських виборах, що відбулися на початку 2010 року, стали лідер Партії регіонів Віктор Янукович та Юлія Тимошенко. Лейтмотивом своєї виборчої риторики В.Янукович обрав критику економічних невдач уряду Ю.Тимошенко, що були посилені світовою економічною кризою 2008–2009 років. Особливістю виборчих перегонів стала позиція президента В.Ющенка, який, не маючи навіть мінімальних шансів перемогти на цих виборах, закликав виборців не обирати «менше зло», а скористатися можливістю проголосувати проти обох учасників другого туру виборчих перегонів. Позиція В.Ющенка об'єктивно сприяла В.Януковичу, котрий і переміг на цих виборах. Щоправда, В.Янукович став першим президентом незалежної України, котрий не зміг

набрати понад половину голосів осіб, які взяли участь у голосуванні: за нього проголосувало лише 48,95% виборців, а на користь Ю.Тимошенко висловилися 45,47%. Проти обох кандидатів проголосувало 4,36% учасників виборів.

Вже перші кроки адміністрації новообраного президента Віктора Януковича продемонстрували його бажання кардинально змінити парадигму цивілізаційного розвитку Української держави. На вищі державні посади були призначені особи, які у попередні роки не приховували своїх українофобських настроїв, відбулося згортання багатьох освітніх та культурних проєктів, які започаткував президент В. Ющенко. Реформування судової системи вилилося у створення повністю підконтрольної адміністрації президента судової влади. А навесні 2010 року президент В. Янукович підписав із президентом Росії Дмитром Медведевим Харківські угоди, які передбачають продовження базування російського флоту в Україні до 2042 року. Значний резонанс у світі спричинили арешти та судові процеси над членами попереднього уряду. За сумнівних обставин Юлію Тимошенко та низку інших урядовців засудили до тюремного ув'язнення. На початку липня 2012 року контрольований пропрезидентською більшістю парламент, порушуючи регламент, спробував ухвалити неконституційний закон, який мав надати російській мові в Україні не виправдані привілеї. Спроба запровадити другу державну мову спричинила різкий спротив патріотичних сил. У Києві оголосили про початок акції голодування кількох депутатів Верховної Ради України. Спроби міліції розігнати голодуючих завершилися невдачею, оскільки на захист людей виступили члени партій «Батьківщина», «Удар», Всеукраїнського об'єднання «Свобода».

На парламентських виборах у жовтні 2012 року, що відбулися за змішаною системою (половину депутатів обрали за партійними списками, а іншу половину — в мажоритарних округах), місця у Верховній Раді України вибороли п'ять партій: Партія регіонів, «Батьківщина», «Удар», Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та Комуністична партія України. Вибори супроводжувалися масштабними порушеннями та фальсифікаціями, а Центральна виборча комісія змушена була визнати, що в п'ятих виборчих округах визначити реального переможця мажоритарних виборчих округів практично неможливо.

Хоча за опозиційні сили («Батьківщина», «Удар» та «Свобода») проголосувало й більше виборців, аніж за Партію регіонів та її прихованих союзників — комуністів, завдяки запровадженню змішаної виборчої системи Партія регіонів, популярність якої сильно впала протягом 2010–2012 років, усе ж зуміла сформувати більшість у парламенті, що визначає життя українців нині.

Пам'ятна монета «20 років незалежності України» номіналом 100 гривень

Висновки

Проголошення незалежності України влітку 1991 року поклало початок процесам державного будівництва. Вже у перші роки існування Української держави були створені інституції, які є неодмінною ознакою суверенної країни. Складніше відбувалося формування системи демократичних правових та вільноринкових економічних відносин. Причиною цього стало те, що на початку 1990-х років не була усунена від влади політична еліта, сформована ще у колоніальні часи комуністичного режиму. Протягом свого державного існування сучасна Україна пережила кілька гострих політичних та економічних криз, які позначилися на політичному житті та суспільній поведінці громадян країни. Головною проблемою, яка гальмує поступальний розвиток Української держави, є відсутність повноцінного громадянського суспільства, що проявляється у нездатності значної частини мешканців країни до самоорганізації та позитивної взаємодії. Водночас слід зазначити, що більшість українців категорично не сприймає авторитарних методів керівництва, які демонструють посткомуністичні політичні сили країни. Це дає підстави оптимістично оцінювати перспективи подальшого розвитку країни.

3.2. Розвиток української культури

Проголошення державної незалежності України започаткувало новий етап розвитку української культури. Після хвилі національного піднесення та суспільної ейфорії, котрими позначилися кінець 1980-х – початок 1990-х років, в Україні розпочалася затяжна системна криза. Процеси подолання тоталітарної спадщини, утвердження державної незалежності та суверенітету виявилися винятково складними.

За цих обставин українська культура, котра в складних економічних умовах фінансувалася за залишковим принципом, стала заручницею важкого історичного минулого, що відобразилося в культурній відмінності регіонів.

Київський державний академічний театр ляльок

Попри проблеми політичного, економічного та історичного характерів, загальний баланс культурного розвитку років незалежності все-таки виглядає позитивним, хоча його й важко сприймати однозначно. Нагромаджений за століття культурний потенціал здебільшого вдалося зберегти, а це унікальні музейні зібрання та бібліотечні фонди, самобутні творчі колективи й дитячі мистецькі школи чи студії, безцінні

твори народних майстрів, пам'ятки архітектури тощо. Труднощі з фінансуванням не призвели до закриття жодного театру, концертної зали чи філармонії. Навпаки, у вересні 1999 року у Полтаві було урочисто відкрито нову виставкову залу — Галерею сучасного українського мистецтва. Отримали нові приміщення Київський дитячий музичний театр, Київський театр ляльок. Здобули державний статус Львівський академічний театр «Воскресіння» та Львівський академічний театр ім. Леся Курбаса. Створено муніципальний театр «Хортиця» у Запоріжжі. Відбудовано Михайлівський Золотоверхий собор у Києві, реставровано Золочівський замок, Палац Розумовських у Батурині, Одеський національний академічний театр опери та балету і багато інших.

Михайлівський Золотоверхий собор був цілком зруйнований більшовиками 1937 року і відбудований 1998-го

Найбільшим здобутком культурного життя стала ліквідація відкритих чи прихованих перепон на шляху розвитку національної культури. Суспільство звільнилося від ідеологічних штампів марксизму-ленінізму і вперше за багато десятиліть отримало вільний доступ до надбань світової культури. Було закладено основи для відродження історичної пам'яті, повернення забутої або забороненої культурної і мистецької спадщини, вивільнення творчої ініціативи, розгортання широкого спектру стильових напрямів, активізації культурного життя в регіонах, піднесення народної творчості тощо.

Хоча реальністю є також те, що представники культури, намагаючись вижити в умовах ринку, занадто часто реалізують комерційно вигідні, але низькопробні, розраховані на невибагливий смак культурні проекти. Засоби масової інформації в гонитві за прибутками від реклами практикують показ відвертого кітчу, антикультури, насаджують плебейські культурні стереотипи.

Але такі суперечливі, а іноді й шкідливі тенденції розвитку української культури на початку нового тисячоліття є характерною ознакою перехідного суспільства, культура якого впродовж майже всього ХХ століття перебувала у полоні тоталітаризму. Безумовно, що подолання негативних і закріплення позитивних наслідків розвитку української культури залежать від наполегливої й цілеспрямованої праці як держави, так і всього суспільства, кожного громадянина. Запорукою успіху в досягненні цієї мети є як могутній культурний потенціал нації, що є унікальним у європейському та світовому вимірах, так і життєдайні процеси демократизації українського суспільства.

Богдан Ступка

Наталія Волкова

Федір Стригун

У цьому контексті значна частина українського суспільства бачить потребу в формуванні нового національно-культурного проекту. Це проект молодого амбітного посттоталітарного суспільства, що переросло період хуторянства, провінційності і снобізму та прагне розвиватися у якісно новому культурно-історичному вимірі.

Виявом нової соціально-культурної ситуації є сплеск театрального життя. За даними нашого Міністерства культури, в Україні діє чотири національні академічні драматичні театри (Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка (м. Київ, донедавна художнім керівником його був Богдан Ступка), Національний академічний драматичний театр імені Марії Заньковецької (м. Львів, художній керівник Федір Стригун), Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки (м. Київ, художній керівник Михайло Резнікович), Донецький національний академічний український музично-драматичний театр (м. Донецьк, художній керівник Наталія Волкова)); 99 державних, обласних, міських і приватних театрів; 7 театрів опери і балету, а з них 5 — національних академічних (Київ, Львів, Одеса, Донецьк, Харків).

Створено багато нових мистецьких колективів, театрів, студій комунальної та приватної власностей. Театральний репертуар постійно поповнюється новими постановками. В театр приходять фахівці, менеджери, продюсери, що вмiють працювати в умовах ринкової економіки.

Загалом на 2009 рік в Україні діяло 136 професійних театрів (державних, обласних, міських і приватних) і 77 концертних організацій, заходи яких відвідало 10 мільйонів осіб. Однак помітною тенденцією стало скорочення відвідуваності цих закладів культури. Так, 1990 року діяло 125 професійних театрів і 44 концертні організації, які мали 32,6 мільйонів відвідувачів.

Циркове мистецтво України представляє один національний цирк, 11 державних цирків, Державне підприємство «Державна циркова компанія України», Державне підприємство «Цирковий творчий колектив «Зірки України», Українська дирекція з підготовки циркових атракціонів та номерів, Харківське державне художньо-виробниче підприємство, Дирекція пересувних циркових колективів України.

Національна кінематографія, як і театральне мистецтво, є одним із найважливіших системних факторів формування духовних цінностей. Як свідчить світовий досвід, передові позиції в розвитку індустрії кіно займають ті держави, де створені належні правові, організаційні, фінансові та технологічні умови, завдяки яким стає можливим розвиток національного кіновиробництва, розбудова кімережі і забезпечення глядачам доступу до національних мистецьких вартостей.

На 2010 рік спостерігалось збільшення кількості відвідин кінотеатрів, зростання валових надходжень від кінопоказів, інвестування у будівництво та переоснащення кімережі. Станом на кінець 2009 року, в Україні із 2,4 тисячі кінозалів діяло понад 270, які були вже оснащені найсучаснішою апаратурою. А у великих містах продовжується будівництво мега-маркетів із багатозальними кінотеатрами.

У складних фінансово-матеріальних і нормативно-правових умовах розвивається і музейна сфера. На 2008 рік в Україні працювало 478 музеїв державної та комунальної власностей. У них зберігається майже 12 мільйонів музейних предметів державної частини музейного фонду України, хоча власне експонується лише десята частина цього багатства. Загалом в Україні, враховуючи державні та комунальні, діє близько п'яти тисяч різноманітних музеїв та виставок.

За останні роки наймасштабнішим музейним проектом є спорудження в Києві культурно-мистецького та музейного комплексу європейського рівня «Мистецький арсенал». Цей проект його творці розуміють, як вікно в Україну для світу і вікно у світ для України. Помітною подією стало також відкриття в Коломиї музею «Писанка».

Кадр із фільму «Молитва за гетьмана Мазепу». Режисер Юрій Ілленко

Крім музеїв, збереженням культурної та наукової національної спадщини займаються архіви України. Сучасна система державних архівних установ України, підпорядкованих Державному комітету архівів України, включає 709 установ (13 центральних, 25 обласних та в Автономній Республіці Крим, 2 — у містах Києві та Севастополі, 488 архівних відділів райдержадміністрацій, 168 архівних відділів міських рад та 13 галузевих архівів). У складі Національного архівного фонду — понад 56,5 мільйонів одиниць зберігання (не менше 5 мільярдів документів, 50 мільярдів аркушів). За мінімальними оцінками, сукупна грошова вартість документів Національного архівного фонду становить не менш як 500 мільярдів гривень.

Центрами збереження та розвитку національної культури виступають бібліотеки. Статистичні дані свідчать, що кількість масових універсальних бібліотек у порівнянні з 1990 роком (25,6 тисяч) скоротилася до 20,6 тисяч у 2008 році. Втім збереглися і далі розвиваються всі провідні бібліотеки України: 16 загальнодержавного рівня, 26 обласних, 22 багатогалузеві. До найбільших бібліотек належать: Національна бібліотека України імені Володимира Вернадського (Київ), Державна науково-технічна бібліотека (Київ), Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника, Національна парламентська бібліотека (Київ). В Україні нині працює 28 бібліотек із більш ніж 150-літньою історією.

В особливих умовах розвивається сучасна українська література. Активний розвиток переживають масові жанри — детектив, трилер, еротична повість, мелодрама, містика та інші. Дослідниця Роксана Харчук, яка найбільш цілісно систематизувала сучасну українську літературу, виділяє такі її напрямки: неопозитивізм в сучасній українській прозі; неомодерний

Виставкова зала «Мистецького арсеналу»

стиль як компенсація розгромленого українського модернізму; літературний андеграунд; український літературний постмодернізм; особливе жіноче письмо; література альтернативного самовираження молодих українських письменників.

Представники неопозитивізму акцентують на тому, що літературний твір не можна розглядати відірвано від історичного контексту, традиції тощо. До представників цього напрямку, яких Р. Харчук називає поколінням «батьків», належать: Володимир Дрозд (1939–2003, останній роман «Листя землі»), Євген Гуцало (1937–1995, останній роман «Блуд. Україна: розпуста і виродження»), Роман Іваничук (автор традиційних для української літератури історичних романів) та інші. До цього напрямку, але вже як митці, що поєднують інші стилеві тенденції, належать Валерій Шевчук та Марія Матіос (новели «Нація», історико-психологічний роман «Солодка Даруся» та інші). В. Шевчука, який є одним із моральних авторитетів шестидесятників, вважають також головним авторитетом для нової української прози — неомодерністів і постмодерністів. Останніми на сьогодні його романами є «Привид мертвого дому» (2005) та «Сон сподіваної віри» (2007). Крім того, В. Шевчук є фахівцем з історії української літератури: (дослідження «Із вершин та низин: Книга цікавих фактів із історії української літератури», «Муза роксоланська: Українська література XIII–XVIII століть. Ренесанс і Бароко» та інші).

Неомодерністи надають українській традиції суб'єктивності, міфологізують та витворюють так звану «високу» літературу. Представниками неомодерного напрямку є: В'ячеслав Медвідь, Євген Пашковський, Олесь Ульяненко та Степан Процюк. Перші троє у 1990-х роках входили до групи «Нова література», а С. Процюк став учасником літературної групи «Нова дегенерація».

Літературний авангард представляють Володимир Діброва — письменник «задушевного покоління», Богдан Жолдак — автор прози, написаної суржилом, Лесь Подерев'янський — «творець мінускультури».

Юрій Андрухович, Юрій Іздрик, Тарас Прохасько — найвідоміші представники так званого «станіславського феномену» в літературі, і їх дуже часто зачисляють до постмодерністського напрямку. Найхарактернішою ознакою їхнього мислення є виразне «західництво» і різке неприйняття традиційних вартостей: як соцреалістичних, так і неонародницьких, неопозитивістських. У їхніх творах переважає

Аудіокнига Юрія Андруховича
«Московіада»

Валерій Шевчук

Андрій Курков і Оксана Забужко

Любко Дереш і Юрій Іздрик

Тарас Прохасько і Сергій Жадан

іронія, гра, а не сатира, сарказм чи гротеск. Вони апелюють до жанрів масової літератури — детективу, трилеру, анекдоту, інтерв'ю, однак це не означає, що вони стали авторами масової літератури у прямому сенсі цього слова. Звертаючись до масових жанрів, ця література намагається говорити про складні речі доступною мовою. До речі, Юрій Андрухович є одним із засновників відомого літературного угруповання «Бу-Ба-Бу» (скорочення від: бурлеск, балаган, буфонада), що виникло у Львові 1985 року і стало втіленням карнавального неobarокового мислення. Соціальним фундаментом карнавального мислення в Україні став підсвідомий масовий синдром зламу, що супроводжував розпад імперії і викликав дві метапсихічні складові: суспільну депресію і масову карнавально-сміхову реакцію на катастрофу системи. Апофеозом «Бу-Ба-Бу» став фестиваль «Вивих-92».

Окреме місце займають твори, написані жінками, а саме ті, що представляють феміністичний спосіб мислення у сучасній українській літературі. Найяскравішими представниками цієї літератури є Оксана Забужко (авторка романів «Польові дослідження українського сексу» (1996), «Сестро, сестро» (2003, 2005) та інших творів) та Євгенія Кононенко (найуспішнішим був її роман «Імітація», що побачив світ 2001 року).

До молодшого покоління сучасних українських письменників належать Сергій Жадан, Ірена Карпа, Любко Дереш, Світлана Поваляєва і Тетяна Малярчук. Головним ворогом для їхньої «альтернативи», зрозуміло, є так званий «нормальний»

світ, який уособлюють не тільки традиційні «сірі» громадяни й громадянки, тобто міщанство, а й «нові українці», псевдоінтелектуали, усі без винятку політики, масова і провінційна культури, глянцеви журнали, «тупе телебачення» й «попса», а також «українське геронтократичне суспільство», яке продовжує ігнорувати молодь, тримаючи час у своїх «муміфікованих» руках.

Однак покищо про повноцінну масову літературу в українському варіанті говорити важко, і причиною цього зазвичай називають слабку сформованість українського книжкового ринку і постколоніальне домінування на ньому російських видавництв та книготорговельних мереж. У цьому контексті показовими є статистичні дані, які свідчать про неефективність державної політики у цій галузі: за даними Книжкової палати, станом на 15 червня 2009 року українською мовою в країні було видано лише 6 457 книжок загальним накладом 11 170 тисяч примірників. За цим показником Україна займає одне з найостанніших місць серед європейських країн, але є всі підстави сподіватися, що українські письменники та видавці зможуть подолати ці наслідки неефективної державної політики.

Висновки

Отже, можна з упевненістю стверджувати, що, попри історичні, економічні, політичні, правові та організаційні труднощі, українська національна культура в незалежній державі все ж успішно розвивається. Упродовж 1990-х років українська культура та освіта пережили складну системну кризу, однак уже на початку XXI століття у сфері культурного розвитку відбулися принципові зміни. Свідченням цього стало зростання престижності українського культурного продукту. Особливо успішними для розвитку національної культури були 2005–2009 роки. Утім, на превеликий жаль, після 2010 року в Україні умови розвитку культури погіршилися. Та водночас існують достатні підстави стверджувати, що, незважаючи на байдужість, а подекуди й пряму протидію з боку офіційної влади, культурне життя в Україні розвивається в межах європейської цивілізаційної парадигми. Отже, поступальний розвиток української культури є не лише важливим чинником зміцнення національного суверенітету, а й дієвим засобом повернення нашої батьківщини до європейської сім'ї народів.

Перелік рекомендованої літератури

Підручники:

1. Кульчицький С., Шаповал Ю. Новітня історія України (1914–1939): Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ: Генеза, 2003.
2. Турченко Ф. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939. Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ: Генеза, 2003.
3. Турченко Ф., Тимченко С., Панченко П. Новітня історія України. Частина друга. 1939–2001. Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Київ: Генеза, 2001.

Наукові дослідження:

1. Веремійчик О. Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд. — Київ: Видавництво ім. О.Теліги, 2006.
2. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. — Київ: Києво-Могилянська академія, 2011.
3. Голубко В. Армія УНР. 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. — Львів: Кальварія, 1997.
4. Дедик О. Чортківська офензива. — Львів: Астролябія, 2013.
5. Дедик О., Козицький А., Мороз В., Муравський В. Львів. Місто наших героїв / Путівник. — Львів: Літопис, 2009.
6. Коваль Р. Багряні жнива Української революції. — Київ: Діокор, 2005.
7. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: Труднощі усвідомлення. — Київ: Наш час, 2008.
8. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. — Київ: Українська видавнича спілка, 2007.
9. Монолатій І. Українські легіонери. Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців. 1914–1918. — Київ: Темпора, 2008.
10. Онищук Я. Галичани в обороні Карпатської України (до 70-ї річниці трагічних подій на Верецькому перевалі) // Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. — Рік 2009, ч. 2(2). — С. 47–51.
11. Пагіря О. Карпатська Січ: Військове формування Карпатської України. — Київ: Темпора, 2010.
12. Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. — Львів: Астролябія, 2008.

13. Патриляк І. «Перемога або смерть». Український визвольний рух у 1939–1960 рр. — Львів: Часопис, 2012.
14. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917–березень 1918). — Київ–Львів: Місіонер, 1996.
15. Федик І. УНДО, ОУН: Ставлення до Польщі. — Львів: ВМС, 1998.
16. Хома І. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність і збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр. — Київ: Наш час, 2011.

Походження ілюстративного матеріалу

При підборі ілюстративного матеріалу для книги автори та видавництво керувалися нормами законодавства у царині авторського права, а тому не ілюстрували видання тими матеріалами, використання яких було цілком застережене. Здебільшого обиралися ті ілюстрації, які кваліфікувалися як суспільне надбання, а також видавництво та автори використовували власний матеріал або ж, на основі різноманітних джерел, спеціально готували його.

Виходячи з вимог композиції, не завжди можна було подати автора та джерело того чи іншого зображення, а тому, з огляду на вимоги добропорядного використання, нижче подаємо відповідні посторінкові вказівки на джерело чи авторів ілюстративного матеріалу: **11** — фото 1–2 походять із сайту <http://joanerges.livejournal.com>; **12** — фото 1 надав редактор видання; **13** — фото 4 зі сайту <http://ucc.milua.org>; **14** — фото 2 зі сайту <http://ucc.org.ua>; **15** — фото зі сайту <http://joanerges.livejournal.com>; **17** — фото зі сайту <http://reibert.info>; **18** — фото з книги «Липовецький С. Обличчя звитяги (стрілецькі світлини). — Львів: АРС, 2012»; **20** — фото 4 із книги «Золоті Ворота — Історія Січових Стрільців 1917–1919. — Львів, 1937»; **21** — фото 4 зі сайту <http://vijsko.milua.org>; **22** — фото 2 зі сайту <http://www.istpravda.com.ua>; **26** — фото зі сайту <http://symonpetlura.kiev.ua>; **28** — фото зі сайту <http://zalizyaka.livejournal.com>; **32** — фото Олексія Якубіна з Вікіпедії; **33** — фото з фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; **37** — фото з книги «Тинченко Я. Герої українського неба. Пілоти визвольної війни 1917–1920 рр. — Київ: Темпора, 2010»; **38** — фото зі сайту <http://stiah.in.ua>; **41** — фото зі сайту газети «День» <http://www.day.kiev.ua>; **45** — фото зі сайту <http://1919.kura.in.ua>, а плакат із збірки Наукової бібліотеки ЛНУ ім. І. Франка; **50** — фото 1 зі сайту <http://joanerges.livejournal.com>, а фото 2 з книги «Тинченко Я. Герої українського неба. Пілоти визвольної війни 1917–1920 рр. — Київ: Темпора, 2010»; **52** — фото 1 із фондів ЦДАВО України, а фото 2 зі сайту <http://together.lviv.ua>; **54** — фото з книги «Hillegas H.C. With the Boer Forces. — London: Methuen and Co, 1900»; **56** — фото з фондів ЦДАВО України; **58** — фото з фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; **59** — фото 1 зі сайту <http://www.istpravda.com.ua>, а фото 2 із <http://kobzar.at.ua>; **61** — документ із сайту <http://photofact.at.ua>; **62–71** — ілюстративний матеріал для публікації у цьому виданні надав автор розділу Роман Коваль; **72** — фото Сергія Клименка зі сайту <http://klymenko.data-tec.net>; **74** — фото 1 зі сайту <http://world-war.ru>, а фото 2–3 із фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; **77** — фото із видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору

1932–1933 років в Україні. — Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008»; **78** — фото 1 зі сайту <http://www.sulinet.hu>, а фото 2 зі сайту <http://www.istpravda.com.ua>; **79** — фото 1 зі сайту <http://www.istpravda.com.ua>, а фото 2 зі сайту <http://www.territoryterror.org.ua>; **83** — фотоматеріал 1 зі сайту <http://www.garethjones.org>; **84** — фото з інтернет-ресурсу <http://fundholodomors.org.ua>; **85** — фото 1 з фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, а фото 2–3 зі сайту <http://www.sulinet.hu>; **87** — фото зі сайту Музею УМВС Луганської області <http://www.lugmia.gov.ua>; **88** — фото 1 із видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. — Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008»; фото 2 із ресурсу <http://www.territoryterror.org.ua>; фото 3 зі сайту Музею УМВС Луганської області <http://www.lugmia.gov.ua>; **90** — фото 1 є роботою Макса Альперта з архіву РІА Новости image #79113 / Alpert / CC-BY-SA 3.0; фото 2 із видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. — Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008», фото 3 із ресурсу <http://www.territoryterror.org.ua>; **92** — фото із видання «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. — Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008»; **97** — фото 1–2 є роботами Александра Вінербергера із Колекції Кардинала Теодора Інніцира (Архів Віденської дієцезії); **98** — фотоматеріал із фондів Державного архіву Полтавської області; **99** — фото Александра Вінербергера із вищезгаданої колекції; **100** — фото Александра Вінербергера із вищезгаданої колекції; **103** — фото 1–2 є роботами Александра Вінербергера із вищезгаданої колекції; **104** — документ із сайту <http://www.sulinet.hu>; **105** — мапа із книги «The Foreign Office and the famine: British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / Ed. by M. Carynyk, L. Y. Luciuk and B. S. Kordan. — Kingston–Vestal: Limestone Press, 1988»; **106** — фото невідомого автора з Вікіпедії; **109** — фото 1 зі сайту <http://gvizdivtsi.org.ua>, а фото 2 з архіву Центру досліджень визвольного руху у Львові; **110** — фото зі сайту <http://www.for.lviv.ua>; **111** — фото 1 із книги «Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен: Фундація ім. Євгена Коновальця, 1974»; **113** — фото з галереї ресурсу <http://www.ukrcenter.com>; **114** — фото 1 зі сайту «Газети по-українськи» <http://gazeta.ua>, а зображення 2 походить із сайту ФК «Карпати» <http://fckarpaty.com.ua>; **115** — зображення 1 із історичного блогу <http://100krokiv.info>; **116** — фото з електронного Всеукраїнського часопису Vox Populi <http://www.vox-populi.com.ua>; **118** — фото з книги «Лісові Чорти: їх життя і буття. 1922–1945. Ювілейний історично-мемуарний збірник у їх шістдесятиріччя. — Вашингтон–Нью-Йорк–Торонто: Накладом Великого Племена Лісових Чортів, 1983»; **121** — фото з ресурсу <http://bandera.lviv.ua>; **122** — фото 2 є роботою невідомого автора, запозичене із Вікіпедії; **123** — фото 1 із ресурсу <http://www.istpravda.com.ua>; **125** — фото зі сайту <http://www.odkrywca.pl>; **130** — фото 1 із історичного блогу <http://100krokiv.info>; **131** — фото 1 із Федерального архіву Німеччини Bild 183-R69173 / CC-BY-SA, фото 2 із сайту <http://www.wieninternational.at>, а фото 3 зі сайту <http://nnm.me>; **132** — фото 1 зі сайту <http://zakarpattya.net.ua>, а фото 3 з ресурсу <http://reibert.info>; **133** — фото 1–2 із ресурсу <http://reibert.info>; **134** — фото зі сайту <http://territoryterror.org.ua>; **135** — фото 1 зі статті про Карпатську Січ у Вікіпедії; **136** — фото 2 є роботою фотографа Маргарет Бурк-Вайт із архіву журналу LIFE; **137** — фото з фондів

ДА Закарпатської області; 138 — фото з архіву журналу LIFE; 139 — фото з фондів ДА Закарпатської області; 141 — фотоматеріали надав автор розділу Олександр Пагіря; 142 — зображення 2 є кадром із фільму Каленика Лисюка «Трагедія Карпатської України», а зображення 3 походить із ресурсу <http://history-ua.livejournal.com>; 143 — фото 2 зі сайту <http://zakarpatty.net.ua>; 147 — фото 1 із Федерального архіву Німеччини Bild 183-2008-0415-505 / CC-BY-SA, фото 2 зі сайту <http://forum.meta.ua>, а фото 3 зі сайту газети «День» <http://incognita.day.kiev.ua>; 148 — фрагмент документа з фондів ГДА СБУ; 149 — фото 2 із ресурсу <http://www.istpravda.com.ua>; 150 — фото 1 із ресурсу <http://www.istpravda.com.ua>; 151 — фото з фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; 153 — фото зі сайту Центру досліджень визвольного руху <http://www.cdvr.org.ua>; 154 — кадр із фільму «Ніколи не забуду»; 155 — зображення 2 зі сайту Центру досліджень визвольного руху <http://www.cdvr.org.ua>; 156 — фото 1 із інтернет-ресурсу <http://www.forumn.kiev.ua>; 159 — фото 2 зі сайту Центру досліджень визвольного руху <http://www.cdvr.org.ua>; 160 — зображення 2 із ресурсу <http://cossack88.livejournal.com>; 161 — фото 4 із ресурсу <http://bse.sci-lib.com>; 163 — фото із книги «Обмануті надії. Спогади колишніх юнаків протилетунської оборони / Упор. Сергій Шнерх. — Львів: Місіонер, 2004»; 164 — зображення 2 зі статті «Бій під Бродами» з Вікіпедії, а зображення 3 із книги «Тинченко Я. Герої українського неба. Пілоти визвольної війни 1917–1920 рр. — Київ: Темпора, 2010»; 166 — фото з приватного архіву Анджея Домоня, опубліковане на сайті <http://www.istpravda.com.ua>, а фото 2–3 із Львівського мілітарного альманаху «Цитаделя» № 6 (2011 рік); 168 — фото зі статті «Пласт» із Вікіпедії; 170 — фото 1 із фондів ЦДІА України у Львові; 173 — фото зі сайту <http://territoryterror.org.ua>; 174 — фрагмент документа, опублікованого на інтернет-ресурсі <http://www.ugcc.org.ua>; 175 — фото 1 зі сайту <http://territoryterror.org.ua>, а фото 2 із ресурсу <http://orthodox.is.lviv.ua>; 179 — фото зі статті «Йосип (Сліпий)» з Вікіпедії; 180 — зображення із ресурсу <http://exposet.com>; 181 — фото 1 із ресурсу <http://russbalt.ucoz.ru>, а фото 2 із ГДА Служби безпеки України; 182 — фото 1 із ресурсу <http://www.sulinet.hu>, а фото 2 із <http://forum.patriotcenter.ru>; 185 — фото М. Яковенка та В. Білецького, опубліковане у Вікіпедії; 186 — фото 2 із ресурсу <http://bratstvo-lnu.org.ua>; 187 — зображення 2 походить із архіву агенції УКРІНФОРМ; 188 — зображення 2 із архіву агенції УНІАН; 189 — фото з фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного; 190 — зображення 1 із ресурсу <http://062.ua>; 191 — фото зі статті «Гетьман Сагайдачний (фрегат)» з Вікіпедії; 192 — фото зі сайту газети «Дзеркало тижня» <http://dt.ua>; 193 — фото 1 із ресурсу <http://justus.com.ua>, а фото 2 із сайту Радіо «Свобода» <http://www.radiosvoboda.org>; 194 — фото 1 з офіційного сайту Президента Російської Федерації <http://www.kremlin.ru>, фото 2 зі сайту <http://homopoliticus.org>, а фото 3 із архіву ресурсу <http://tochka.net>; 196 — фото із ресурсу <http://www.afisha.ru>; 197 — фото з ресурсу <http://commons.wikimedia.org>; 200 — фото зі сайту Благодійного фонду «Мистецький арсенал» <http://art-arsenalfund.org>; 201 — фото 1 зі сайту газети «День» <http://www.day.kiev.ua>, фото 2 є роботою Михайла Марківа і взяте з ресурсу <http://life.prawda.com.ua>, фото 3 із сайту <http://sumno.com>, а джерелом фото 4 є сайт <http://list.if.ua>.

Навчальне видання

Богдан Галайко, Віктор Голубко, Олександр Дедик,
Роман Коваль, Андрій Козицький, Юрій Михальчишин,
Олександр Пагіря, Орест Тучковський, Ігор Федик, Іван Хома

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. 10–11 КЛАСИ. МАТЕРІАЛИ ДО ПІДРУЧНИКА
ДЛЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ**

Друге, доповнене і виправлене видання

За загальною редакцією Андрія Козицького

Відповідальний за випуск
Літературний і фаховий редактор
Коректор
Верстка та дизайн

Володимир Русиняк
Олег Фешовець
Наталія Романяк
Галина Гінайло

Підписано до друку 01.07.2013. Формат 70x100 1/16
Папір офсетний. Гарнітура «School Book»
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 16,85.

Видавництво «Астролябія», ТзОВ
а/с 66, Львів 79000 Україна

Тел.: + 38032 243 56 72

Факс: + 38032 243 56 71

Моб. тел.: + 38050 431 54 64

Ел. пошта: info@astrolabium.com.ua

Web-сторінка: <http://www.astrolabium.com.ua>

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців ДК № 967

Віддруковано на ПП «ЮНІСОФТ». 61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 б
Замовлення № 142/08. Свідоцтво ДК № 3461 від 14.04.2009 р.

History of Ukraine. 10–11 classes. Materials to the textbook for pupils of secondary schools / Under the general editorship of Andriy Kozyckyuy. Second, complemented and corrected edition. — Lviv: Astrolabe Publishers, 2013. — 208 p.

The book covers major events in life of Ukraine in the XX century. The special consideration is given to the themes that are absent in the secondary school textbooks published after 2010. This edition is prepared on the basis of wide circle of sources, with taking into account the newest achievements of Ukrainian and foreign historiography. Objective information and considered estimations of the most debatable problems of the newest history of our country are given in separate sections. The book is worked out with taking into account the requirements of Standard level of the Program for secondary educational institutions «History of Ukraine. 10–11 classes» and intended for pupils and teachers of secondary schools, and also all who desires to know the real, undistorted history of the native state.

ISBN 978-617-664-026-4

<http://www.astrolabium.com.ua>

ISBN 978-617-664-026-4

9 786176 640264

